

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

1997

Vaandellied

*van de Chr. Jongel. Vereniging,
"Prodioker 12: 1e", Leiden*
(Wijze: Dankt, dankt nu allen God)

Blij willen w' ons van
In onze jonge dagen
Tot eer van God den Heer
Door 't volle leven dragen
Beziel'd door Christus' kraacht,
Geleid door 's Heren Geest
Verlicht door 't God'lijk looch
Standvastig, onbevreesd,
Eendrachtig willen wij
Als Christen-Jongelingen

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1997

I

i

4 11 1997

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*
Drs. E.T. van der Vlist, *secretaris*
C. Walle, *penningmeester*

Drs. R.J.W. Arnoldus
A. Honkoop
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.-J. van Rijn
Mr. T.N. Schelhaas
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
E. van der Veen

Redactie Jaarboek 1997

P.J.M. de Baar
Dr. D.J. Noordam
Drs. P.A.J. Otgaar
Drs. J. Slangen
Drs. IJ. Woendregt
Drs. G.-J. van Rijn, *eindredactie*
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1998 dient voor 1 september 1998 in het bezit van de redactie te zijn.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1997

Leiden 1998

ISBN 90-73279-15-1

ISSN 1387-8123

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden
gereproduceerd door middel van foto-copy,
foto-offset, microfilm of welk ander
medium dan ook, zonder schriftelijke
toestemming van het bestuur van de Dirk
van Eck-Stichting.

De Dirk van Eck-Stichting heeft haar best
gedaan om alle rechthebbenden tevreden te
stellen; wie desondanks meent te kort te
zijn gedaan, kan zich wenden tot de uit-
gever.

Uitgave:

Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Secretariaat:

Postbus 849

2300 AV Leiden

Vormgeving:

Bert van der Veer, Leiden

Druk:

De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

Inhoud

7		Voorwoord
9		Jaarverslag 1997
13		Omzien en vooruitkijken: tien jaar Dirk van Eck-Stichting
23	<i>Ed van der Vlist</i>	De onnoemelijke daad. Sodom en Leiden in de vijftiende eeuw
32	<i>Dirk Jaap Noordam</i> <i>Antoinette Frijns</i>	Leidse weesjongens en hun minnen in de achttiende eeuw
45	<i>P.A.J. Oigaar</i> <i>J.F.J.G. van Schaik</i>	Sociale onrust in Leiden, 1870–1902 Deel I: 1870–1895
76	<i>P.J.M. de Baar</i>	De schoorsteen van Krantz–Zuurdeeg uit 1871
84	<i>Gert-Jan van Rijn</i>	Predikheren en pretmakers. De Leidse Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12:1a tijdens het Interbellum
116	<i>Dirk Jaap Noordam</i>	De werknemers bij de Leidse textiel fabriek Zaalberg in 1931– 1932
134	<i>Ingrid Ardonne</i> <i>Jaak Slangen</i>	‘Ssst... homoseksueel!’ In de roerige jaren zestig. De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit als kwartiermaker voor het Leidse COC
170		Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1997
173		Boekbesprekingen
205		In eerdere Jaarboeken opgenomen artikelen
209		In eerdere Jaarboeken opgenomen boekbesprekingen

Dekenmerk van de fabriek van Van Wijk, geschonken aan de Dirk van Eck-Stichting.

Voorwoord

Het Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting heeft dit jaar een roze randje: het opent en sluit met artikelen over homoseksualiteit. Het eerste, korte, verhaal is bedoeld als een aanvulling op bestaande inzichten rond homoseksualiteit in de Middeleeuwen, terwijl de laatste bijdrage het historisch nog nauwelijks ontgonnen terrein betreedt van de homo-emancipatie aan het eind van de jaren zestig van deze eeuw. Tussen beide betogen gaapt een kloof van meer dan vijf eeuwen, die wordt opgevuld door een handvol artikelen over zeer diverse Leidse onderwerpen.

Zo besteden we opnieuw aandacht aan het wedervaren van weeskinderen in de achttiende eeuw. Deze keer staan de weesjongens centraal die onder de hoede kwamen van 'plaatsvervangende moeders' of minnen. Ook komt het opnamebeleid van de gereformeerde weeshuizen aan de orde.

Het recidivistenkoppel Otgaar en Van Schaik houdt zich dit jaar bezig met sociale onrust in Leiden in de jaren 1870–1902. Het archief van de Leidse Gemeentepolitie blijkt wederom een ware goudmijn; hierin schuilt zoveel onbekend en interessant materiaal, dat de auteurs besloten om hun bevindingen in twee afleveringen aan te bieden. In dit Jaarboek treft u hun verhaal aan over de eerste periode, 1870–1895; we zien uit naar de volgende aflevering, waarin ook de conclusie zal worden opgenomen.

Een tot nu toe mysterieuze schoorsteen vormt het uitgangspunt voor een verhandeling over de dekenfabriek van de firma J.J. Krantz & Zoon in de Baatstraat, later verkocht aan de firma J. Zuurdeeg. Mede dankzij een in ons Jaarboek verschenen artikel ontrafelt de auteur de raadsels rond een fabriekspijp die gedurende zo'n veertig jaar zijn rook over de stad heeft uitgeblazen.

Gert-Jan van Rijn belicht de onvermoed rijke geschiedenis van jongelingsvereniging 'Prediker 12:1a'. De auteur kon daarbij gebruik maken van materiaal dat de Dirk van Eck-Stichting hem in bruikleen had gegeven. Naast schriftelijke bronnen gebruikte Van Rijn informatie uit recent afgenomen interviews, waardoor zijn relaas nog meer aan zeggingskracht wint.

In algemene zin verbreedt zijn betoog onze kennis van het verenigingsleven en de verzuiling in de periode tussen beide Wereldoorlogen.

Niet de vrije-tijdsbesteding, maar de werkvloer bepaalt het onderwerp van Dirk Jaap Noordam. Hij hield het gehele personeelsbestand van de textielfabriek Zaalberg uit de jaren 1931–1932 tegen het licht, en constateerde toen enkele opmerkelijke overeenkomsten. Deze collectief-biografische of prosopografische benadering van de werknemers biedt verrassende nieuwe perspectieven. In zijn beschouwing brengt de auteur verslag uit van de onderzoeksresultaten.

Zoals altijd tekent P.J.M. de Baar voor de rubriek Archiefaanwinsten. De Baars verbluffende kennis op het gebied van alles dat ook maar een beetje met Leiden en archieven te maken heeft, staat garant voor zowel vertrouwen als volledigheid.

Een beetje trots zijn we ook op de rubriek Boekbesprekingen. In de loop van de jaren is dit chapter uitgegroeid tot een belangrijk onderdeel van het Jaarboek. Gaandeweg verschoof de invalshoek van kritisch naar signalerend. Ook voor de sociaal-economische criteria voor opname sloot de redactie zo nu en dan de ogen. Vanuit de gedachte dat u als lezer op de hoogte wilt blijven van wat er op historisch gebied in en rond de stad gebeurt, bieden wij u besprekingen aan van bijna twintig recent verschenen publicaties. Wij nemen ons voor om u in de toekomst net zo goed op de hoogte te houden van 'Leidse' uitgaven die al of niet de moeite waard zijn.

ED VAN DER VLIST,
voorzitter a.i.

Jaarverslag 1997

BESTUURSMUTATIES

Het jaar 1997 is voor de samenstelling van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting uitermate ingrijpend geweest. Eerst vervuilde IJme Woensdregt, sinds een jaar in functie als penningmeester, de Sleutelstad voor het verre China. Zijn inzet en enthousiasme werden direct zeer gemist. Kees Walle, tot dan toe secretaris, nam de functie van schatbewaarder voor zijn rekening en ondergetekende nam het secretarisschap over. Nog een verlies leed de Dirk van Eck-Stichting door het vertrek van voorzitter Jaap Moes, die halverwege het jaar naar Engeland emigreerde. De waarde van Moes voor de Dirk van Eck-Stichting is moeilijk te overschatten; zijn bestuursfuncties werden tijdelijk waargenomen door de secretaris. Peter Otgaar en Gert-Jan van Rijn versterkten de gelederen van de redactie. Laatstgenoemde betoonde zich voorts een waardevolle aanwinst als eindredacteur van het Jaarboek.

DONATEURS

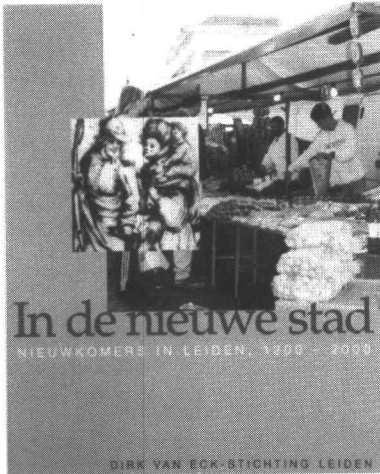
De Dirk van Eck-Stichting telde in 1997 ongeveer 220 donateurs. Hoewel door de bestuurswisselingen het innen van donaties enigszins vertraging opliep, hoopt de stichting dit aantal te kunnen handhaven.

DONATEURSAVOND

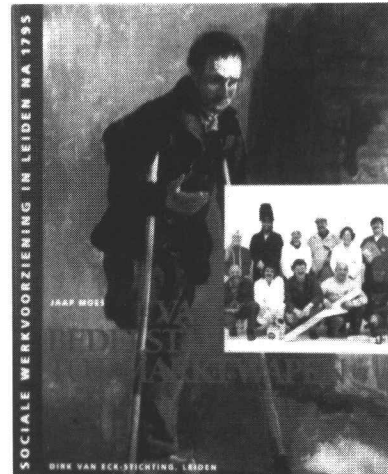
Door verschillende omstandigheden verscheen het Jaarboek 1996 pas toen het jaar 1997 al een paar maanden was gevorderd. Gezien het late tijdstip — de zomervakantie stond voor de deur — achtte het bestuur het niet gewenst om alsnog een donateursavond te organiseren en werden alle Jaarboeken bij de donateurs thuis afgeleverd. Het streven is om op termijn het Jaarboek aan te bieden voor het verstrijken van het betreffende jaar.

GEDENKBOEK PVDA

In de loop van 1996 bereikte ons het verzoek van het PVDA-bestuur om te adviseren bij een project waarin deze partij haar aandeel aan de verbetering van de leefomstandigheden in onze gemeente in de afgelopen decennia wilde onderzoeken. Rob Arnoldus, Jaap Moes en Jaak Slangen namen deel aan de voorbereidende besprekingen. Hoewel aanvankelijk nog voortgang werd geboekt, werd dit project al ras een schoolvoorbeeld van hoe zulke projecten niet aangepakt dienen te worden. Het plan doofde als een nachtkars uit.

*In de nieuwe stad.
Nieuwkomers in Leiden, 1200–2000*

*Van bedelstaf tot marktwapen.
Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795*

'NIEUWKOMERS'

Met het verschijnen van *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden 1200–2000* bereikte de Dirk van Eck-Stichting een mijlpaal. Nadat eerder succes was geogst met het 'Stofboek', *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), was het eerste geheel zelfstandig door de stichting uitgegeven boek nu eindelijk een feit. Hoewel de publicatie na de feestelijke presentatie in december 1996 enthousiast is ontvangen door de lokale en de landelijke pers, viel het niet mee om het boek daadwerkelijk bij de lezers te brengen. Dat heeft de stichting er echter niet van weerhouden

om zich in een nieuw avontuur te storten: het volgende deel in de Dirk van Eck-Reeks stond al te dringen.

VAN BEDELSTAF TOT MARKTWAPEN

Scheidend voorzitter Jaap Moes zette een kroon op zijn bestuurswerk door zijn boek *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* op te laten nemen in de Dirk van Eck-Reeks. Het weelderig geïllustreerde boekwerk werd op 19 september 1997 ten doop gehouden in de gerestaureerde Stadsgehoorzaal, bij welke gelegenheid wethouder Jan Laurier een inleiding uitsprak over 'De Renaissance van een marktwapen'. Achterin dit Jaarboek treft u van *In de nieuwe stad* en van *Van Bedelstaf tot marktwapen* besprekingen aan.

AANWINSTEN

De heer John Kiel, werkzaam bij onze 'huisdrukkerij' De Zijl Bedrijven, schonk aan de Dirk van Eck-Stichting een stapel rekeningen en kwitanties uit de jaren 1949-1957. Verder verwierf de Dirk van Eck-Stichting een dekenmerkje van de fabriek van Van Wijk.

ED VAN DER VLIST,
secretaris

FINANCIËEL OVERZICHT 1997

Dirk van Eck-Stichting

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 november 1996	4.438,35	Jaarboek	6.558,20
		<i>Textielhistorische Bijdragen</i>	3.000,00
Donaties	4.058,00	Administratiekosten	1.526,63
Subsidie	7.000,00	<i>In de nieuwe stad</i>	1.411,35
<i>In de nieuwe stad</i>	2.524,60	Automatisering	275,00
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	594,88	Diversen	457,80
<i>Textielhistorische Bijdragen</i>	552,50		
Diverse publicaties	870,00		
Rente	821,71	Saldi 31 oktober 1997	7.631,06
Totaal	20.860,04	Totaal	20.860,04

Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 november 1996	18.346,23	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	594,88
		Onkosten	50,00
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	2.382,50		
Rente	455,44	Saldi 31 oktober 1997	20.539,29
Totaal	21.184,17	Totaal	21.184,17

KEES WALLE,
penningmeester

Omzien en vooruitkijken: tien jaar Dirk van Eck-Stichting

“Als ze dat verhaal door laten gaan, kom ik met m'n familie langs om de zaak in elkaar te timmeren”. Dergelijke dreigende woorden werden aan de vooravond van de donateursbijeenkomst van 15 februari 1993 door een verslaggever van het *Leidsch Dagblad* opgetekend uit de mond van iemand die zich daarmee ongevraagd publiekelijk onsterfelijk maakte als nazaat van een negentiende-eeuwse Leidse prostituee. Op ons programma stond een historische lezing over de Leidse hoerenloper in het laatste kwart van de vorige eeuw. Tot overmaat van ramp voor de steeds meer in vertwijfeling gerakende spreker was het verhaal, waarin enkele negentiende-eeuwse Leidenaars met naam en toenaam figureren, ook al afgedrukt in het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis voor Leiden en omstreken 1993*. De redactie van het Jaarboek had in enkele naamsvermeldingen geen probleem gezien, omdat openbare — dus voor iedereen toegankelijke — archivalia waren gebruikt en het bovendien ging om zaken die zich honderd jaar geleden hadden afgespeeld. Van belang was ook de motivatie: het verhaal was niet ingegeven door sensatiezucht, maar door louter wetenschappelijke belangstelling. Ter vergadering zou dan ook gewoon het eerste exemplaar van het Jaarboek feestelijk worden gepresenteerd. Enkele uren voor aanvang ben ik voor alle zekerheid met de toen toch wel wat nerveus geworden spreker naar de politie toegestapt om haar op de hoogte te stellen van het kwalijke dreigement om de bijeenkomst te verstoren. “Of de tentoonstellingsruimte van de Leidse archiefdienst in de zogenoemde Vlietpanden die avond extra in de gaten kon worden gehouden door de surveillerende agenten”, zo was mijn verzoek aan een wenkbrauwen fronsende diender. Zo'n verzoek had hij kennelijk nog niet eerder gehoord. De avond verliep overigens rustig, zoals u ongetwijfeld weet, in elk geval zonder ongeregelheden. Toen de aanvankelijk wat schichtig om zich heen kijkende spreker geen honkbalknuppels kon ontdekken tussen de ruim tachtig aanwezige donateurs en andere belangstellenden, herwon hij al spoedig zijn zelfvertrouwen. Er volgde een boeiend, welbespraakt betoog waarin evenwel angst-

vallig werd vermeden namen te noemen. De meeste toehoorders hadden geen flauwe notie van wat zich rond deze lezing had afgespeeld.

Was dit nu een hoogtepunt uit de ruim tienjarige geschiedenis van de Dirk van Eck-Stichting? Misschien voor de een, voor een ander wellicht niet. Opzienbarend was het wel. Hoe dan ook, het incident geeft aan dat geschiedenis in Leiden leeft en dat er kennelijk veel belangstelling bestaat om (onwelgevallig) verleden weg te moffelen, of juist te onthullen, of om daar eenvoudigweg nuchter kennis van te nemen. Die omstandigheid verklaart voor een deel waarom de Dirk van Eck-Stichting al weer meer dan tien jaar geleden kon ontstaan.

Er zijn natuurlijk meerdere hoogtenpunten in de afgelopen tien jaar aan te wijzen. Elk stichtingsactiviteit kent wel een eigen, vaak anekdotische achtergrond. Het zijn er eenvoudigweg te veel om ze hier de revue te laten passeren. Aan de vraag of ik een terugblik wil werpen op de periode van mijn voorzitterschap sinds september 1988 wil ik niet voldoen met een uitputtende, chronologische opsomming van alle activiteiten. Iedere belangstellende kan ze immers vrijwel moeiteloos terugvinden in de in het Jaarboek gepubliceerde jaarverslagen. Hetzelfde geldt voor de namen van de mensen die ooit een bijdrage hebben geleverd. Het is veel aardiger om hier te proberen daar wat boven uit te stijgen door de stichtingsgeschiedenis te plaatsen tegen de achtergrond van de historisch-culturele ontwikkelingen in de stad.

Ondertussen waag ik het wel om daar de volgende vraag aan te verbinden: Wat is de betekenis van de Dirk van Eck-Stichting tot dusver geweest? Om bij voorbaat al elke verdenking van borstklopperij weg te nemen, wijs ik er hier maar meteen heel nadrukkelijk op dat wat de stichting heeft bewerkstelligd, te danken is aan het teamwerk van vooral het hecht samenwerkende Dagelijks Bestuur met daarnaast een wisselende groep enthousiaste, vaak jeugdige geschiedenisliefebbers. En hoewel het wellicht niet gepast is voor een ex-voorzitter om zich nog met de toekomstige richting van een stichting te bemoeien, zal aanstonds blijken dat ik het uiteindelijk toch niet kan laten. Bloed kruipt immers waar het niet gaan kan.

NIEUWE INITIATIEVEN IN DE TWEEDE HELFT VAN DE JAREN TACHTIG

Het was geen toeval dat de Dirk van Eck-Stichting op 1 mei 1987 zich officieel aan de buitenwereld presenteerde. Het gistte toen al een tijdje in historisch-cultureel Leiden. Naast het gevestigde instituut van de Vereni-

ging Oud Leiden ontstonden in korte tijd enkele andere initiatieven, zoals de Vereniging Jan van Hout, Vereniging van vrienden van het Leidse Gemeentearchief en de Leidse Pilgrimcollectie, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) en de Stichting Ambacht Leiden (STAL). Hoewel de doelstellingen van jong en oud elkaar op verschillende punten overlappen, floreerde elk toch afzonderlijk op eigen terrein. Alle wisten geleidelijk meer steun en aanhang te verwerven, en genereerden daardoor jaarlijks meer geld dat weer werd aangewend om de geschiedschrijving en -beleving verder te bevorderen.

Een verklaring voor deze toegenomen plaatselijke activiteiten is niet zo eenvoudig te geven. Er waren natuurlijk verschillende factoren die op elkaar inwerkten. Het laatste woord is hierover nog niet gezegd of geschreven. Hier volsta ik met de constatering dat er aan het einde van de jaren tachtig kennelijk voldoende energie en menskracht waren om actief met nieuwe historisch-culturele activiteiten aan de slag te gaan, en dat daarnaast ook de meer passieve belangstelling voor plaatselijke geschiedenis zienderogen groeide. Zo veel is duidelijk, dat er in de stad in de tweede helft van de jaren tachtig veel meer gaande was dan alleen de oprichting van de Dirk van Eck-Stichting.

EEN 'ROOIE' STICHTING?

Het idee tot oprichting van onze stichting leefde tegelijkertijd in verschillende progressieve kringen, die toentertijd met elkaar de opvatting deelden dat de bestaande historische organisaties te veel braak lieten liggen van Leidens verleden. Ze vonden dat de geschiedenis van de gewone Leidenaars, van arbeiders, van de arbeidersbeweging, van werklozen en andere minderheidsgroepen schromelijk werd verwaarloosd. In de plaatselijke geschiedbeoefening was de sociale en economische geschiedenis van Leiden toen nog stiefmoederlijk bedeed. Het verleden van al die groepen die maatschappelijk in de verdrukking hadden verkeerd, zou tot speciaal aandachtsgebied moeten worden verheven. Hoewel mijn persoonlijke belangstelling vooral uitgaat naar de negentiende en de twintigste eeuw, vond ik het aangenaam dat geen tijdsbegrenzing tot de industriële revolutie was vastgelegd. Het leukste is immers om vanuit het heden historische lijnen zover mogelijk terug te trekken. Dat bleek overigens ook anderen aan te spreken.

Kon men het over deze historische lacunes snel eens worden, over de organisatorische vorm (stichting of vereniging), over de aard van de activi-

teiten (variërend van een geschiedeniswinkel tot een alternatief historisch tijdschrift) bleven de meningen lange tijd uiteenlopen. Daarnaast speelden ook partijpolitieke tegenstellingen een rol. Toen sommigen zonder directe partijbelangen zochten naar een passende vorm voor een postuum eerherstel van Dirk Antonie van Eck in Leiden en enkele plaatselijke PVDA-bestuurders hierop slagvaardig inhaakten, was het passeren van de stichtingsakte bij de notaris (op 5 maart 1987) nog maar een fluitje van een cent. Het PVDA-bestuur schoot de stichtingskosten voor. Zo'n voortvarendheid viel bij lang niet iedereen in goede aarde. En hoewel de meerderheid van het eerste bestuur van sociaal-democratische huize was, heerste beduchtheid voor een nauwe binding, of — nog erger — voor een heuse 'mantelorganisatie' van de PVDA. Die vrees was voorbarig en ongegrond. Maar 'rood' was de stichting wel.

Na de officiële presentatie op 1 mei 1987 in Het Gulden Vlies verdween de directe politieke binding langzaam maar zeker naar de achtergrond. Hoewel de oriëntatie onmiskenbaar progressief bleef, heeft de stichting later niet veel meer met de PVDA te maken gehad — en *vice versa*. Volgens mij lag dat niet zozeer aan de Dirk van Eck-Stichting. De politieke partij is voor zover ik weet zelfs nooit donateur geworden. Dat kan gelet op de voorgeschiedenis toch op z'n zachtst gezegd merkwaardig worden genoemd. Vooral ook omdat zich onder de eerste bestuursleden en direct betrokkenen min of meer prominente plaatselijke politici bevonden. Zij hadden hun handen echter al vol aan het politieke bedrijf en tal van andere zaken. Dat bleek dan ook al spoedig: in korte tijd bedankten zij een voor een voor hun bestuurslidmaatschap. Ook anderen haakten ondertussen geruisloos af. Mede door dit grote verloop duurde het na de oprichting lang voordat er vanuit de stichting iets concreets te melden viel. De maatschappelijke steun bestond in deze eerste jaren — naast enkele directe verwanten van Dirk Antonie van Eck — hoofdzakelijk uit een twintigtal donateurs van het eerste uur met een PVDA- en niet zelden zelfs nog een SDAP-achtergrond. Velen hadden de "peetvader van de Leidse sociaal-democratie" — zoals Jaak Slangen hem in zijn prachtige levensportret noemde — nog persoonlijk gekend.

De eerste stichtingsjaren verliepen dus moeizaam. Ik herinner mij uit de begintijd bijvoorbeeld een zogenoemd 'nulnummer' van een regelmatig te verschijnen tijdschrift van de stichting. Er kwam een prachtig voorstel ter tafel op een veel te lange vergadering, waarop alle aanwezigen omstandig hun oordeel gaven... en daarna werd er niets meer van vernomen. Ik was

toen lid geworden van de nog maar net opgerichte Werkgroep Sociale en Economische Geschiedenis, die korte tijd later zou opgaan in de Werkgroep Onderzoek Leidse Textielgeschiedenis (WOLT), en ergerde mij danig aan alle ijdele voornemens. Dat zal wel opgefallen zijn. Terwijl het stadsbestuur werkte aan een *skyline* met contouren van torenhoge kantoorcomplexen, wilde het toenmalige stichtingsbestuur niet te hoog grijpen.

HET JAARBOEK ALS PARADEPAARDJE

Later veranderde dat en werd de *sky the limit*. Zo slaagde de stichting er vanaf 1988 in om van een speciale avond voor de donateurs een jaarlijkse traditie te maken. Die genoot geleidelijk aan steeds meer belangstelling. Was op de eerste avond nog slechts een tiental belangstellenden afgekomen, een van de latere donateursavonden telde meer dan tachtig bezoekers van verschillend pluimage. Het aantal donateurs was toen gestegen tot zo'n 220. Bij die groei speelde ons *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* een belangrijke rol. In 1989 verscheen het eerste Jaarboek. Meteen werden toen naast een bestuursverslag enkele inhoudelijk historische bijdragen opgenomen, want daar was het immers allemaal om te doen. Wel was het aanvankelijk nog een hele klus om de zaken financieel rond te krijgen, want er was (als ik het mij goed herinner) op dat moment nog geen honderd gulden in kas. Gelukkig hadden we een vaardige penningmeester. De leidende gedachte achter het Jaarboek was om een goed historisch platform te maken, waardoor vanzelf wel de belangstelling zou toenemen. De toegankelijkheid stond centraal, zonder concessies te doen aan het wetenschappelijke karakter. Volgens sommigen is dat een lastig huwelijk, maar het blijkt na acht jaargangen toch wel mee te vallen. Het is aardig om te zien hoe het Jaarboek tot wasdom is gekomen. Zowel inhoudelijk als qua vormgeving is er sinds het eerste deel immers veel verbeterd en thans doet het beslist niet onder voor andere vergelijkbare uitgaven in den lande. Inhoudelijk gezien kan de redactie inmiddels met voldoening constateren dat bijvoorbeeld in verscheidene dissertaties — zoals die van P. Pot en V. Veldheer — wordt verwezen naar in het Jaarboek opgenomen artikelen. Dat kan als een indicatie voor deugdelijkheid en kwaliteit worden beschouwd. Daarnaast kwamen er later ook boekbesprekingen en lijsten van relevante archiefaanwinsten van het Leidse gemeentearchief bij, met het doel om daarmee verder onderzoek en geschiedschrijving te stimuleren.

De presentatie van het Jaarboek 1993 op de donateursavond van 20 december 1993.

Mede door de verbetering van de vormgeving is het Jaarboek inmiddels een echt paradepaardje geworden. Ik vind het gepast om nu toch twee mensen te noemen die hiermee zeer nauw zijn verbonden. Het Jaarboek heeft veel te danken aan Ed van der Vlist en Bert van der Veer. Hoewel het elk jaar weer een heidens karwei is om alles op tijd gereed te krijgen — en dat soms eenvoudigweg niet lukt — is er geen gebrek aan kopij. In een groter wordende kring van auteurs bestaat belangstelling om in het Jaarboek te publiceren. Misschien dat in de toekomst eindelijk wat meer aandacht voor de directe omgeving van Leiden kan ontstaan, zoals de titel van ons periodiek al jaren suggereert.

OVER HET UITBRENGEN VAN BOEKEN IN EIGEN BEHEER...

Ook andere activiteiten waren voor de groei belangrijk. Nadat de congresdag 'Stof uit het Leidse verleden' in 1991 had geleid tot de gelijknamige publicatie in de Leidse Historische Reeks, vond een al langer levende wens

om naast het Jaarboek een eigen themareeks uit te geven meer gehoor. De stichting had immers bewezen dat zij boeken kon maken, dus waarom zou zij onder andere de *overhead*-kosten van een uitgever financieren? Het geld dat daarmee viel te besparen, kon wellicht worden benut voor meer en lager geprijsde geschiedenisboeken, zo was de redenering. Het bleek een goede strategie om eerst studiedagen te organiseren met gespecialiseerde sprekers en daaraan de publicatie van de voordrachten in boekvorm te koppelen. Daaraan vooraf echter ging een symposium over arbeidersgeschiedenis, dat leidde tot een publicatie van de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden. Maar in 1996 zag *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden 1200–2000* als eerste boek van de stichting het licht, naar aanleiding van het gelijkkluidende symposium een jaar eerder in de Raadszaal van het stadhuis. Het boek werd in 1997 gevolgd door *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795*, zodat de Dirk van Eck-Reeks inmiddels twee delen telt.

... EN HET PRODUCEREN VAN HISTORISCHE VIDEOFILMS

Een ander symposium ging ondertussen een geheel eigen leven leiden. De studiedag 'Stadsbeeld in Beweging' in 1992 was een eclatant succes. Meer dan tweehonderd mensen bezochten onze vertoning van oude Leidse stadsfilms in het Volkshuis. Met dit medium bleek dat veel meer mensen bij geschiedbeoefening konden worden betrokken dan gedacht. Er was ook ruime belangstelling van mensen die niet zo snel een geschiedenisboek ter hand nemen, maar wel in het verleden zijn geïnteresseerd. Het was meteen duidelijk dat het mes aan twee kanten kon snijden. Er konden middelen worden verkregen voor het behoud en de kostbare conservering van het audiovisuele erfgoed door historische Leidse films op video aan het publiek beschikbaar te stellen. De belangstelling daarvoor was overweldigend, niet alleen plaatselijk, maar ook ver daarbuiten. Zo werden bewegende stadsbeelden verscheept naar geëmigreerde Leidenaren in onder meer Nieuw Zeeland en Canada, en ook zond de NOS enkele Leidse filmfragmenten uit. Tegelijkertijd publiceerde de stichting de *Catalogus Leids Audiovisueel Archief*, waarin is geïnventariseerd wat er zoal is bewaard gebleven; tevens werden prioriteiten gesteld wat betreft restauratie en conservering. Door een nauwe samenwerking met beherende instellingen zoals de Gementelijke Archiefdienst en de Rijksvoorlichtingsdienst volgden daarna nog twee videobanden in de reeks 'Stadsbeeld in Beweging'. De activiteiten waren toen al zo om-

vangrijk geworden dat inmiddels de werkgroep Leids Audio Visueel Archief (LAVA) — waarvoor Arjan Honkoop en Kees Walle zich sterk maken — onder de stichtingsvleugels was ingesteld. Mede door deze populaire activiteiten nam de basis van de stichting zowel in financieel opzicht als wat betreft naamsbekendheid flink toe.

EEN ANTIK WEEFGETOUW EN EEN SPINNEWIEL

Eenzijds leidde de grotere bekendheid van de stichting er toe dat steeds meer historisch materiaal de stichting bereikte in de vorm foto's, films, geluidscassettes met interviews en natuurlijk talrijke archivalia. Dit alles wordt in veilige bewaring gegeven aan de Gemeentelijke Archiefdienst, waar belangstellenden het voor hun naspeuringen kunnen raadplegen. Anderzijds wisten talloze mensen en organisaties de stichting te vinden voor het verzorgen van een lezing of het verlenen van ondersteuning bij historische publicaties en het geven van adviezen, zoals bij de tentoonstelling 'Leids Goed' in Stedelijk Museum De Lakenhal. Een enkele keer ging het stichtingsbestuur verder dan het in ontvangst nemen van schenkingen. Om een zeldzaam zeventiende-eeuws Leids weefgetouw en een al bijna even oud spinnewiel voor het nageslacht veilig te stellen, werd flink in de buidel getast. Dat was ondertussen gelukkig financieel mogelijk geworden en volkomen verantwoord. Als het stichtingsbestuur niet in staat was geweest om deze uiterst zeldzame overblijfselen uit de Gouden Eeuw van Leidens beroemdste industrietak aan te kopen, waren zij ongetwijfeld voor de stad verloren gegaan. De Lakenhal had immers geen belangstelling getoond. Momenteel wordt nog gezocht naar een manier om middelen voor de restauratie te verwerven, zodat de aanwinsten uiteindelijk op een publieke plaats kunnen worden geëxposeerd.

GEDENKSTENEN

De Dirk van Eck-Stichting heeft in de stad al verscheidene tastbare herinneringen achtergelaten. Met de Vereniging Oud Leiden bestond vanaf het prille begin een uitstekende relatie. Vandaar dat onze stichting de Vereniging Oud Leiden bij haar negentigjarige bestaan in 1992 een origineel geschenk wilde aanbieden. Professor P.J. Blok werd als een van de oprichters van de Vereniging Oud Leiden herdacht met een gedenksteen in zijn voormalige woonhuis aan de Oude Singel. Daarnaast is de stichting actief be-

trokken geweest bij het behoud van het pand van de voormalige coöperatie 'De Vooruit' aan de Korevaarstraat. STIEL was onbetwist trekpaard, waardoor de Dirk van Eck-Stichting in de publiciteit wat naar de achtergrond werd gedrongen, maar in de ingemetselde gedenksteen staat onze stichting in elk geval terecht vermeld.

Hoewel de relaties met historisch-culturele instellingen in de stad altijd goed waren en er regelmatig werd samengewerkt, bleek het toch niet mogelijk om de krachten zover te bundelen dat de publicatie van een gezamenlijk maand- of kwartaalbulletin met historische mededelingen en een agenda van lezingen en tentoonstellingen kon worden bereikt. Dat is in een zeker opzicht jammer, want de overlap in de donateurs- en ledenbestanden is flink en vooral de kleine instellingen verliezen nu veel energie en geld om hun achterban op de hoogte van hun activiteiten te houden. De vrees van de meeste historische clubs is echter groot dat zij hun profiel verliezen, wanneer hun mededelingenblad of nieuwsbrief opgaat in een gemeenschappelijk historisch orgaan. Toch is er ook een positieve zijde aan die versnippering te ontdekken. Als we er van uitgaan dat er veel kleine, voor het publiek duidelijk te identificeren clubjes blijven bestaan, zullen zij per saldo toch een bonter, en daardoor ook breder publiek bereiken. Van een verschraving van het Leidse historisch-culturele leven zal dan in elk geval geen sprake zijn.

Ik denk dat de vraag naar de betekenis van onze stichting daarmee ondertussen wel beantwoord is. Er mag dan flink zijn gewerkt aan de stichtingsdoelstellingen, maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen stille wensen en opdrachten voor de toekomst meer zijn. Ik wil er enkele even aanstippen. De oude (inmiddels gerestaureerde?) PVDA-vlag verdient mijns inziens een goede plek in een van de publieke gebouwen in de stad; daarnaast zou dan de inmiddels opgespoorde plaquette van Dirk van Eck — die ons stichtingslogo siert — kunnen worden aangebracht.

DE KOMENDE TIEN JAAR

Ten slotte nog enkele gedachten met betrekking tot de komende tien jaar. Ik ga er natuurlijk van uit dat de stichting over tien jaar nog bestaat, want er mag dan wellicht wat verbeterd zijn in de sociale en economische geschiedschrijving van de stad, er is nog zoveel onaangeroerd gebleven dat er inhoudelijk gezien werk is voor veel meer dan tien jaar. Een goed uitgangspunt is evenwel dat de stichting bestaansrecht heeft zolang zij erin slaagt

belangstelling c.q. middelen te genereren. Het stichtingsbestuur heeft daarbij volgens mij twee opties. Het minimumscenario is dat het bestuur moet trachten in stand te houden wat nu is opgebouwd, zodat er over tien jaar nog steeds zo'n tweehonderd donateurs zijn die de financiële basis van de stichting verzekeren. Dat is uiteraard zeer de moeite waard, al zal het met een klein aantal actieve bestuursleden een hele klus zijn. Om het huidige aantal donateurs vast te houden, zullen er immers jaarlijks heel wat nieuwe moeten worden geworven. De tweede mogelijkheid vraagt wat meer ondernemingszin, namelijk proberen de groei uit de afgelopen tien jaar vast te houden. Er zal dan gericht actie moeten worden ondernomen, maar ook moet de bereidheid er zijn om de 'stichtingscultuur' te veranderen. In het verleden werden vrijwel alle nieuwe activiteiten ontwikkeld vanuit de interessesfeer van enkele bestuursleden. Gelukkig was daar altijd voldoende animo voor. Maar om verzekerd te zijn van verdere groei, zou meer moeten worden gekeken naar wat anderen interessant vinden. Dit zou kunnen leiden tot de komst van betaalde beroepskrachten en professionalisering. Het is echter de vraag of de huidige bestuurders er dan nog wel plezier in zullen vinden... Maar zou het niet leuk zijn als er aan de Leidse Universiteit een professor wordt benoemd op de Dirk van Eck-leerstoel?

JAAP MOES,
oud-voorzitter

De onnoemelijke daad. Sodom en Leiden in de vijftiende eeuw

In de zomer van 1447 werd de spinnersknecht Jacob heren Gillisz. uit Zierikzee door de mannen van de baljuw van Rijnland in de kraag gevat.¹ Jacob bekende wat hem ten laste werd gelegd: hij had feiten gepleegd die men verbiedt te noemen: zo erg was het, wat Jacob had misdaan. Hij had niet 'gewoon' iemand vermoord, wat hij op zijn geweten had was nog veel erger. Daar kon je als fatsoenlijk mens maar beter niet over praten.

Natuurlijk moest Jacob worden gestraft voor wat hij had gedaan. De zaak zou tot de bodem worden uitgezocht. Jacob probeerde niet eenzaam ten onder te gaan. Ene Pieter Pietersz. uit Oegstgeest was volgens hem ook schuldig aan de onuitsprekelijk ernstige misdaad. Ze moesten die jongeman ook maar eens aan de tand voelen. Tot op het laatste moment hield Jacob vol dat Pieter bij de zaak was betrokken. Op 29 augustus was het afgelopen met het tijd rekken en werd Jacob op de brandstapel gezet. Tot in het uur van zijn dood hield hij vol dat Pieter medeplichtig was. Jacob stierf zoals hij had geleefd; als een beest, zonder zich tot God te bekennen.

Pieter Pietersz. was nog geen achttien jaar eerder geboren in Oegstgeest en woonde inmiddels in Leiden. In de stad Leiden had de baljuw niets in de melk te brokkelen, dus stuurde hij een briefje aan de schout van Leiden, Jan van Zwieten: of deze zo vriendelijk wilde zijn om eens bij Pieter te informeren. En zo geschiedde. Pieter werd van zijn bed gelicht en overgebracht naar het Gravensteen. Daar werd hij in aanwezigheid van twee schepenen ondervraagd; eerst heel rustig en bedaard: "Zweer je dat je onschuldig bent?" Omdat Pieters reactie niet erg overtuigend op de ondervragers overkwam, werd hem een touw om zijn hals gelegd. Even aantrekken en afwachten of er een ander antwoord kwam... Water en urine werden aangevoerd om de methode van ondervragen nog meer kracht bij te zetten, hoe is niet helemaal duidelijk. Hij was slechts het slachtoffer van zijn naïviteit en onschuldig.

Pieter bekende wel dat hij één nacht bij Jacob in bed had gelegen. Daar was op zich niets verkeerd aan. Een knecht als Pieter was al lang blij als hij

in een of andere herberg goedkoop een bed kon bemachtigen, dat begrepen de stadsbestuurders ook wel. Die nacht was het gebeurd. Jacob had Pieters arm gepakt en was daarop gaan liggen, zodat Pieter zich nauwelijks meer kon bewegen. Jacob daarentegen kon zich nog heel goed bewegen; zo goed, dat hij 'zijn wil' had gedaan met Pieter, geheel tegen diens zin in. De verdachte haastte zich aan zijn verhaal toe te voegen dat hij de volgende ochtend direct naar de waardin was gestapt. "Kijk, ik heb nu bij die man geslapen, maar dat doe ik nóóit meer! Hij is het niet waard om onder goede mensen te verkeren", had Pieter haar gezegd en voor de zekerheid had hij later ook tegenover andere lieden zijn afschuw over het gebeurde uitgesproken.

De schout vertrouwde de zaak niet helemaal. Hoe zat het dan met de betrekkingen tussen de verdachte en ene Mees Dirk Gijstgensz., waar Jacob in zicht van de dood ook het een en ander over had verteld? Pieter wist van niets. Hij kende Mees wel, maar niet anders dan als een eerzaam, deugdelijk gezelschap. Hij zwoer dat hij nimmer de gedachte, laat staan de wens had gehad om zoiets afschuwwekkends als homoseksuele contacten met Mees te onderhouden.

Omdat verdere tortuur Pieter niet tot andere verklaringen kon brengen, ging de schout nu over tot een andere manier om achter de waarheid te komen. Waren er mensen die Pieters verhaal konden staven? De jongen had wat namen genoemd.

Als eerste wendde de Leidse schout zich tot zijn vroegere ambtgenoot Jan Vink, voormalig schout van Oegstgeest.² Jan Vink en zijn zoon Martijn getuigden onder ede dat Pieter Pietersz. anderhalf jaar lang bij hen had gewoond. Ongeveer een jaar geleden had Pieter hun verteld, dat toen Pieter bij Dirk Gijstgens woonde, daar een man gratis placht te komen slapen die hem op een nacht uit bed had gejaagd omdat hij hem iets wilde misdoen "in manieren van boggerien" — en destijds wist iedereen wat daarmee werd bedoeld: met *boggers* of *buggers* duidde men ketters aan, en meer specifiek sodomieten. Sinds die avond wilde Pieter niet meer bij die man slapen, en klaagde hij over de al te grote overlast die de man hem had berokkend.

Clemeins, de vrouw van Jan Aarndsz., verklaarde dat ongeveer drie jaar geleden Pieter Pietersz. bij haar in huis was gekomen. Zij vroeg hem hoe het zat met die spinner die altijd bij Dirk Gijstgens kwam slapen. Pieter antwoordde dat hij een nacht bij die man in bed had geslapen en beklagde zich tegenover haar over de last die hij toen had ondervonden. Hij had hem bijna vermoord, zo kwaad was Pieter over het gebeurde geweest! Clemeins

De brandstapel: een geliefkoosd middel tot verdelging van sodomieten.

vroeg nog wat er dan precies was voorgevallen, maar daarover liet Pieter zich liever niet uit. In ieder geval wilde hij niet één nacht meer met die vent in hetzelfde bed slapen. Als hij ouder en sterker was geweest, dan zou hij hem met een grote knuppel te lijf zijn gegaan, had Pieter aan Clemeins toevertrouwd.

De waardin was aan de beurt. Aagt Dirk Gijstgens verklaarde dat zij Pieter in een bed had gestopt met Jacob de Spinner. 's Morgens zei Pieter tegen haar dat hij niet meer bij die man wilde slapen, zonder evenwel een reden daarvoor te geven. Aagt had iets gezegd in de sfeer van "Dan slaap je toch niet meer bij hem", en zo was het sindsdien ook gegaan.

Het gerecht oordeelde mild over Pieter. Op grond van de getuigenverklaringen redeneerde men dat Pieter zijn mond wel zou hebben gehouden als hij schuldig was geweest. Wat ook erg zwaar woog, was Pieters minderjarigheid. Ten tijde van de gebeurtenis was Pieter immers nog geen vijftien jaar oud geweest. Zijn onnozelheid, zijn naïeve opstelling die het gevolg was van zijn leeftijd, pleitte voor hem. Bovendien wist niemand iets slechts over hem te melden. Pieter ging vrijuit.

DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN SODOMIE IN HOLLAND

Berichten over homoseksuele handelingen in de Middeleeuwen zijn uiterst zeldzaam. Uit de periode tot 1570 zijn nog geen vijftig vermeldingen bekend — alle betreffende mannen —, verspreid aangetroffen over heel Nederland.³ In bijna alle gevallen is de informatie afkomstig uit processen die werden gevoerd voor het Hof van Holland of voor lokale rechtbanken; rechtszaken tegen sodomieten vóór het midden van de vijftiende eeuw zijn op de vingers van een hand te tellen. Het feit dat temidden van deze bronnenschaarste nog geen aandacht is besteed aan de lotgevallen van Pieter Pietersz. vormt de rechtvaardiging voor deze bijdrage. Binnen het graafschap Holland is het Leidse sodomieproces zelfs het vroegste waarvan een gerechtelijk document is bewaard gebleven. Hoe past dit proces in het beeld van sodomie in vijftiende-eeuws Holland?

Uiteraard zegt het aantal rechtszaken niet veel over de frequentie waarmee seksuele contacten tussen personen van hetzelfde geslacht destijds voorkwamen. Op het *crimen nefandum* stond in de late Middeleeuwen weliswaar 'officieel' de doodstraf, maar van een actief vervolgingsbeleid was geen sprake. Wel was de beschuldiging van sodomie een bruikbaar middel om politieke tegenstanders uit te schakelen.⁴ Het meest bekende voorbeeld hiervan uit de Hollandse geschiedenis is de terechtstelling van Gozewijn de Wilde, president van de Raad van Holland, in 1449.⁵ Een kenmerk dat uit de spaarzame processen naar voren lijkt te komen, is het verschil in hiërarchie tussen de partners, zich onder meer uitend in een vaak aanzienlijk leeftijdsverschil.⁶ Tekenend in dit verband is dat De Wilde was beschuldigd van ontuchtige handelingen met een negenjarige jongen. Seksuele betrekkingen tussen oudere mannen en jonge jongens werden kennelijk bij uitstek als ernstige misstanden gezien. In het geval van dergelijke excessen vond dan ook vervolging plaats.

Kreeg de hoge ambtenaar De Wilde nog de mogelijkheid om te kiezen voor de eervolle straf van onthoofding, niet-politieke processen tegen sodomieten leidden doorgaans tot de verbranding van de beschuldigten. Als criteria bij de vonnissen speelden leeftijd en vrijwilligheid soms een rol. Zo ontliiep een jongen in 1459 dankzij zijn minderjarigheid ternauwernood de doodstraf; hij werd 'slechts' geselsd totdat zijn lijf van top tot teen was bedekt met bloed. Wat de jongeman serieus werd aangerekend, was dat de tweede keer dat — nota bene — zijn vader hem anaal penetreerde hij niet had tegengestribbeld. Dat hij zich de eerste keer tevergeefs had verzet, was in de ogen van de rechters onvoldoende voor genade. In de Bourgondische gebieden was zo'n knul voortaan niet meer welkom.⁷

Deze elementen vinden we terug in het Leidse proces uit 1447. Allereerst licht het ons in over de dood op de brandstapel van Jacob heren Gilisz. De beschuldiging van Jacob leidde vervolgens tot het onderzoek naar de levenswandel van Pieter Pietersz. Omdat deze herhaaldelijk en openlijk zijn onvrede had geuit over wat hem was overkomen, ontsnapte hij aan de doodstraf; was Pieter werkelijk "des aerts geweest" zoals Jacob had beweerd, dan zou hij daarover wel hebben gezwegen. Doorslaggevend was echter Pieters jeugdige leeftijd en de onnozelheid die daarmee nu eenmaal gepaard ging.⁸ In hoeverre Pieter bofte dat hij niet anaal was bezocht, onttrekt zich aan onze waarneming.

Ook in later gevoerde Leidse rechtszaken vinden we aanwijzingen voor minderjarigheid als verzachtende omstandigheid bij sodomie. Toen de substituut-schout Jacobus Herrewijn in 1684 werd veroordeeld tot levenslange verbanning wegens een poging tot verkrachting van een minderjarige jongen onder bedreiging met een mes, werd het vonnis onder andere gemotiveerd door erop te wijzen dat Herrewijn "alrede tot mannelijke jaren" was gekomen.⁹ Voor een jongere man was de daad dus te verontschuldigen.

Er zijn voorts enkele aanwijzingen dat sodomie in het vijftiende-eeuwse Holland wijder verbreid was dan men op grond van het geringe aantal veroordelingen zou vermoeden. Ook in de omgeving van Leiden telde de sodomie vele adepten.¹⁰ Door de bekentenissen van gevangenen breidde de kring van verdachten op dit gebied zich steeds verder uit. Bekend is bijvoorbeeld het verhaal van twee sodomieten uit de omgeving van 's-Hertogenbosch die in augustus 1454 in Den Haag op de brandstapel werden gezet, nadat zij personen uit Leiden, Utrecht en Nijmegen als mededaders hadden aangewezen. De namen van de genoemde verdachten werden onverwijld aan de betreffende stedelijke overheden doorgegeven. Dat bleef niet zonder gevol-

gen: een paar maanden later werd een van hen in Rijnsburg in zijn kraag gevat. In doodsangst had hij nog asiel gezocht op het kerkhof, vanouds een vrijplaats voor wetsovertreders, maar de abdis leverde hem desondanks uit aan de deurwaarder van de Raad van Holland. Op 21 oktober 1454 beklom hij met een lotgenoot de Haagse brandstapel. Ook deze terechtstelling vond eerst plaats nadat de beklaagde tegen verscheidene lieden belastende verklaringen had afgelegd; op grond hiervan werden mannen uit Noordwijk, Katwijk, Rijnsburg en Ter Lee vervolgd.

Zonder aanklacht geen vervolging en dus ook geen proces; voor onze kennis van sodomitische praktijken in het verleden blijven we afhankelijk van het vervolgingsbeleid van onze voorouders. De geringe bereidheid om aangifte te doen van personen die werden verdacht van sodomie doet vermoeden dat homoseksueel gedrag in zekere mate werd geaccepteerd door de middeleeuwse samenleving, behalve wanneer misbruik in het geding was. Om een sodomiet te veroordelen tot de doodstraf was een bekentenis van de verdachte nodig. Men veronderstelt dat in middeleeuwse sodomieprocessen gebruik is gemaakt van tortuur, hoewel dat tot nu toe in slechts een geval is aangetoond.¹¹ Het in 1447 te Leiden gevoerde proces laat zien dat verdachten inderdaad gepijnigd werden. In de strafmaat werd rekening gehouden met de leeftijd van de verdachte, met de mate waarin deze zich had verweerd tegen de zondige handelingen en de ruchtbaarheid die het willoze slachtoffer aan de gebeurtenissen had gegeven. Daarmee werden aan de bewijslast vrij hoge eisen gesteld. Een schrale troost voor Pieter Pietersz., die zijn onschuld tot op de pijnbank heeft moeten belijden.

Bijlage. De correctie van Pieter Pietersz.
(GAL, RA inv.nr. 4, *Correctieboek A*, f. 252-253)

Correxien gedaen upten XXI^{en} dach in septembri anno XLVII

Int jair ons Heren M CCCC XLVII inden maent van julio heeft die bailju van Rijnlant enen man gevangen gehadt gehieten Jacop tsheren Gillis z., geboren van Zerixee, die welke beliede ende bekende misdaen ende besmit te hebben mit mannen van feyten diemen verbiet te nomen. Soe ist geschiet dat die selve Jacop een anderen knecht bedroich gehieten Pieter Pieters z., geboren van Oestgeest, ende seyde dat die selve Pieter mede sculde hebben soude anden feyte voirs. Alsoe dat die scout van Leyden, mits dat Pieter voirs. binnen der stede van Leyden woenachtich was, hem aangetast ende gevangen heeft, ende inder vangenesse geleyt ende gehouden. Ende upten XXIX^{en} dag van augsto dair na, soe dede die bailju van Rijnlant die voirs. Jacop rechten mitten brande etc^o. ende die selve bedroech noch den selven Pieter, in die ure van sijre doot, gelijk hij te voren gedaen hadde. Alsoe dat die voirs. schout van Leyden den voirs. Pieter besochte eerst bij sijnen eede, na scerpelic mit coirden, mit water ende oic mit pisse, in jegenwoirdicheyt van twee scepenen alse Willem Heerman ende Pieter die Bruyn, dan die voirs. Pieter en wilde niet seggen voir bij sijnen eede, noch na mit pijnen, dan dat hij enen nacht geslapen hadde bijden voirs. Jacop, ende als hij bij hem gelegen was after anden weech soe nam die voirs. Jacop den voirs. Pieters arm ende leyden onder hem ende ghinc dair up leggen, alsoe dat die selve Pieter sijre leden niet machtich en was, ende die selve Jacop gebruycte alsoe zijne wille mitten voirn. Pieter contrarie sijnen wille. Seyde dair op voirt, dat hij betugen wilde als hij snachts bijden voirs. Jacop geslapen hadde, dat hij smorgens quam tot de wairdinne van dien huuse ende seyde "Siet, ic hebbe nu bij desen man geslapen. Dan nymmermeer en wil ic dat meer doen, hij en is niet wairdich onder goede menschen te gaen". Ende die voirs. Pieter seyde oic voirt dathij dat mede dair na tot andere persoenen geseyt hadde. <Item den selven Pieter wordt gevraecht vanden schout wat hantieringe hij gehadt hadde mit enen genoemt Mees Dirc Ghijstgens z.z., dair die voirs. Jacop hem mede belast hadde. Seyde Pieter voirs. bij sijnen eede ende oic in sijre pijnen, dat hij van dien feyte mit den voirs. Mees niet te doen gehadt en hadde, noch in zijn wille, noch in sijne gedachte nye en quam ende dat hij van dien Mees anders niet gesien en hadde dan een eersame duechtelic geselle>.¹² Alsoe dat die voirs. schout die voirs. Pieter uter pijnen liet up staen, deynkende tuge van dien woirden te horen. Alsoe dat die voirs. schout die persoenen die de voirs. Pieter

genoemt heeft ontboden heeft ende die geedt ende die scepenen die behoort, ende hebben getuucht elc bij sonder gelijc hier na volcht.

Item Jan Vinck ende Martijn sijn soen hebben getuucht bij horen eede, dat Pieter Pieters z. anderhalff jair mit hem gewoent heeft, ende tis omtrent een jair geleden dat Pieter voirs. tot hem seyde, doe hij tot Dirc Ghijsstgens woende, dat dair een man plach te comen slapen om Goidswillen, die hem op enen nacht vanden bedde jagede mits dat hij hem misdoen woude in manieren van boggerien, ende dat hij after dien tijt bij den man niet meer slapen en woude ende clagede dat die man hem alten groten overlaste gedaen hadde.

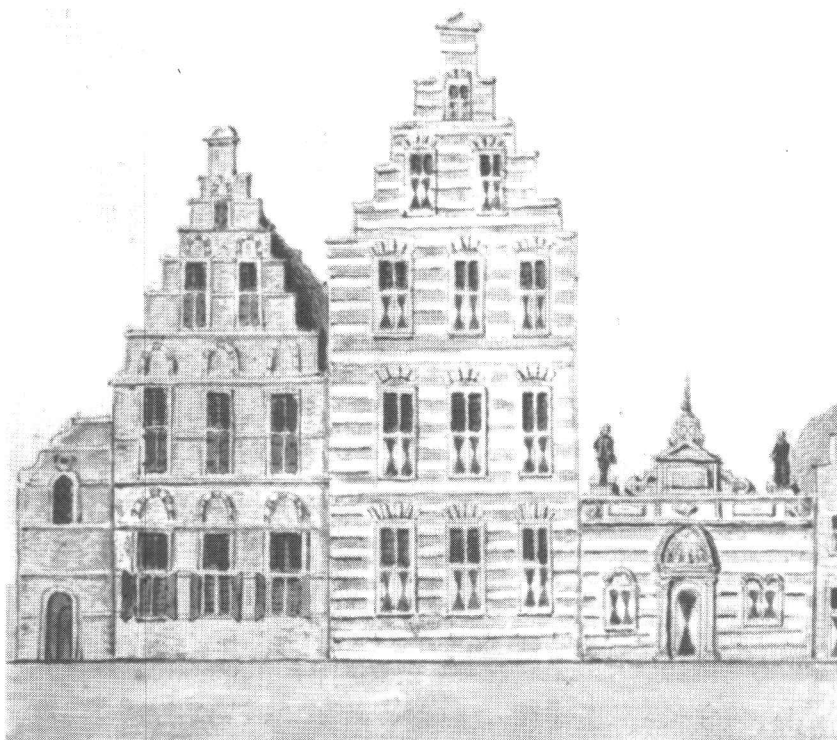
Item Meyns Jan Aernts z. wijf tugede bij horen eede, dat omtrent drie jair geleden Pieter Pieters z. tot horen huysse quam sitten. Alsoe dat Clemeyns hem vragede naden man die tot Dirc Ghijsstgens plach te slapen ende was een spinre, dair Pieter voirs. up antwoirde dat hij bij dien man geslapen hadde enen nacht ende clagede hoir dat dien man op die nacht hem alten groten overlaster gedaen hadde, soe dat hij gewaent hadde dat hij hem gemoirt soude hebben. Ende doe vragede Meyns wat hij hem gedaen hadde, of wat hij hem doen woude. Aldair Pieter up seyde ende antwoirde dattet alten groten boeverye wair, dan hij en seyde niet wattet was, ende seyde dat hij om al leyden uten gronde bij dien man niet noch enen nacht en sliep, ende als hij noch wat ouder ende starker wair, soe soude hij mit enen groeven kneppel dien man soe smiten om[!] omder overlaster wille die hij hem gedaen hadde, dat hijs genoich soude hebben.

Item Aechte Dirc Ghijsstgens tugede bij horen eede, dat Pieter Pieters z. mit hoir gewoent heeft. Des soe gevielt dat sij Pieter voirs. enen nacht beddede bij enen genaemt Jacop die Spinre. Ende des morgens, doe Pieter up gestaen was, seyde Pieter tot Aechten voirs. dat hij bij dien man niet meer slapen en woude, mar hij en seyde niet wat die saeck wair. Ende doe seyde Aecht voirs. "Soe en slaept dair niet meer bij", ende after dien tijt soe en sliep Pieter voirs. niet meer bijden voirs. Jacop.

Up welke voirs. getugenisse te merken staet, wair die voirs. Pieter des aerts geweest als die voirm. Jacop seyde, hij en soude dat selve niet geopenbaert hebben. Ende oic mede soe bevint men inder waarhey, dat die voirs. Pieter als dit geschiet soude wesen boven XV jair niet out en was, soe dat die voirs. schout hier in melidende is kennelike onnoselhey ende heeft hem beraden mitten gerechte van Leyden die alle saken wel over gelegen hebben, bekennende hoe die voirs. Jacop als een beeste gestorven was sonder Goids te bekennen ende oversiende die getugenisse nae behoort ende aen merkende die joncheyt ende onnoselhey vanden voirs. Pieter ende van ghenen quaden famen en was noch na van hem behoort en hebben, soe heeft die voirs. schout mitten gerechte bevonden dat die voirm. Pieter sijnre onnoselhey sculdich is te genieten ende de voirs. schout heeft hem de sake verdragen van mijns genadichs heren wegen ende hem bevonden sonder brueken.

Noten

1. Onderstaande weergave van de gebeurtenissen is gebaseerd op Gemeentearchief Leiden (GAL), Rechterlijk archief (RA) inv.nr. 4, *Correctieboek A*, f. 252-253; zie voor de tekst hiervan de Bijlage.
2. Jan Vink was schout van Oegstgeest in 1438 en in 1441-1443; *Inventaris van de vicarie op St. Pietersaltaar in de St. Jacobskerk te 's Gravenhage en van de vicarie op St. Michielsaltaar in de St. Laurenskerk te Rotterdam* (Typoscript Gemeentearchief Rotterdam, z.p., z.j.), inv.nrs. 11-12. Wellicht bekleedde hij dit ambt ook in de tussenliggende jaren.
3. D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995) 24-25, welk overzicht uitgebreider is dan dat in Theo van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995), p. 459 e.v.
4. M. Goodich, *The unmentionable vice: homosexuality in the later medieval Period* (Santa Barbara/Oxford 1979) 10.
5. R.I.A. Nip, 'Bengaert Say, een 15de[-]eeuws ambtenaar', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 15 (1983) 71-72; Noordam, *Riskante relaties*, 21.
6. Noordam, *Riskante relaties*, 43-44; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 217-222.
7. Noordam, *Riskante relaties*, 37.
8. In de helaas ongepubliceerde scriptie van Bart Gubbels, "Met stomheid geslagen zijn". Een onderzoek naar de strafrechtelijke positie van geestesgestoorden in Leiden ±1350-±1450 (Rijksuniversiteit Leiden 1989), suggereert de auteur een verband tussen onnozelheid en een beperkt geestelijk vermogen. Dat lijkt mij niet nodig.
9. D.J. Noordam, 'Homoseksualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 78-79.
10. A.G. Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*. Groningen/Batavia 1942, 111-112; ook voor het volgende.
11. Het betreft een Haarlemse zaak uit 1504; Noordam, *Riskante relaties*, 34. Uit later tijd zijn meer gevallen bekend, zie Van der Meer, *Sodoms zaad*, 139-143.
12. De passage tussen <> staat met een verwijzingssteken in de tekst onder aan de bladzijde.

"Afbeelding van 't Weeshuis op de Hooglandse Kerkgragt" (Gemeentearchief Leiden).

DIRK JAAP NOORDAM
ANTOINETTE FRIJNS

Leidse weesjongens en hun minnen in de achttiende eeuw

In een recent verschenen artikel behandelden wij de lotgevallen van weesmeisjes die te jong waren om in het weeshuis te worden opgenomen en daarom onder de zorg kwamen van een min, een soort plaatsvervangende moeder.¹ Verder onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat ook gegevens bekend zijn over jonge weesjongens die bij zo'n vrouw werden ondergebracht. Dit geeft ons de gelegenheid om het lot van beide groepen kinderen met elkaar te vergelijken en ook de minnen in dit onderzoek te betrekken. Nieuwe onderwerpen in dit artikel zijn het opnamebeleid en de vergoeding die de vrouwen kregen voor hun al dan niet tedere zorg.

DE ZORG VOOR WEZEN EN DE WEESHUIZEN IN LEIDEN

Al in de vijftiende eeuw kende Leiden een instelling die wezen, verlaten kinderen en vondelingen verzorgde.² Dit was het Heilige-Geestweeshuis, eerst gevestigd in een pand aan de Breestraat, na de Reformatie op de Hooglandsekerkgracht. In dat huis werden, volgens kort geleden gepubliceerde gegevens, ouderloze kinderen opgenomen, van wie de vader het burgerrecht bezat.³ Het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis bestond nog in de achttiende eeuw toen het niet meer de enige instelling was die zich over de wezen en ouderloze kinderen ontfermde. In 1703, 1719 en 1760 werden respectievelijk ook een Waals, Evangelisch-Luthers en Rooms-Katholiek weeshuis gesticht.⁴

Kan men het instellen van een weeshuis van verschillende kerkelijke signatuur als een (vroeg) voorbeeld van verzuiling zien, het stichten van het Houhuis was dat zeker niet.⁵ Een deel van de wezen viel onder de zorg van de regenten van het Huiszittenhuis.⁶ Het ging hier, volgens recente literatuur, om soldatenkinderen, door hun ouders achtergelaten kinderen en vondelingen.⁷ Toen in 1704 een apart Houhuis werd ingericht, op de hoek van de Middeweg en de Koppenhinksteeg, bracht men — nog steeds volgens dezelfde bron — deze wezen en oudere kinderen daar onder. In 1724

ontstond hieruit een apart Arme Kinderhuis, dus naast het Heilige Geest- of Arme Weeshuis. Het woord 'arm' dat in de naam van beide weeshuizen voorkomt, betekent niet 'zonder middelen' maar wel 'hulpbehoevend'.⁸ Michiel Abraham van Penen, regent van het Weeshuis tussen 1772 en 1788, gaf dat als volgt aan:⁹

Dat men te Amsterdam en elders verschillende weeshuizen van burgers en armenwezen hebbende, dit onderscheid bij ons geen plaats vind en de kinderen, zowel van deffige, maar onvermogende burgers als van allerarmste, en 't zogenoemde schuim van volk hier in Leiden in één en 't zelfde huis geadmitteert worden.

HET OPNAMEBELEID VAN DE GEREFORMEERDE WEESHUIZEN IN LEIDEN

Van Penen had ongelijk toen hij leek aan te geven dat alleen kinderen van wie de ouders burger waren in de beide huizen werden opgenomen. Ook de wezen, van wie de ouders inwonenden waren, mensen dus die geen poorter of burger waren, vonden hun plaats in deze instellingen.¹⁰ Bovendien namen deze weeshuizen, van wie een deel van de regenten diakenen van de gereformeerde kerk waren, ook kinderen op die niet tot deze religie behoorden. Zo kwamen de rooms-katholieke weesmeisjes Geertrui Gorens (in 1727) en Margaretha Gijer (in 1728) in het Arme Kinderhuis terecht. Merkwaardig is het feit dat ook toen de Walen, Lutheranen en Rooms-Katholieken een eigen weeshuis bezaten, toch nog kinderen van hun geloof in een van de gereformeerde huizen werden geplaatst.¹¹

Het opnamebeleid van de gereformeerde weeshuizen van Leiden was enigszins ingewikkeld. Vanaf 1643 zijn daartoe verschillende overeenkomsten gemaakt tussen het Huiszittenhuis en later de regenten van het Arme Kinderhuis enerzijds en de regenten van het Weeshuis anderzijds. Pas in de loop van de achttiende eeuw lagen de criteria min of meer vast, zoals uit een *memorij* van 10 september 1761 blijkt.¹² Uit deze aantekening en uit vorige overeenkomsten valt te concluderen dat men een onderscheid maakte in vijf verschillende soorten kinderen. Bovendien golden sekse en leeftijd als belangrijke kenmerken in het opnamebeleid. Om het geheel duidelijk te maken worden de gegevens in Tabel 1 schematisch samengevat.

Volgens een overeenkomst van 5 november 1643 werden de kosten van verzorging van alle volle wezen, kinderen dus die beide ouders hadden verloren, gezamenlijk door het Weeshuis en het Huiszittenhuis gedragen.¹³

Tabel 1. De opname van Leidse weeskinderen in het Arme Kinderhuis (AKH) en in het Weeshuis (WH), 1727-1774.

	volle wees	verlaten wees	halfverlaten wees	speelkind	vondeling
jongens <12 jaar	WH	WH	WH	WH	WH
meisjes <12 jaar	WH	AKH	AKH	AKH	AKH
jongens ≥12 jaar	AKH	AKH	AKH	—	—
meisjes ≥12 jaar	AKH	AKH	AKH	—	—

Deze situatie veranderde later in de zeventiende eeuw, want in 1671 gold dat kinderen van twaalf jaar en ouder niet onder de zorg van het Weeshuis vielen.¹⁴ Hieruit kan worden afgeleid dat volle wezen, ongeacht de sekse, die op een leeftijd van beneden de twaalf werden opgenomen, in het Weeshuis terecht kwamen. Wanneer ze ouder waren, vielen ze onder de zorg van de Huiszittenmeesters en vanaf 1724 onder die van de regenten van het Arme Kinderhuis. In de praktijk volgde men inderdaad deze regel, zoals regelmatig uit het opnamebeleid in het jaar 1727 blijkt. De leeftijds grens die men hanteerde was twaalf volle jaren. Zo werd Leendert Block (in 1727) in het Weeshuis geplaatst, vier dagen voor zijn twaalfde verjaardag.¹⁵ Het strikt hanteren van dit leeftijds criterium had soms tot gevolg dat het gezin uit elkaar viel. Zo werden in 1769 Francijntje en Hendrik de Nobel in het Weeshuis geplaatst, terwijl hun zuster Johanna een plaats kreeg in het Arme Kinderhuis.¹⁶ Slechts als nabestaanden van volle wezen verzochten om van de regel af te wijken, bracht men kinderen wel eens in een en hetzelfde huis onder, er op wijzend dat dit geen consequenties voor de toekomst zou hebben.¹⁷

De plaatsing van volle wezen was betrekkelijk doorzichtig, maar de criteria voor het onderbrengen van de vier andere soorten kinderen gaven vaak problemen. Verlaten wezen werden, net als volle wezen, volgens het akkoord van 1643, gezamenlijk door het Huiszittenhuis en het Weeshuis onderhouden. In de achttiende eeuw kwam dit soort kinderen hoogstzelden voor. Een van de weinige voorbeelden was David Valder, wiens vader in het buitenland verbleef en wiens moeder als 'simpel' werd aangeduid. Hij viel toen (in 1737) onder de zorg van het Weeshuis. Waarschijnlijk golden voor deze verlaten kinderen dezelfde regelingen als voor de veel talrijkere halfverlaten kinderen.¹⁸ Deze hadden een van beide ouders verloren, terwijl de overlevende ouder niet in staat was hen te verzorgen door een verblijf in de gevangenis, of in het Ceciliagasthuis, of door kwaadwillige verlaten, zoals

het dienst nemen bij de VOC. Uiteindelijk kwam op 3 juni 1727 een regeling tot stand, waarbij het Arme Kinderhuis halfverlaten meisjes van beneden de twaalf jaar opnam, terwijl het Weeshuis zich over jongens uit die leeftijdsgroep ontfermde.¹⁹ Oudere halfverlaten kinderen kwamen altijd in het Arme Kinderhuis terecht.

De verdeling van deze kinderen over twee weeshuizen maakte dat, net als bij volle wezen, gezinnen soms uit elkaar vielen. Zo besliste men op 23 juli 1770 over het gezin van Jacobus de Goede, die niet zelf voor zijn zes moederloze kinderen kon zorgen. De twee jongste zoontjes Jacobus en Dirk, beiden nog geen twaalf jaar oud, kwamen in het Weeshuis terecht. Hun zusjes Lijsbeth, Maria en Jacoba kregen, evenals hun dertienjarige broer Jan, een plaats in het Arme Kinderhuis. De situatie werd nog absurder toen de vader, die in een minnehuis verpleegd werd, op 10 april 1772 overleed. Alle kinderen waren nu volle wees geworden. De weeskinderen De Goede die ouder dan twaalf waren mochten, conform de regels, in het Arme Kinderhuis blijven. Maar de jongste dochter Jacoba was bij de dood van haar vader slechts elf jaar en moest daarom naar het Weeshuis verhuizen.²⁰ Dat geval stond niet op zichzelf: zo moesten in 1733, toen hun vader overleed, de twee jonge zusjes Gregoor het Arme Kinderhuis verruilen voor het Weeshuis.²¹ Soms hield men bij deze gedwongen verhuizing geen rekening met de leeftijdsgrenzen. Zo werd in 1727 de elfjarige Hendrik Couwelier in het Weeshuis geplaatst en zijn eveneens tienjarige zusje Dina in het Arme Kinderhuis, beide volkomen volgens de regels. Er bestond enige onzekerheid over de staat van de ouders: volgens de *inneemboeken* van de beide instellingen was Hendrik halfverlaten wees en Dina volle wees. Maar toen overduidelijk bleek dat de vader in Oost-Indië was overleden, werd het meisje in 1730, op dertienjarige leeftijd, alsnog in het Weeshuis geplaatst!²² Mogelijk gebeurde dit omdat toen duidelijk werd dat zij nog geen twaalf jaar oud was op het tijdstip dat ze volle wees was geworden.

Dit soort problemen deed zich niet voor bij speelkinderen, kinderen van een ongehuwde moeder. Als zij niet in staat was voor haar zuigeling te zorgen, bepaalde de sekse waar het kind terecht kwam.²³ Voor vondelingen golden dezelfde criteria.²⁴ Zo werd op 9 maart 1771 omstreeks negen uur 's avonds een meisje van naar schatting ongeveer zes maanden oud en gewikkeld in oude lappen voor een schoenmakershuisje gevonden. Dit kind was volgens de regels een 'subject' van het Arme Kinderhuis. Op 14 maart 1771 ontving de vondeling bij de doop in de Hooglandse kerk de naam Lucretia Trouvée [= 'gevonden']. Omdat zij te jong was om in het Arme

“Gezigt op de Visch markt en het Fontein te Leyden”. Kopergravure door A. Delfos naar een tekening van J. de Beyer, 1759 (Gemeentearchief Leiden).

Kinderhuis te worden verpleegd werd het kind uitbesteed bij vrouw Dreef, een min die als een soort plaatsvervangend moeder optrad.²⁵

Aan alle onduidelijkheid kwam pas een einde toen bij resolutie van de Grote Vroedschap op 28 februari 1774 de fusie tussen de beide gereformeerde instellingen tot stand kwam.²⁶

Zoals uit het voorbeeld van Lucretia Trouvée blijkt, werden zuigelingen evenals wat oudere kinderen bij een min geplaatst. Beide weeshuizen maakten van dergelijke vrouwen gebruik. Daarbij kon een verandering van de gezinssituatie ook tot onderbrenging bij een andere plaatsvervangende moeder leiden. Zo werd op 2 april 1742 de anderhalf jaar oude Jacomijntje Gravel, een halfverlaten wees, in het Arme Kinderhuis ingeboekt en nog diezelfde dag aan de min Anna Aarnaad toevertrouwd. Twee weken later ontvingen regenten bericht, dat haar vader wegens moord de doodstraf had gekregen en inmiddels was geëxecuteerd. Het nu volle wees geworden meisje werd naar het Weeshuis overgebracht en bij een van de minnen van die instelling ondergebracht.²⁷

DE MINNEN VAN HET WEESHUIS

De administratie van het Weeshuis is op het punt van de registratie van minnen slechter en ook minder goed bewaard gebleven dan die van het Arme Kinderhuis. Konden hier de gegevens van zestien van deze plaatsvervangende moeders worden geanalyseerd, daar gaat het om twaalf vrouwen die in de onderzochte periode 1726–1774 een of meer kinderen onder hun hoede kregen.²⁸ Bovendien betrof het in drie gevallen directe familieleden, die dus strikt genomen niet aan de omschrijving van min voldeden. Omdat zij toch interessante gegevens aan het geheel toevoegen, komen zij in deze studie aan de orde.

Jannetje Le Dru bezit met tien (met name bekende) weeskinderen het record onder de minnen van het Weeshuis. Zij was al in 1722 aangesteld en had toen een kind uit haar huwelijk met de timmermansknecht Hendrik Voormans. Jannetje was niet welgesteld, want bij haar ondertrouw in 1720 werd zij in de *pro deo*-klasse ondergebracht, waaruit blijkt dat de vrouw niet in staat was de minimumaanslag van drie gulden in deze 'gaardersbelasting' te betalen. Deze min moest, weduwe geworden, de kost verder verdienen met het slachten van varkens en het houden van kostgangers in haar huis in de Vlerestee.²⁹ Zij was overigens niet de enige plaatsvervangende moeder die een overlevingsstrategie toepaste.³⁰ Een andere arme vrouw was Anna van Stralen, die acht kinderen onder haar hoede had. Zij was in 1733 *pro deo* met de greinwerker Laurens Polet getrouwd en woonde in de Pakhuisstraat.

Dat minnen uit de onderste laag van de samenleving werden gerekruteerd, was bij het Arme Kinderhuis eveneens het geval. Ook hier hadden de meeste vrouwen slechts een of twee kinderen tegelijk.³¹ Soms betrof dat familieleden: zo verzorgde Catrijn Raaphorst na elkaar twee volle weeskinderen van haar zuster. In 1731 was dat Anna de Koning en — nadat dit meisje in het Weeshuis was geplaatst — in 1736 haar broer Willem. Oom Matthijs Raaphorst ontfermde zich in 1731 over de derde wees uit het gezin De Koning-Raaphorst, zijn naamgenoot Matthijs. Het kwam, zoals bij Ermpje de Vlieger, ook voor dat een min zowel een familielid als een onbekende verzorgde.³²

Van verschillende minnen is bekend hoeveel zij voor hun zorg ontvingen. Susanna Falve had in 1727 een kind voor wie ze per vier weken *f* 3,20 ontving.³³ Rachel Le Pair ontving in datzelfde jaar wekelijks *f* 0,85, dus *f* 0,20 meer dan Susanna.³⁴ Jannetje Le Dru had in 1733 negen kinderen tegelijkertijd, wat haar per week *f* 7,20 opleverde, dus *f* 0,80 per

Bestuur, personeel en kinderen verzameld rond de Statenbijbel (Gemeentearchief Leiden).

kind.³⁵ Het lijkt er op dat de bedragen na 1750 hoger werden. Zo kreeg Lijsbeth van der Linden in 1759 per kind *f* 0,96.³⁶ Niet alleen het tijdvak speelde een rol voor het bepalen van het inkomen per min, er bestond ook een differentiatie per kind. Zo had Anna van Stralen in de periode 1749–1758 zeven bij naam bekende kinderen, voor wie zij bedragen tussen *f* 1,00 en *f* 1,80 ontving.³⁷

Het gemiddelde weekloon per kind van Annetje van Stralen van *f* 1,26 is hoog, als men dat vergelijkt met de overigens zeer schaarse gegevens over inkomsten van vrouwen in Holland in de tweede helft van de achttiende eeuw. Posthumus berekende dat een kettingspinster in Leiden in 1777 ca. *f* 65 per jaar — omgerekend ca. *f* 1,25 per week — verdiende.³⁸ Voor Alkmaar is berekend dat steendraagsters en wiedzters in 1770 een dagloon van ca. zes stuivers kregen — oftewel wekelijks *f* 1,80 — kregen.³⁹ Sommige Leidse minnen hadden, zoals uit de voorbeelden ook blijkt, vele kinderen tegelijkertijd. Het lijkt er op dat het houden van minnekinderen voor hen het exploiteren van een ‘goudmijn’ betekende!

DE MINNEKINDEREN

De meeste van de 31 bekende minnekinderen hadden beide ouders verloren. Op één uitzondering na kwamen ze bij de min terecht op een leeftijd

beneden de negen jaar. Hetzelfde beeld viel te constateren bij het Arme Kinderhuis.⁴⁰ Frederik Millekan kwam in 1756 pas op zeventienjarige leeftijd bij Jannetje Le Dru. Kennelijk was er iets mis met de geestelijke of lichamelijke conditie van de jongen, want hij bracht, eenmaal in het Weeshuis zelf opgenomen, zijn hele verdere leven (dat pas in 1804 eindigde) in deze instelling door.

Van tien kinderen is bekend dat zij in het huis van de min overleden. Dat was in vier gevallen bij de al vaker genoemde Jannetje Le Dru.⁴¹ Uit dit aantal mag niet worden afgeleid dat zij de bij haar geplaatste kinderen zodanig had verwaarloosd dat dit hun dood tot gevolg had.⁴²

Wanneer de kinderen in het Weeshuis geplaatst werden is, behalve bij Millekan, slechts bij twee van de drie kinderen De Koning bekend. Zij werden door hun familieleden op zeven- en achtjarige leeftijd aan de instelling overgedragen. Gelet op het feit dat kinderen ouder dan acht niet meer bij een min werden geplaatst, kan men aannemen dat dit ook de maximumleeftijdsgrens voor verhuizing naar de instelling op de Hooglandsekerkgracht was.

CONCLUSIE

Het opnamebeleid van de beide gereformeerde instellingen die zorg droegen voor jonge hulpbehoevende kinderen, was tamelijk gecompliceerd; pas na het uitvechten van vele competentiekwesties kwam, in het tweede kwart van de achttiende eeuw, duidelijkheid over de vraag waar bepaalde kinderen moesten worden geplaatst. Daarbij werden de kinderen in drie groepen gesplitst. Kinderen van twaalf jaar en ouder kwamen in het Arme Kinderhuis terecht. Voor jongeren was soms de sekse doorslaggevend voor opname. Volle wezen werden steevast in het Weeshuis opgenomen. Anders lag dat bij (door een of beide ouders) verlaten kinderen, speelkinderen en vondelingen. Jongens uit deze groepen vielen onder het Weeshuis, meisjes onder het Arme Kinderhuis.

Minnen en familieleden ontvingen voor hun zorg geld. In de tweede helft van de achttiende eeuw was dit bedrag — *f* 1,20 per kind per week — waarschijnlijk hoger dan voordien. Een vergelijking tussen het Weeshuis en het Arme Kinderhuis laat weinig verschillen aangaande de kinderen zien. Dat valt ook te constateren voor het profiel van de minnen van beide instellingen.

**Bijlage. Het opnamebeleid volgens de memorie van 10 september 1761
(Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis inv.nr. 243, f. 30)**

Artikel 1.

Kinderen zowel jongens als meisjes jonger dan twaalf jaar bij de inneming die beide ouders hebben verloren worden in het Weeshuis geplaatst.

Volle wezen zowel jongens als meisjes die ouder dan twaalf jaar zijn worden in het Arme Kinderhuis ondergebracht.

Artikel 2.

Kinderen, zowel jongens als meisjes, ouder dan twaalf jaar waarvan de ouders of de langstlevende ouder, hen hebben verlaten, in de gevangenis zitten of door de diakonie, het Ceciliagasthuis of in een minnehuis worden onderhouden, en daarom geen toezicht op hun kinderen kunnen uitoefenen, worden in het Arme Kinderhuis ondergebracht.

Jongens uit die groepen van beneden de twaalf jaar gaan naar het Weeshuis tot de vereiste jaren of totdat de ouder(s) zich weer in Leiden bevinden of in staat zijn voor hun kinderen te zorgen.

Meisjes uit die groepen van beneden de twaalf jaar worden in het Arme Kinderhuis onderhouden.

Artikel 3.

Wanneer meisjes beneden twaalf jaar uit de vorige categorie volle wees worden, krijgen zij een plaats in het Weeshuis.

Noten

1. D.J. Noordam en A.J.M. Frijns, "Een weldadig bestaan". Leidse minnen en minnekinderen in de 18e eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 28 (1996) 247-263.
2. C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908) 174; S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden* (Leiden 1990) XIX-XX; Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 253; S. Groenveld, 'Van late Middeleeuwen tot omstreeks 1572', in: S. Groenveld e.a., *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindertuizen* (Hilversum 1997) 28.
3. S. Groenveld, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden en haar wezen, ca. 1572-1795', in: Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, 130 (over het Leidse weeshuis).
4. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 160; zie ook A. Kooymans, *Een schets van de geschiedenis van het Evangelisch-Luthers Weeshuis te Leiden* (z.p. 1977).
5. S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* (Hilversum 1995) voor deze verzuiling tijdens de Republiek.
6. Den Haan, *Inventaris*, XXIII.
7. *Ibidem*, XXIII.
8. F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* I (Leiden 1772) 194 stelt ook, verwijzend naar 1727, het Arme Weeshuis naast het Arme Kinderhuis.
9. Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (hierna HGW) inv.nr. 120, 2, 4; de uitspraak stamt uit 1774.
10. J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641²) 136 maakt dit onderscheid. Zie ook *WNT* VI (1912) 2183. Voor inwonenden werd ook wel de term ingezetenen gebruikt, volgens N.H. Kerkeraad, afd. B, port. I, omslag III.
11. Voorbeelden zijn de waalse kinderen Maria del Bert (1738 in het Arme Kinderhuis), Adriana van Adrichem (1764 in het Weeshuis) en Jean Platteel (1766 in het Weeshuis). Van de lutherse wezen kwam Andries Scheffers in 1774 in het Weeshuis. De roomse kinderen Scholtz (in 1764) werden deels in het Weeshuis ondergebracht, deels in het Arme Kinderhuis, zoals drie jaar later ook Pieter Knaap die tot dezelfde geloofsgemeenschap behoorde.

12. De *memorij* is te vinden in HGW inv.nr. 243, fol. 30; zie voor de tekst daarvan de Bijlage.
13. F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* III (Leyden 1784) 1125; SA II inv.nr. 5982.
14. HGW inv.nr. 3479; Van Mieris, *Beschryving* III, 1128.
15. Ook Pietermetje van den Anker was in 1771 vijf weken van haar twaalfde verjaardag af en kwam dus, geheel volgens de regels, in het Weeshuis terecht.
16. Andere voorbeelden: de kinderen Van den Anker (1771) en Klaren (1772).
17. Hendrik Stelman werd zo, hoewel hij jonger was dan twaalf jaar, bij zijn zuster in het Arme Kinderhuis geplaatst, volgens besluit van 22 februari 1768; HGW inv.nr. 34, fol. 61.
18. Volgens de memorie van 1761 was dit het geval; HGW inv.nr. 243, fol. 30.
19. Zie de akkoorden van 11 oktober 1671 (HGW inv.nr. 3479; Van Mieris, *Beschryving* III, 1128), 16 november 1682 (HGW inv.nr. 3479; Van Mieris, *Beschryving* III, 1129), de notitie van 5 juni 1722 over de dan geldende situatie en de toen ingevoerde wijzigingen (HGW inv.nr. 3481; Van Mieris, *Beschryving* III, 1129-1130) en het akkoord van 3 juni 1727 (HGW inv.nr. 3483; Van Mieris, *Beschryving* I, 194-195).
20. HGW inv.nrs. 3480; 4450, fol. 206; 3390, fol. 27, 46.
21. HGW inv.nrs. 4449, fol. 164; 3389, fol. 177. Ook in 1689 kwam zo'n geval voor, zie HGW inv.nr. 3478; Van Mieris, *Beschryving* III, 1129. Een ander betreft de zusjes Neuteboom in 1773; HGW inv.nrs. 3480; 4450, fol. 242; 3595; 3390, fol. 28.
22. HGW inv.nrs. 3389, fol. 168v; 4449, fol. 146, 153v. In werkelijkheid werd Dina zes weken voor haar dertiende in het Weeshuis opgenomen.
23. HGW inv.nr. 3478; Van Mieris, *Beschryving* III, 1129. Zie ook Van Mieris, *Beschryving* III, 1131-1133, over de in of na 1760 geldende praktijk. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 133 geeft een voorbeeld van een mannelijk, in overspel verwekt, speelkind dat men niet in het Weeshuis wilde opnemen.
24. Overeenkomst van 16 november 1682 (HGW inv.nr. 3479, Van Mieris, *Beschryving* III, 1129), overzicht van de heersende praktijk op 5 juni 1722 (HGW inv.nr. 3481, Van Mieris, *Beschryving* III, 1129-1130).
25. HGW inv.nr. 34, fol. 201; 3595; 4450, fol. 218. Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 254 over deze min.
26. SA II inv.nr. 5992; HGW inv.nr. 35, fol. 1.
27. HGW inv.nrs. 4449, fol. 335; 3594; 3390, fol. 7. Een ander geval betreft de zusjes Van der Heiden (ook wel Van der Rijden genoemd) in 1761, zie HGW inv.nrs. 4450, fol. 139; 3595.
28. Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 254-255.
29. "houdt minnekinderen en steekt varkens in de slagtijd", meldt het kohier van 1748 over Jannetje Le Dru; SA II inv.nr. 4103.
30. Pot, *Arm Leiden*, 209-248 noemt deze bron van inkomsten, namelijk het houden van kinderen, niet als een van de overlevingsstrategieën.

31. Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 254-255.
32. Het ging hier om respectievelijk Fijtje van Altena en Susanna de Koning.
33. HGW inv.nr. 3593, fol. 153v.
34. Ibidem, fol. 152v.
35. Ibidem, fol. 160v.
36. Ibidem, fol. 184v; HGW inv.nr. 3414: Pieter Cortwieler op 28 januari 1760.
37. HGW inv.nr. 3414: 22 september 1749 (Elsje Ganseveld), 19 februari 1753 (Hendrik van Varseveld), 17 september 1753 (Johannes Remond), 21 juli 1755 (Jan de Swart), 17 januari 1757 (Carel Schouten), 14 augustus 1758 (Isaac van Oosten), 25 september 1758 (Willem van der Sluis); wanneer het "elendige" kind Van Oosten buiten beschouwing wordt gelaten, varieerden de bedragen van f 1,00 tot f 1,20.
38. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II: De Nieuwe Tijd* (Den Haag 1939) 1093.
39. L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1800* (z.p. 1980) 100.
40. Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 258.
41. Het gaat om Klaas Dekker (1745), Anton Gunst (1752), Jacob Verver (1753) en Johanna Batteljon (1758).
42. Noordam & Frijns, "Een weldadig bestaan", 259 verwierpen deze visie ook met betrekking tot enkele minnen van het Arme Kinderhuis.

P.A.J. OTGAAR

J.F.J.G. VAN SCHAIK

Sociale onrust in Leiden, 1870–1902

Deel I: 1870–1895

INLEIDING

In zijn bespreking van Otterspeers proefschrift over de Leidse universiteit maakt de historicus Noordam de veelzeggende opmerking dat de negentiende eeuw bepaald niet werd bevolkt door “een wat verkrampde diersoort, die dankbaar voer voor psychiaters zou zijn”.¹ Wat voor de bevolking van de Rapenburgse *sedes sapientiae* gold, ging mutatis mutandis ook op voor andere Leidenaars. Nog steeds heerst bij velen de opvatting dat Leiden in de negentiende eeuw een duffe, ingeslapen stad was, waar het rustig voortkabbellende levensritme slechts werd verstoord door rampen, epidemieën, een wat al te uitbundige viering van de 3-oktoberfeesten en een enkele staking.

Niets is minder waar, zeker voor de laatste twintig à dertig jaar van die zo zeer verguisde eeuw.

Lamgeslagen als zij was door een diepe armoë en in toom gehouden door de diverse kerkgenootschappen, die weliswaar hielpen de ergste nood te lenigen, maar wel graag een ieder op zijn juiste plaats in de maatschappij wilden houden, hield de bevolking van de stad zich in de eerste helft van de negentiende eeuw inderdaad koest. De onbetekenende voedselrelletjes van 1847 kunnen, in tegenstelling tot die van bijvoorbeeld Delft en Zutphen, nauwelijks als oproer worden bestempeld.² Ook het zogenaamde breekpunt 1848 stelde weinig voor. ‘Amsterdamse toestanden’ deden zich in Leiden niet voor, zodat het korps vrijwillige ordehandhavers niet in actie hoefde te komen.³

Op sociaal gebied hoefde in de Sleutelstad helemaal niemand een vinger uit te steken in het gedenkwaardige jaar 1848. Voor zover valt na te gaan is geen enkel van de honderd naar Amsterdam gesmokkelde exemplaren van het *Communistisch manifest* in Leiden terechtgekomen.⁴ Dit ondanks de veronderstelde aanwezigheid van politiek actieve arbeiders in de stad. De hongermars die op 1 februari 1847 van Amsterdam naar Den Haag zou worden gehouden, kon volgens de organisator — de Amsterdamse activist

Petrus de Vos — ook wel in Leiden aanleggen, waar de noodlijdende broeders gaarne voor een nacht onderdak zouden zorgen. Omdat er op die datum niemand kwam opdagen om, voorzien van een roggebrood van vijf pond, naar Den Haag te lopen, valt er weinig zinnigs te zeggen over politiek actieve Leidse arbeiders. Misschien bestonden die alleen in De Vos' rijke fantasie. Een van de weinige dingen waar de stad op kon bogen, was de korte aanwezigheid aan de universiteit van die andere Amsterdamse agitator, de radicale journalist Jan David de Vries. In Leiden is hij niet actief geweest. Zijn oprijpende blaadjes met zulke veelzeggende titels als *Satan* en *De Hydra* verschenen pas nadat hij aan het eind van 1843 vol verbittering en afkeer van de Leidse Alma Mater zijn studie theologie had afgebroken en naar Amsterdam was vertrokken.⁵

Ook de aanwezigheid in Leiden van Maria van Leer, een der kopstukken van de Zwijndrechtse Nieuwlichters, een christen-socialistische broedergemeente avant la lettre, heeft weinig bijgedragen aan de bewustwording van de Leidse arbeiders.⁶ Vanuit haar woninkje in het Bethlehemshofje deed ze weinig meer dan des zondags de Remonstrantse kerk bezoeken en de volksvoorstellingen van het Nut van 't Algemeen bijwonen. 'Hoe komt men tot de Waarheid?', haar artikel in *De Dageraad*, het orgaan van de Vrijdenkers in Nederland,⁷ zal bepaald niet door het werkvolk zijn gelezen.

De enige persoon die iets had kunnen betekenen voor een vroege arbeidersbeweging in Leiden was de gepensioneerde Indische ambtenaar Van Olden, die korte tijd bestuurslid is geweest van de in 1851 in Amsterdam opgerichte vrijmetselaarsloge *Post Nubila Lux*, een van het Groot-Oosten afgescheiden organisatie die zich ontwikkelde tot een vereniging waar de sociale kwestie de nodige aandacht kreeg.⁸ Omdat Van Olden vrij snel als bestuurslid werd vervangen, is hij nauwelijks van belang geweest.

VERENIGINGEN

De vaak gehoorde bewering dat er tussen de afschaffing van de gilden (1795) en de komst van de eerste 'echte' vakvereniging, de Leidse afdeling van de Algemene Nederlandsche Typographenbond (1866), geen enkele organisatie bestond in de stad, is maar ten dele waar. Er waren wel degelijk verenigingen, zij het dat deze meestal ondersteuning bij ziektes en overlijden tot doel hadden. Verder lag het accent tijdens bijeenkomsten op gezelligheid en enige zedelijke vorming. De bekendste, zij het niet de oud-

ste, was de typografische vereniging Laurens Janszoon Coster, die op 4 december 1854 werd opgericht.⁹

Deze sterk anti-socialistische club¹⁰ bood vrijwel iedereen tussen de achttien en vijftig jaar oud uit het vak de gelegenheid zich een keer per maand te vertreden. Meestal gebeurde dit door het houden van een letterkundige voordracht, zodat de leden ook eens konden horen wat zij gedrukt hadden. Staatkundige onderwerpen, zeker die van opruiende aard, waren verboden. Onzedelijke taal werd niet getolereerd.¹¹ Waarschijnlijk bleef er niet veel meer over dan het reciteren van de in onze ogen onverteerbare, luimige poëzie waar veel negentiende-eeuwse schrijvers zo sterk in waren. De enige eis die Laurens Janszoon Coster stelde, was dat de leden lichamelijk en geestelijk gezond waren en dat zij tenminste drie gulden per week verdienden. Van de 12½ cent contributie ging een dubbeltje naar de vereniging. De rest werd gestort in de kas van het weduwenfonds. De vrouw van een typograaf kon bij het overlijden van haar man rekenen op een uitkering van veertig gulden.¹² Bepaald geen vereniging dus die een verbetering van het lot van de arbeider, laat staan een revolutie, hoog in het vaandel voerde.

Dat gold ook voor de vele andere organisaties die na Laurens Janszoon Coster het levenslicht zagen. De nadruk bleef liggen op ondersteuning bij ziekte en op gezelligheid. Alleen al de namen — Nut en Genoegen (1866), Eendracht door Vriendschap (1868) — en het veelvuldig gebruik van de aanvoegende wijs — Welvaart zij ons Doel (1870), Vriendschap zij ons Doel (1874) — duiden op weinig pretenties. De werkgevers hadden van dit soort verenigingen weinig te vrezen en waren dan ook vaak steunend lid.

Anders lag dit met de Algemene Nederlandsche Typographenbond (ANTB), de eerste moderne vakbeweging in Nederland. Deze bond werd op 2 april 1866 tijdens een vergadering van 61 vertegenwoordigers van diverse typografenverenigingen in den lande opgericht in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam. Bij deze oprichtingsvergadering waren ook enkele waarschijnlijk wat vooruitstrevende leden van de Leidse vereniging Laurens Janszoon Coster aanwezig. Omdat in Leiden vrij spoedig een eigen afdeling van de ANTB werd opgericht, hebben de representanten van Laurens Janszoon Coster zonder twijfel ingestemd met de eisen van de typografen die op die gedenkwaardige dag in april een lang niet malse loonsverhoging van vijftig procent en een tienurige werkdag van hun patroons eisten;¹³ van zes gulden — het gebruikelijke loon van een typograaf — naar negen gulden per week lijkt veel, maar daar staat tegen-

over dat in de jaren vijftig van de negentiende eeuw de prijzen voor de eerste levensbehoefte met ongeveer hetzelfde percentage waren gestegen, zodat de typografen hun eis tot die forse loonsverhoging degelijk konden onderbouwen. Werd er op de Leidse markt in 1834 voor een hectoliter tarwe *f* 9,44 betaald, twintig jaar later moest men daar *f* 12 voor neerleggen.¹⁴ Ook de jaren zestig waren duur. In dit licht bezien, lijken de looneisen niet overdreven.

Uit het reilen en zeilen van de Leidse afdeling van de ANTB blijkt dat de arbeider nog zeer schuchter en bang was: bij de minste of geringste confrontatie met de patroon kroop hij in zijn schulp. Dit werd bijzonder duidelijk bij de eerste schermutseling van de typografen met het grootste Leidse drukkersbedrijf A.W. Sijthoff. In het begin van 1867 besloot de directeur van dit bedrijf na een klein conflict alle drukkers te ontslaan die bij de ANTB waren aangesloten. De reactie van de arbeiders was typerend voor de eerste jaren van het vakverenigingsleven: in een wel zeer kruiperige brief boden de typografen hun excuses aan, waarop de patroon als teken van zijn goede wil het ontslag introk en tegelijkertijd de ontluikende vakbeweging de genadeslag toediende.¹⁵ Hoe hard de klap was aangekomen, blijkt onder andere uit het ledenaantal van de typografenbond. In 1866 telde de Leidse afdeling eenendertig leden; in 1892 nog maar tien.¹⁶ Pas in 1894 is er weer sprake van enige echte actie.

DE SIGARENMAKERSBOND

Lagen de typografen lamgeslagen in de hoek, er waren andere ambachtslieden die begrepen dat de enige manier om een vuist te maken tegen de patroons gelegen was in organisatie en actie; dit ondanks de "traditie van onderworpenheid en de duffe Hollandse lucht."¹⁷ Tegen het eind van de jaren zestig lijkt het zelfbewustzijn van veel arbeiders gegroeid te zijn en gaan hun verlangens verder dan gezelligheid en ziektekassen. Dit laatste was nog wel het geval bij een drietal Leidse organisaties met de fraaie namen Eendracht door Vriendschap (kleermakersgezellen, 1868), Welvaart zij ons Doel (meubelmakers, 1870) en de werkmansvereniging Nut en Genoegen (1866), maar de sigarenmakers die zich in 1871 verenigden hadden andere pijlen op hun boog.

De sigarenmakers van Nederland behoren met de typografen tot de arbeiders die vroeg in actie zijn gekomen en veel en hard hebben gestaakt. In de sociale geschiedschrijving zijn zij er echter bekaaid afgekomen; zij

hebben veel minder aandacht gekregen dan hun geschoolde medebroeders, terwijl zij in het ontstaan van moderne vakbonden misschien wel een belangrijker aandeel hebben gehad dan de typografen.

Hoewel veel sigarenmakers thuis werkten, bestonden er vooral in Amsterdam en in het vaderlandse sigarencentrum Kampen nogal wat middelgrote bedrijven.¹⁸ Ook in Leiden bestond zo'n bedrijf, de in 1845 gestichte sigarenmakerij "Edelachtbaar". Hoogstwaarschijnlijk hebben de vervaardigers van het populaire genotmiddel daar onder dezelfde omstandigheden gewerkt als hun collega's elders. Om aan een redelijk weekloon te komen werkten zij per dag zo'n tien uur in de werkplaats en nog eens vier uur thuis. Het gemiddelde loon van een goede sigarenmaker lag op ongeveer veertig cent per honderd sigaren. Wie zo'n vijfhonderd sigaren per dag maakte, verdiende dus twee gulden, wat een weekloon opleverde van twaalf à veertien gulden. Dat lijkt niet slecht voor de jaren zeventig, maar de werkelijkheid was minder fraai. De sigarenmaker diende de 'bosjesmaker' — degene die de sigaar in ruwe vorm in elkaar zette — zelf te betalen. Bovendien ging een zeker percentage van zijn loon af voor het 'uitschot', de onbruikbare gedeeltes van de afgewerkte sigaar. Voorts werd in sommige steden een kwartje afgehouden voor licht, vuur, werkplaats en stijfjel.¹⁹ Een wekelijkse verdienste van zeven tot negen gulden lijkt derhalve meer op zijn plaats. Of de ongeveer tweehonderd sigaren die zij 's avonds thuis maakten evenveel opleverden als de in de werkplaats vervaardigde producten, valt door de schaarsheid der bronnen niet na te gaan. Bepaald idyllisch kon het leven van een sigarenmaker niet worden genoemd. Vandaar dat zij zich in 1871 verenigden in de Internationale Sigarenmakers- en Tabaksvereniging, afdeling Nederland.

De aanzet daartoe was al in december 1870 gegeven, toen de voorzitter van de Amsterdamse tabaksverwerkingsvereniging Door Vriendschap Bloeiende, J.W. Wertwijn, naar Rotterdam ging om daar tijdens het kerstcongres van werkliedenverenigingen de Nederlandse sigarenmakers tot meer eenheid te brengen. Omdat daar alleen Utrechtse vaklieden uit de branche waren vertegenwoordigd, liepen zijn plannen op niets uit. Kort daarna boekten de Amsterdammers meer succes. Op 8 januari 1871 werd te Antwerpen een internationaal congres van sigarenmakers gehouden waar de tweede tabaksorganisatie uit de hoofdstad, Eensgezindheid baart Vreugde, vertegenwoordigd was. Aangemoedigd door de meeting in de Sinjorenstad, besloten beide Amsterdamse verenigingen op 4 februari 1871 een sigarenmakersbond op te richten.²⁰

Hoewel het te ver gaat te zeggen dat de bond, voorlopig alleen in Amsterdam, een schepping is geweest van Antwerpse sigarenmakers, waren de banden tussen Antwerpen en Amsterdam zeer hecht. Toen op 23 maart 1871 in eerstgenoemde stad de reeds lang verwachte staking der sigarenmakers uitbrak, werden de stakers door hun noorderburen financieel en moreel flink gesteund. De bedragen die uit Nederland werden overgemaakt waren vrij aanzienlijk; de geestelijke steun liep uit op een fiasco. Juist toen de Antwerpenaren hun patroons in de hoek hadden gedreven, besloot een aantal Nederlandse onderkruipers om in Antwerpen te gaan werken. De vechtpartijen die daarop volgden, noodzaakten de besturen van de Belgische en Nederlandse bonden tot een congres in oktober van hetzelfde jaar, waar werd besloten dat beide landen zich zouden verbinden om een verdere ondermijning van de Groot-Nederlandse gedachte te voorkomen.²¹

Behalve uit België onderging de Nederlandse sigarenmakersbond ook invloed uit Engeland, vooral uit Londen. Daar werkten nogal wat Nederlandse sigarenmakers, voornamelijk Amsterdamse joden, die veel van wat zij aan organisatie en actie in Engeland hadden gezien ook in Nederland wilden toepassen. Omdat zij in sommige gevallen deels in Londen en deels in Amsterdam woonden, zal zo iets niet moeilijk zijn geweest. Het bleef echter niet bij morele en organisatorische steun. Begin mei 1871, niet lang na de oprichting van de Nederlandse bond, kwam uit Londen het bericht dat de sigarenmakers aldaar bereid waren een hulpkas op te richten om hun Nederlandse collega's financieel te steunen. Hierdoor gesterkt, begon de aanvankelijk alleen Amsterdamse bond zijn voelhorens in het land uit te steken, hetgeen vrij snel leidde tot plaatselijke bonden. In december 1871 beschikte de sigarenmakersbond over afdelingen in Rotterdam, Den Haag, Leiden, Utrecht, Dordrecht en waarschijnlijk Delft — de organisatievorm was nogal los, zodat zelfs de voorzitter in Amsterdam niet van alles op de hoogte was.²²

Over de Leidse afdeling is bitter weinig bekend. Slechts enkele malen wordt zij in de literatuur genoemd. Groot en sterk kan de bond niet zijn geweest. Aan de stakingen van 1872, die zich over het hele land uitstrekten, heeft voor zo ver bekend geen enkele Leidse sigarenmaker meegedaan. Deze acties voor meer loon liepen alle uit op nederlagen voor de arbeiders. De patroons waren nog te machtig. In de wetenschap dat er onderkruipers genoeg waren, ontsloegen zij eenvoudigweg alle stakers.

In één geval paste een fabrikant een andere tactiek toe. Om een dreigende staking in zijn fabriek te voorkomen, gaf een directeur in Harlingen

ongevraagd een loonsverhoging aan zijn arbeiders. De afdeling Rotterdam van de landelijke bond vond het toen nodig om in het arbeidersorgaan *De Werkman* een brief te schrijven waarin de patroon in kwestie werd bedankt voor de generositeit betoond aan de werklieden, wier "armoede en vernering niet alleen te wijten waren aan de maatschappij, maar waaraan zij ook zelf voor een groot gedeelte schuldig waren."²³ Niet bepaald een uiting van een klassebewuste bond dus.

Waarschijnlijk om dit soort uitwassen te voorkomen, besloot het bestuur in Amsterdam een landelijke vergadering te beleggen. In augustus 1872 vond deze aldaar plaats. De belangrijkste besluiten waren het voornemen om tot een zekere vorm van coöperatie over te gaan — dit ondanks het feit dat zoiets in Utrecht op een mislukking was uitgelopen²⁴ — en om patroons uit te nodigen met de besturen van de diverse afdelingen in overleg te treden over loonsverhogingen. De patroons werd verzocht binnen twee maanden te reageren.

De werkgevers waren bepaald niet onder de indruk van de eisen. Voorlopig reageerden zij zelfs helemaal niet. Vermoedelijk hadden zij heel wel in de gaten dat de sigarenbond nog lang geen hechte eenheid was. Daar hadden ze volkomen gelijk in. Bij de redactie van *De Batavier*, een sinds 1872 te Arnhem uitkomend blad voor werklieden, was het adres van de Leidse afdeling niet eens bekend.²⁵

1873

Het antwoord van de sigarenfabrikanten op het verzoek om over loonsverhogingen te praten kwam pas in april 1873. Hun reactie was van geheel andere aard dan veel arbeiders en bondsleden hadden verwacht. Na een staking van twee maanden in Rotterdam (van 27 december 1872 tot 8 maart 1873) en een gedeeltelijke staking in Amsterdam (11 april 1873), besloten de bazen terug te slaan. Op 11 april verschenen in het *Handelsblad* en in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* advertenties van 73 Amsterdamse directeuren, waarin zij aankondigden na 15 april geen leden van de Internationale Sigarenmakers- en Tabaksvereniging in dienst te zullen houden en dezen ook niet meer als arbeidskracht aan te nemen; dit op straffe van vijfhonderd gulden per fabrikant. Pas wanneer ze uit de bond waren getreden konden deze werklui weer aan het werk. Tien dagen later reageerden ook andere patroons. In het *Handelsblad* van 23 april maakten achttien Leidse sigarenbazen bekend dat zij dezelfde regels gingen toepassen als hun

Amsterdamse collega's. De actie van de patroons betekende het begin van een verbitterde strijd, die maanden zou duren.

Van het verloop van de 'staking' — eigenlijk een uitsluiting, maar door de onbekendheid met dit begrip door de pers aangeduid als een staking — is ook in het *Leidsch Dagblad* gewag gemaakt. Merkwaaardig genoeg zwijgt dit periodiek over de gang van zaken in Leiden. Waar het dagblad uitvoerig bericht over de grote bijeenkomst van de bond in Den Haag, waar het afdelingsbestuur pleitte voor een standvastige houding van de ontslagen arbeiders en opriep tot een boycot van fabrikanten die geen georganiseerde arbeiders in dienst wilden hebben,²⁶ zwijgt de krant in alle talen over de vermeende dertig uitgesloten sigarenmakers in Leiden.²⁷

Ook de *Leidsche Courant* rept met geen woord over de toestand in de stad. Desondanks geeft dit blad een bewijs dat er wel iets moet zijn gebeurd. In de aflevering van 3 mei 1873 staat een brief afgedrukt van J.J. Knotter, sigaren- en tabaksfabrikant, Donkersteeg 2, die duidelijk beantwoordt aan de opvatting van vrijwel alle fabrikanten. De schrijver stelt hierin dat de sigarenmakersbond verderfelijk is en ontbonden dient te worden. Het doel van dit soort tegenwoordig nogal populaire bonden, aldus Knotter, is de patroon de wet voor te schrijven. Dit zou de ondergang van de patroon en dus van de arbeiders betekenen. Alhoewel hij faliekant tegen de sigarenbond was, toonde hij wel bereidheid om een organisatie te steunen die zich bezighield met ziektekassen en gezelligheid.

Omdat de kranten zwijgen en de rapporten van de gemeentepolitie pas in juni 1873 verschijnen, is het geenszins duidelijk wat er in Leiden precies is gebeurd. Volgens *De Werkman*, een blaadje dat evenwel na 10 mei geen gegevens meer verstrekt over de toestand alhier, waren er 130 Leidse sigarenmakers bij de bond aangesloten, van wie er dertig op straat kwamen te staan. De overigen zegden hun lidmaatschap op, waardoor de hele afdeling werd weggevaagd.²⁸

Omdat *De Werkman* niet altijd even betrouwbaar is en het doorgaans goed geïnformeerde *Leidsch Dagblad* geen enkele uitsluiting vermeldt, lijkt enige voorzichtigheid geboden. Duidelijk is wel dat men alleen in de grote steden de strijd met de werkgevers kon volhouden. Vooral door de ruime financiële steun van andere organisaties konden de ontslagen arbeiders het hoofd boven water houden. Toch bleek na een aantal maanden dat ook daar de werkgevers nog te machtig waren. Toen in januari 1874 de staking door het hoofdbestuur officieel beëindigd werd verklaard, was er van de bond weinig meer over. In vrijwel alle steden hadden de leden bedankt voor

hun lidmaatschap. Veel sigarenmakers vertrokken naar Londen om daar hun vak verder uit te oefenen, sommigen naar Duitsland om in de mijnen te gaan werken, en een enkeling — een sigarenmaker uit Utrecht die na 28 jaar trouwe dienst was ontslagen — pleegde kort na zijn ontslag zelfmoord.²⁹

TABAKWERKERSVERENIGING HULP DOOR VRIENDSCHAP

Wat er ook precies in Leiden is gebeurd in die roerige dagen van april en mei 1873, de sigarenmakers hadden de eerste grote confrontatie met hun patroons verloren. De vraag hoe zij nu verder moesten, werd op 18 januari 1874 op een vrij traditionele wijze beantwoord. Op die datum werd de tabakwerkersvereniging Hulp door Vriendschap opgericht.³⁰

Dat deze arbeidersclub helemaal op de oude leest was geschoeid, laat het reglement van de vereniging duidelijk zien. In artikel 1 werd gestipuleerd dat het oprichten van een ziekenfonds het doel van de vereniging was. Leden die zes maanden lang lid waren en buiten hun schuld ziek werden, mochten enig geld verwachten — aldus artikel 2. Daarvoor dienden zij tenminste drie dagen ziek te zijn en daarvan een verklaring van een arts over te leggen aan het bestuur. Indien dat in orde was, konden de zieken rekenen op een volle uitkering (zestig cent per dag) gedurende de eerste acht weken en de helft daarvan gedurende de volgende acht weken. Op zondagen en algemene feestdagen werd niet uitgekeerd en wanneer het aantal zieken de pan uit dreigde te rijzen (wat met de regelmatig terugkerende epidemieën niet ondenkbaar was), kon het bestuur de uitkering met respectievelijk een dubbeltje en een stuiver verlagen. Bovendien kon het in een dergelijk geval de contributie (een dubbeltje per week) op eigen houtje verhogen (artikel 9). Verder had het bestuur de bevoegdheid om de zieken te allen tijde te komen controleren. De president en zijn secretaris wensten bij een dergelijk onverwacht bezoek niet voor rotte vis te worden uitgemaakt of anderszins in hun eer gekrenkt (artikel 14). Het lijkt wat vreemd dat zo'n artikel nadrukkelijk in het reglement wordt vermeld, maar een dergelijke gang van zaken was vrij normaal en kwam bij de gilden al voor.³¹ Was de zieke weer aan de beterende hand, maar nog niet klaar om te werken, dan moest hij een bewijs van een arts hebben dat hij wel van de lucht mocht genieten (artikel 15). Ook de rest van de 39 artikelen getuigt van een zeer behoudende gezindheid. Op vergaderingen mocht bijvoorbeeld niet over werk-

zaamheden worden gepraat, althans niet over die “welke aanleiding zouden kunnen geven tot stoornis of twist in de vergadering” (artikel 29).

Opwindend kunnen de vergaderingen nauwelijks zijn geweest. Omdat lijdens aan vallende ziekte, tering en andere kwalen toch al geen lid konden worden (artikel 9), zullen de avonden gevuld zijn geweest met mededelingen van zakelijke aard en enig gebabbel over lichte aandoeningen. Ongetwijfeld werd er veel gepraat over het hoogtepunt van het jaar, de feestavond in januari. Uit de acht bewaard gebleven programma's³² blijkt dat alle januarifeesten volgens hetzelfde patroon verliepen: veel knusheid en kluchtige toneelstukjes, liederen met zwaar retorische teksten, bal na en niet al te dure consumpties. Een dubbeltje voor een glas cognac kon iedereen nog wel betalen (feestprogramma 1888). Het eerste lied van de avond, het welkomstlied, was bij alle feesten opgedragen aan de donateurs en patroons. De tekst van dit lied op de veertiende viering loog er niet om:

Zijt welkom hier
 Zijt welkom hier,
 Patroons en Donateurs
 Zijt welkom op deez' avondstond.
 Dat welkom vloeit uit hart en mond.
 Zijt welkom hier
 Zijt welkom hier,
 Patroons en Donateurs.

Het tweede couplet was navenant. In de derde en laatste strofe werd de patroon uitgenodigd om steeds op de feestavonden aanwezig te zijn. Dat gaf de sigarenmakers moed en vreugde en daardoor zouden zij hun superieuren altijd een welkom blijven toeroepen. Wie meent dat bij ontstentenis van de directeuren op de avonden uit de laatste regels de revolutie dreigde, komt waarschijnlijk bedrogen uit. Of de 33 tabaks- en sigarenfabrikanten en zestien tabakskervers die Leiden in de jaren '70 en '80 telde ook daadwerkelijk acte de présence gaven, valt te betwijfelen. Minnaars van goede poëzie kwamen zeker niet. De beschermheer van de vereniging, de fabrikant G. Wilhelmy Damsté, die met 83 werknemers een redelijk groot bedrijf runde, heeft er waarschijnlijk niet onderuit gekund.³³

De vereniging leidde overigens een bloeiend bestaan. In 1875 telde zij zeventig leden en donateurs.³⁴ Dit aantal groeide gestaag en bedroeg in 1894, het jaar waarin een aantal sigarenmakers zich weer aansloot bij de

Nederlandse afdeling van de Internationale Bond, 194. Angst voor artikel 39, behelzende dat de vereniging opgeheven zou worden bij een bestand van tien leden, hoefden president M.J.F. Meiners en secretaris J. Wolters niet te hebben.

De leden bleven toestromen en betaalden hun dubbeltje per week zo trouw dat het bestuur op de vergadering van 12 september 1881 besloot om per week vijf cent meer te vragen. Het doel van deze verhoging, in de wandeling de "Stuiverskas" genaamd, was het optrekken van de uitkering bij ziekte (artikel 40 van het in 1881 aangepaste reglement). Wie een half jaar contributie had betaald, kon nu bij ziekte rekenen op veertig cent extra per dag gedurende de eerste acht weken en twintig cent voor de volgende acht weken (artikel 42). Ook de weduwen werden niet vergeten. In hetzelfde jaar werd een weduwen- of ondersteuningsfonds opgericht dat bij overlijden van de echtgenoot na een jaar lidmaatschap een uitkering verstreekte, zonder verhoging van de contributie (artikel 1). Deze uitkering bedroeg *f* 25, verminderd met eventuele schulden van de overledene (artikel 2).

Knouter, die in 1873 zoiets graag had gezien, kon tevreden zijn. De stroop die om zijn mond en die van zijn bentgenoten werd gesmeerd, moet hem zeer welkom zijn geweest.

STAGNATIE

Vanaf de uitsluiting der sigarenmakers tot het uitbreken van de stakingen bij De Heijder (1882) — volgens sommigen van wereldformaat³⁵ — gebeurt er weinig in Leiden. Dit geldt ook voor de rest van het land. De vakbeweging is monddood gemaakt of ingebed in voor patroons veilige clubjes. Er lijkt in het hele land een lethargie te heersen waar de arbeiders, georganiseerd of niet, pas in de jaren tachtig uit ontwakten.

De doorgaans zeer goed geïnformeerde beschrijver van de arbeidersbeweging in Nederland, B. Bymolt, weet in zijn standaardwerk niet veel meer te melden dan dat de jaren 1874-1878 van bijzonder weinig belang zijn voor de arbeidersbeweging. De werkers in den lande hadden zo langzamerhand de buik vol van onderhandelingen met de patroons die zij toch niet konden winnen.³⁶ De arbeiders in Leiden dachten er waarschijnlijk niet zo over. Veel verder dan een vruchteloze actie van een aantal bakkers in 1877 voor meer loon kwam het niet.³⁷ Of dit een gevolg is geweest van de oprichting van de bakkers- en slagersvereniging De Vriendschap (1876) valt niet na te gaan. Een feit is wel dat de bakkers vrij vroeg actief waren aan het arbeidsfront, zij het in Amsterdam, Den Haag en vooral in Leeuwarden.³⁸

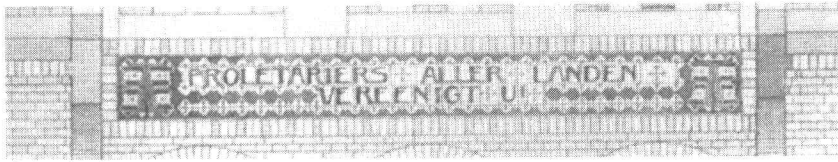
DE INTERNATIONALE

Toen in 1869 in Amsterdam de Nederlandse afdeling van de Internationale — de overkoepelende organisatie van West-Europese arbeiders, met als doel de volledige emancipatie van de arbeidende klasse — werd opgericht, stond het werkvolk in Leiden niet bepaald te juichen; zelfs niet toen al vrij snel bleek dat de Nederlandse afdeling minder revolutionair was dan elders in Europa.

Omdat er nauwelijks gegevens zijn over de werkzaamheden van de Internationale in Leiden, valt aan te nemen dat de beweging weinig wortel heeft geschoten in de stad. De enige aanwijzing dat er iets is gebeurd, is te vinden bij Hudig. Deze vermeldt op gezag van *De Werkman* d.d. 1 februari en 15 maart 1873 dat Hendrik Gerhard en Klaas Ris in januari van dat jaar naar Leiden zijn gekomen om alhier een afdeling op te richten. Een zeer vrijblijvende overigens. De vereniging zou de volledige vrijheid krijgen om zelfstandig tot ontwikkeling te komen en pas later hoeven te beslissen of zij wel of niet tot de Internationale zou toetreden.³⁹ Helaas vermeldt Hudig niet om welke vereniging het gaat en rept ook Bymolt met geen woord over een Leidse afdeling. Hoe het ook zij, de leden van de vereniging zijn bepaald niet actief geweest. Of zij meer tot actie bereid waren geweest wanneer zij de liederen hadden gekend van de Antwerpse dichter Jan Hendrik van Offel valt te betwijfelen, al was het eerste couplet van zijn biologisch nogal complexe lied 'De Triumph der Internationale' nog zo bemoedigend:⁴⁰

Ziet gij daar ginds die schone,
 Die fiere reuzenmaagd?
 De zon dient haar tot krone,
 wijl zij den aardbol schraagt.
 Haar blik, een bliksemstrale,
 Dringt in de diepste kolk.....
 't Is de *Internationale*,
 Die oprijst uit het volk!

De 'Verworpenen der Aarde' in Leiden hadden nog een lange weg te gaan voordat zij getroffen konden worden door de bliksemstraal van de fiere reuzenmaagd. De patroons waren te machtig en hoefden bij "de korte flikkeringen van vakverenigingsleven"⁴¹ nauwelijks in actie te komen. Van 1873 tot 1878, toen in Amsterdam de Sociaal Democratische Vereeniging

De bekende strijdkreet in het gebouw van de Diamantbewerkerbond te Amsterdam, ontworpen door H.P. Berlage, 1900.

werd opgericht, was de vakbeweging in Nederland krachtelozer en radelozer dan toen zij begon.⁴²

HET ALGEMEEN NEDERLANDS WERKLIEDEN VERBOND

Evenmin als de Internationale heeft het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) veel kunnen betekenen voor de ontvoogding van de arbeider. Dit verbond werd in oktober 1871 in Rotterdam opgericht als vaderlandse tegenhanger van de Internationale en had tot doel om zonder stakingen en andere harde acties verbeteringen te verkrijgen van het lot der Nederlandse werklieden. Het ANWV werd al spoedig populair bij de arbeiders en groeide diensgevolge snel. Een klein jaar na de oprichting bestond het uit zestien landelijke afdelingen met meer dan 3.400 leden.⁴³

Om tot een inventarisatie van de leef- en werkomstandigheden van de leden te komen, organiseerde het ANWV in de zomer van 1872 een enquête. Opvallend is dat in Zuid-Holland alleen Rotterdam daaraan meedeed; zelfs Den Haag, waar aardig wat actieve arbeiders woonden, was nauwelijks vertegenwoordigd. Dat ook Leiden schitterde door afwezigheid is geenszins verwonderlijk. De Leidse afdeling van het ANWV dateert pas uit 1882 en ongeorganiseerde arbeiders kregen de vragen niet onder ogen. Ook een zekere afkeer van het verbond (vanwege de te gematigde toon?) kan een rol hebben gespeeld. Er mag dan inderdaad bij de Leidse arbeiders een sterk hiërarchisch gevoel hebben bestaan ten aanzien van hun patroon, sommigen zijn ongetwijfeld strijdvaardig gebleven. De enquête had in ieder geval niet veel succes. Een aantal afdelingen stuurde de vragenlijsten niet terug en een groot aantal beroepen was niet vertegenwoordigd.⁴⁴

Na 1875 begon het ANWV aan populariteit te verliezen. Deels is dit te wijten aan het verlies van de protestantse leden, die in 1876 een eigen vereniging — Patrimonium — oprichtten, en deels ook aan het feit dat de bestuurders van het verbond er niet in slaagden om de werkgevers warm te

krijgen voor overleg met de arbeiders. In 1874 werd een congres met een dergelijke doelstelling zelfs afgelast, omdat de patroons niet kwamen opdagen.⁴⁵ Ten slotte kan de gedeeltelijke mislukking van het ANWV ook op het conto worden geschreven van de Sociaal Democratische Vereeniging.

RADICALISERING

Waarschijnlijk om te redden wat er te redden viel, besloot het ANWV op de jaarvergadering van 1877 met een programma te komen waarin op duidelijke wijze werd verklaard wat nu precies de standpunten waren van het verbond. Toen de bij het ANWV aangesloten Amsterdamse smedenvereniging de Volharding te berde bracht dat daarvoor niet veel moeite nodig was, omdat twee jaar daarvoor de Duitse Sociaal Democratische Arbeiders Partij een kant en klaar programma had ontworpen — het beroemde Program van Gotha — dat in zijn geheel kon worden overgenomen, gaf het centrale bestuur van de ANWV te kennen daar weinig voor te voelen. Daarop besloten de smeden om een eigen vereniging op te richten. Op 7 juli 1878 veranderde de Volharding haar naam in Sociaal Democratische Vereeniging.⁴⁶

Uit haar programma, grotendeels dat van Gotha, spreekt duidelijk dat het hier een vereniging betrof die niet langer koos voor overleg met de patroons, laat staan voor een kruiperige onderdanigheid, maar voor de bevrijding der geknechte arbeidende klasse door de arbeiders zelf.⁴⁷ Deze taak moet zelfs de allerservielste werkman als muziek in de oren hebben geklonken.

De intrede in Nederland van een zuiver socialistische vereniging was een feit. Aanvankelijk had deze alleen aanhang in Amsterdam, maar in 1880 kwamen er afdelingen in Den Haag en Haarlem; in 1881 volgden afdelingen in onder andere Rotterdam en Leiden.⁴⁸ In dat laatste jaar sloten de diverse afdelingen zich aaneen tot de Sociaal Democratische Bond (SDB).

DE JAREN TACHTIG

Vanaf het ogenblik dat, na een grote propaganda-actie met sprekers als F. Domela Nieuwenhuis en H. Gerhard, een afdeling van de SDB werd opgericht tot en met de staking der timmerlieden in 1906 is het in Leiden geen jaar lang echt rustig geweest. Deze onrust, die varieerde van een verbitterde stakingsstrijd tot het plakken van socialistische pamfletten op mu-

ren, deuren en bomen, is op een uitzondering na niet het gevolg geweest van vakbondsacties, maar het werk van individuen. De Leidse arbeiders zijn weliswaar pas laat georganiseerd geraakt,⁴⁹ maar dat wil niet zeggen dat zij achterlijk waren en zich gewillig door hun patroon naar de slachtbank lieten leiden.

Er bestond bij velen belangstelling voor de sociale kwestie, vooral onder de ambachtslieden. Natuurlijk was er ook een groep met meer interesse voor de fles, voor vechtpartijen en voor bordelen. De sjouwers, de schuitenvoerders en de spoorlopers moesten niets hebben van de SDB of zelfs maar van het gematigde ANWV en kenden misschien zelfs het bestaan van deze verenigingen niet. Bij geschoolde arbeiders bestond die aandacht wel. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de antwoorden die de timmerman Abraham Bedier gaf naar aanleiding van de tweede grote arbeidersenquête in Nederland, die van F. Domela Nieuwenhuis in 1880.⁵⁰

De 31-jarige Bedier, geboren in Zoeterwoude, woonde ten tijde van de enquête in de Rijnveststeeg, de verbinding tussen de Langegracht en de 3e Binnenvestgracht, waar hij 'hokte' met Anna Maria Elizabeth van Eeten, een negen jaar jongere Goudse, met wie hij pas na de geboorte van hun tweede kind trouwde. Uit zijn antwoorden komt Bedier naar voren als een lang en hard werkende timmerman, die te weinig verdient om met een gezin van te leven en te veel om te sterven; als iemand die heel goed beseft dat de bazen oppermachtig waren. Dat neemt niet weg dat uit sommige van zijn antwoorden verzet klinkt tegen de kwalijke werkomstandigheden. Op de laatste vraag van de enquête: "Hoe is de toestand der arbeiders in uw vak lichamelijk, geestelijk en zedelijk?" antwoordde hij dat de schuld van de snelle aftakeling van de timmerlieden — hij had geen enkele vakgenoot boven de dertig jaar oud die er enigszins vet of welgedaan uitzag — ook lag in de doffe berusting die in de bouw heerste. "Zij klagen wel en morren," maar "ja, 't is altijd zo geweest en 't zal altijd wel zo blijven" en enig idee van maatschappelijke vraagstukken was er volgens hem niet bij.⁵¹ Het is niet verwonderlijk dat hijzelf daarover wél een mening had. De oplossing voor die vraagstukken zag hij vooral in het gezonde en waarachtige socialisme, die godsdienst der toekomst, en in het werk van Domela Nieuwenhuis, waarvan hij hoopte dat dat de mensheid tot beschaving en vooruitgang zou brengen.⁵²

Van iemand met een dergelijke opvatting viel te verwachten dat hij iedere kans tot verbetering van zijn lot met beide handen zou aangrijpen. In 1882 werd hij dan ook secretaris van de zojuist opgerichte Leidse afde-

ling van de ANWV en vijf jaar later werd hij president van de timmerlieden- en modelmakersvereniging in Leiden en tevens van de Vereniging van Algemeen Kies- en Stemrecht in de stad.⁵³

1882

Na de schermutselingen in de drukkers- en sigarenmakerswereld kwam het in juni 1882 tot een ernstige uitbarsting: de wevers bij de Leidsche Katoen Maatschappij De Heijder & Co. legden het werk neer. Aangezien deze staking en ook die van de katoendrukkers bij dezelfde maatschappij in september-oktober uitvoerig zijn beschreven,⁵⁴ kan hier met een korte beschrijving worden volstaan.

Hoewel de staking 'officieel' op 30 juni begon, rommelde het al langer bij de katoenfabriek. Al op 19 mei waren er tijdens de schafttijden vechtpartijen tussen arbeiders die van plan waren om te gaan staken en werkwilligen.⁵⁵ Een dag later bleek dat de eerste groep de daad bij het woord had gevoegd. Om zeven uur 's ochtends stonden dertig katoendrukkers en enkele jongens voor de poort van de fabriek. Zij weigerden naar binnen te gaan. Op aanraden van de te hulp geroepen agent van politie ging het groepje rustig naar huis. Twee dagen later was alles weer normaal. Om zes uur 's ochtends stonden de stakers voor de poort om toegelaten te worden. Hoewel de jongste directeur (vermoedelijk wordt Felix Driessen bedoeld) hiermee geen genoeg nam, liet de meesterknecht Peters iedereen binnen.⁵⁶

De rest is snel verteld. Op 29 juni brak de staking echt uit; vooral in het begin omgeven door een zekere geheimzinnigheid. Vanaf meet af aan was duidelijk dat het werkvolk geen schijn van kans had. De wevers beschikten over geen enkele financiële reserve en de directie van de Katoenmaatschappij week geen duimbreed. Bemiddelingspogingen van het ANWV waren vruchteloos.⁵⁷ De afgevaardigden van het verbond hadden even goed niet kunnen komen. De hele familie Driessen was ervan overtuigd dat het ANWV schuld had aan de staking. Voordat het verbond bestond, verliet alles in de fabriek in de beste harmonie, aldus de directie. De steen die hij van een van zijn arbeiders tegen zijn hoofd gegooid kreeg, kon Felix Driessen nog wel verdragen, maar voor de intellectuele leiders die de arbeiders ophitsten, kende hij geen pardon.⁵⁸

Overigens moet de rol van het verbond zeker niet overdreven worden. Van ophitsing der arbeiders bij de Katoenmaatschappij was geen sprake. Slechts weinig wevers en drukkers waren lid van het ANWV; de Sociaal Democratische Bond komt helemaal niet in het stuk voor.⁵⁹

Op de Oranjefurries van 1887 en 1889 na is het verder in de jaren tachtig vrij rustig geweest.⁶⁰ Het ANWV bleef zijn heil zoeken in het harmoniemodel en de werkmansverenigingen gingen stug door met het opbouwen van ziektekassen, het borduren van vaandels en het houden van jaarlijkse feestavonden.

Beroofd van zijn belangrijkste steunpilaren en organisatoren, A. Pierlot en A. Tegelaar, bleef de tot het socialisme geneigde arbeider weinig anders over dan in zijn eentje uiting geven aan zijn ongenoegen. Iets grotere bedrijvigheid kwam meestal door impulsen van buitenaf. Leiden was in de ogen van de socialistische wereld blijkbaar belangrijk genoeg om de arbeiders tot actie te porren. Dit begon in 1890 en heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat de laatste decade van de negentiende eeuw een vrij grote arbeidsonrust heeft gekend.

DE JAREN NEGENTIG

De eerste poging om de Leidse arbeiders weer op te wekken, werd ondernomen door Domela Nieuwenhuis in eigen persoon. Deze was hier ter stede geen onbekende — hij had in oktober 1882 een bliksembezoek aan Leiden gebracht — zodat de politie paraat was en begin juni 1890 uitvoerig postte bij het huis van zekere Van Leeuwen aan de Lammermarkt, waar de apostel der arbeiders een lezing zou houden.⁶¹ Om onopgehelderde redenen verscheen hij niet.

Deze gang van zaken was typerend voor de houding van de politiemacht. Alles wat maar enigszins naar 'links' riekte, werd scherp in de gaten gehouden; zeker vergaderingen bij particulieren. Omdat deze vrijwel nooit werden aangekondigd, moeten er verklikkers en spionnen werkzaam zijn geweest. De eerste groep informanten bestond vaak uit burens van een 'verdachte' arbeider, maar ook wel uit leden van de gematigde arbeiders- en vakverenigingen. Zo kwam de president van het ANWV afdeling Leiden, C.H. Kouw, in het begin van 1891 op het bureau van politie melden dat er een vergadering in het Nutsgebouw zou worden belegd waar wel eens moeilijkheden zouden kunnen ontstaan. Politietoezicht achtte hij derhalve geboden.⁶²

Tot echte uitbarstingen is het in 1890 niet gekomen. Het enige wapenfeit der socialisten was het aanplakken van biljetten waarop bekende eisen stonden, zoals een werkdag van acht uur. Ook werd de Leidse afdeling van

de SDB, die na de Oranjefurie van 1889 te gronde was gegaan, heropgericht. Ondertussen vonden elders in Nederland tientallen stakingen plaats, waaronder enkele grote.⁶³

1891

De hierboven beschreven actie van C.H. Kouw laat duidelijk zien dat er in Leiden wel degelijk belangstelling bestond voor de sociale kwestie, maar dat de arbeiders impulsen van buitenaf nodig hadden. Op 9 maart kwam genoemde Kouw bij de politie melden dat op de volgende zondag, 13 maart, in het gebouw van het Nut van 't Algemeen, op de hoek van het Steenschuur en de Langebrug, een voordracht zou worden gehouden door C.J. van Raay onder de titel 'Zonder Ontwikkeling geen Vooruitgang'. Het was volgens Kouw heel goed mogelijk dat de spreker, die door de socialisten als een renegaat werd beschouwd, last zou krijgen van Haagse socialisten. Op de bewuste zondag werd Van Raay in het debat inderdaad het vuur na aan de schenen gelegd, met name door de in het politierapport genoemde Tegelaar, Pierlot en Heldringen. Ondanks de scherpe aanvallen der Hagenaaars — de eerste twee waren naar Den Haag uitgeweken Leidenaars — bleek de bezorgdheid van Kouw overdreven. De door een honderdtal geïnteresseerden bezochte vergadering ging in goede orde uiteen. Wel werd bij het uitgaan A.J. Tegelaar bekeurd, omdat hij socialistische vrijheidsliederen liep te verspreiden.⁶⁴

Andries Johannes Tegelaar, telg uit een geslacht van geschoolde arbeiders dat aan het eind van de achttiende eeuw uit Nieuwkoop naar Leiden was gekomen, was al vrij vroeg actief in de socialistische wereld. Hij hield begin jaren tachtig spreekbeurten in het land⁶⁵ en was tijdens de Oranjefurie van 1889 een van de mikpunten van de socialistenvreters. Omdat hij na dat jaar niet meer in de Leidse adresboeken is te vinden en hij in latere politierapporten "Hagenaar" wordt genoemd, kan veilig worden aangenomen dat hij met vrouw en kinderen naar de Hofstad is gevlucht. Aanvankelijk sigarenmaker, begon hij na 1885 een tapperij in een pand op de hoek van de Langegracht en de Zandstraat. Waar Tegelaar woonde en werkte in Den Haag is niet duidelijk, maar wel dat hij herhaaldelijk naar zijn geboortestad terugkeerde om propaganda te maken voor het socialisme. Zijn tweede echtgenote, Catharina Johanna Roman, was eveneens geïnteresseerd in het socialisme. Zo trok zij in een ingezonden brief in *Recht voor Allen* eens fel van leer tegen een bewaarplaats voor jonge kinderen uit arbeidersgezinnen die een aantal dames uit de Leidse *haute bourgeoisie* in 1885

hadden opgericht. Wanneer de arbeiders genoeg zouden verdienen was zo'n bewaarplaats immers helemaal niet nodig: dan zouden de vrouwen thuis kunnen blijven om voor het kroost te zorgen, aldus de schrijfster.⁶⁶

Waarschijnlijk aangemoedigd door het optreden van de Haags-Leidse socialisten, werden na de vergadering in maart 1891 allerlei plakkers actief. In een typische arbeidersstraat als de Vestestraat bevestigden zij op deuren biljetten met teksten, die voornamelijk gingen over een van de belangrijkste eisen van de socialisten: de achturige werkdag.⁶⁷ Meestal liepen de plakkers bij de nadering van een agent hard weg, maar soms had er een iets meer moed. Zo bood op de avond van 11 mei de 21-jarige Leidse sigarenmaker Arnoldus Biegstraten, woonachtig in Den Haag, die op de Stationsweg socialistische propagandabladen liep uit te venten, een van deze biljetten aan een surveillerende agent aan. De beambte wist niets beters te verzinnen dan Biegstraten mee te nemen naar het bureau.⁶⁸ De socialisten lieten zich niet uit het veld slaan door zulke voorvallen. Ruim een maand later plukte een agent een kwartet Amsterdamse arbeiders van de Steenstraat. Op het bureau gaven de Amsterdammers volmondig toe dat zij socialistische bladen hadden verspreid, hoewel zij heel goed wisten dat dit in Leiden verboden was. Na een flinke vermaning werden ze teruggestuurd naar de hoofdstad.⁶⁹ Amsterdammers en uit Leiden afkomstige Hagenaars gaven in 1891 de toon aan. Zelfs het socialistisch getinte pamfletje dat op 3 oktober werd verspreid, kwam uit handen van een niet-ingezetene, ene Anna Agatha van Wijk, geboren in Gouda en woonachtig in Den Haag.⁷⁰

Toch bleken ook de Leidenaren zelf niet helemaal apathisch. Met name onder de brood- en banketbakkers heerste veel onrust. Al vanaf 1889 waren zij bezig verbetering van hun werkomstandigheden te krijgen, hierbij gesteund door het ANWV, dat op zijn bekende voorzichtige wijze de patroons van de broodfabrieken hierover polste. Nodig was verbetering wel: werkweken van 89½ tot 96½ uur waren niet ongewoon. Een ruime beloning stond daar bepaald niet tegenover. Een bakkersgezel verdiende per week tussen de zes en negen gulden. Weliswaar verstrekten sommige patroons daarnaast nog vijf broden, een boterham, koffie, thee en iedere dag een borrel, maar zoiets kan de pijn nauwelijks hebben verzacht. Maar de meeste patroons werden van de kritiek op de werkomstandigheden niet warm of koud. De directeur van de Leidsche Broodfabriek (LBF) antwoordde op de opmerking dat in zijn fabriek door overmatige inspanning sommige werklieden constant beefden van overspannenheid, dat in de fabriek nog nooit iemand van geuewhonger was omgevallen.⁷¹

Meer nog dan voor loonsverhoging pleitten de bakkersgezellen voor afschaffing van arbeid op zondag en nachtarbeid, een eis die al sinds 1879 in Nederland werd gesteld.⁷² Ook hierop reageerden de directeurs van de drie grootste broodfabrieken nogal uit de hoogte. De directie van de LBF liet op een verzoekschrift van de ANWV om over zondagsrust te praten weten dat de arbeiders op de fabriek goed werden behandeld, terwijl de patroons van de twee andere broodfabrieken, de Vereeniging en de Hoop, in het geheel niet reageerden. Persoonlijk benaderd door de voorzitter en de secretaris van het ANWV, gaf de directeur van de Vereeniging te kennen dat zijn arbeiders op zondag best rust konden krijgen, maar dat zij dan de rest van de week ook thuis konden blijven. De directie van de Hoop was positiever: wanneer een van de andere fabrieken zondagsrust zou toestaan, dan zou de Hoop onmiddellijk volgen.⁷³

Makkelijker gezegd dan gedaan, zal de leiding van het ANWV hebben gedacht. Niet ontmoedigd door de houding der bazen, organiseerde het verbond in 1891 een handtekeningenactie onder de Leidse burgerij om de broodbezorging op zondag weg te krijgen. De respons — 1.400 handtekeningen — was niet geweldig, maar B&W vond de actie een groot succes.⁷⁴ Het werd nog lang niet rustig in de bakkerswereld. De strijd tegen de nachtarbeid duurde nog tientallen jaren en ook de grote demonstratie in Leiden in december 1894 zou ervan getuigen dat een en ander nog lang geen koek en ei was.

1892

Een ieder die het socialisme en daarmee gepaard gaande verschijnselen een kwaad hart toedroeg, kon in 1892 opgelucht ademhalen. Er gebeurde bitter weinig. Weliswaar bleven de plakploegen vrij actief, maar veel Leidenaars zullen de biljetten niet hebben gelezen, omdat de agenten op hun rondes bijzonder gespitst waren op dit soort activiteiten en de plakATEN terstond van deuren en bomen afrukten om die vervolgens op het bureau te deponeren. De meeste gingen over algemene dingen als de achturige werkdag en eigendomsbegrippen; soms ook over een *hot item* als een rechtszaak tegen socialistische die altijd werd bestempeld als klassejustitie.⁷⁵

Ook waren er af en toe venters bezig die steevast op grond van het verspreidingsverbod werden ingerekend, vervolgens ontdaan van hun materiaal en na een vermaning huiswaarts gestuurd. Dit overkwam op de avond van 2 juli de 43-jarige koekbakker Pieter Miloo, woonachtig in de Koningspoort (Lange Paradijssteeg) en Dirk Daalmeer, een sigarenmaker uit dezelf-

de steeg, die op de Haarlemmerstraat werden aangehouden, omdat zij een rekest van het congres van de Nederlandse bakkersgezellenbond aan de Tweede Kamer liepen uit te delen.⁷⁶

Verder had de politie haar handen vol aan het 'gewone' werk: het oppakken van tientallen beschonkenen en de jacht op kleine misdadigers. Daarbij heeft de opsporing van de zich noemende Antichrist, een met dynamiet dreigende afperser, waarschijnlijk heel wat voeten in de aarde gehad.⁷⁷ De vondst van een zes maanden oud exemplaar van *Recht voor Allen* op het bordes van het kantongerecht op Eerste Kerstdag sloot een jaar van betrekkelijke rust af.⁷⁸

1893

Het jaar 1893 kan met enige overdrijving de generale repetitie worden genoemd van de lange hete zomer daarop en het nog roeriger 1895. Toch was er de eerste maanden weinig aan de hand. De fabrieksarbeiders maakten hun lange dagen, de ANWV ging door met zijn vreedzame tactiek en het Rooms-Katholieke verenigingsleven begon zich duidelijker te organiseren. In het begin van 1893 telde de Rooms-Katholieke vereniging Sint Josephgezellen 225 leden, onder wie 75 patroons. Deze eliteclub van jonge Rooms-Katholieke handwerkslieden — het lidmaatschap was beperkt tot leden van 17 tot 26 jaar — stelde zich tot doel "De jonge handwerkgezellen tot bekwame, welvarende en gelukkige huisvaders en, zo dit op hunne weg ligt, tot bazen te vormen." De leiding van de vereniging probeerde dit te bereiken door veel aandacht te schenken aan het godsdienstig leven, arbeid, eensgezindheid en vrolijkheid. Op de (verplichte) maandelijkse bijeenkomsten werd door de voorzitter, altijd een geestelijke, de arbeiders voorgedragen dat zij vooral geen oproerige staatsburgers moesten worden. Scholing, vrolijkheid, de vorming van ziektekassen en hulp aan werkzoekende katholieken van buiten Leiden stonden voorop bij de Josephgezellen.⁷⁹ Gezien de doelstellingen wekt het geen verwondering dat meer dan een kwart van de leden bestond uit patroons.

Vanaf maart kwam er wat leven in de brouwerij. Aan het eind van de maand werd weer een exemplaar van *Recht voor Allen* in beslag genomen. De ongeveer zeventienjarige die het tijdschrift op de Langebrug had willen aanplakken, was de eerste van een lange rij venters en plakkers die in 1893 actief waren.⁸⁰ Nauwelijks drie weken later werd de 23-jarige Amsterdammer Cornelis Eek op de Haarlemmerstraat aangehouden, omdat hij het joodse socialistische orgaan *Ons Blad* liep te verspreiden. Merkwaardig ge-

noeg werd hij geverbaliseerd, dit in tegenstelling tot vele anderen; misschien achtte de agent Amsterdammers gevaarlijker dan Leidenaren.

In een kleine stad als Leiden moeten dergelijke praktijken vrij snel bekend zijn geworden. Waarschijnlijk aangemoedigd door de activiteiten van de plakkers en venters ondernam twaalf dagen later ene Karel van de Broek, hospitaal-soldaat in garnizoen in Amsterdam, een wat merkwaardige eenmansactie. Op de Stationsweg wierp hij zijn sjako omhoog en liet deze handeling vergezeld gaan van de nogal curieuze uitroep: "Leve de socialisten, weg met Willem III! Ik zeg: Leve de socialisten, weg met Wilhelmina!"⁸¹ Het was blijkbaar niet tot de militair doorgedrongen dat aan zijn eerste wens al drie jaar eerder was voldaan. Alcoholgebruik is wellicht niet vreemd geweest aan zijn chronologisch wat vreemde ontboezeming.

Heeft de politie de belijdenis van de hospitaal-soldaat hoogstwaarschijnlijk niet serieus genomen, dat deed zij wel met de naderbijkomende Dag der Arbeid. De viering van de eerste mei werd ingeleid door activiteiten in en om de Leidsche Katoen Maatschappij, waar het onder de wevers en katoendrukkers nog steeds rommelde. Op 27 april deponeerde een politieagent een stapel socialistische pamfletten die hij bij de Katoenmaatschappij had gevonden op het hoofdbureau. De politie was alert, zeker nadat agent Corba op de middag van 30 april een gesprek had opgevangen tussen vier jongens; een van hen, een twaalfjarige spinner, had op zijn werk gehoord dat de arbeiders van de Katoenmaatschappij van plan waren om op 1 mei de ruiten van de fabriek in te gooien.⁸²

De angst van de politie bleek ongegrond. Het enige dat de volgende dag plaatsvond, was een openbare vergadering van allerhande socialisten in de grote zaal van het Nut, waar gerenommeerde sprekers als dominee W. Bax en D.A. van Eck een rede hielden over de normale arbeidsdag. De vergadering verliep zonder enige stoornis. Dat gold ook voor een volgende vergadering in het Nutsgebouw, een week later, toen de bekende A.H. Gerhard sprak over de achturige werkdag met een minimumloon.⁸³

Hadden de handhavers van de openbare orde het in het begin van 1893 al druk genoeg met de bescherming van de eerbare burgerij tegen het socialisme, in de loop van het jaar kwam daar nog de dreiging van de gewelddadige tak van het anarchisme bij. In de stad bestond de nodige belangstelling voor het anarchisme, dat in zijn filosofie een ruime plaats toekende aan antiklerikalisme. Het kan bijna niet anders of er zijn in Leiden mensen geboeid geweest door de inhoud van het vanaf 1 augustus 1892 in Amsterdam opgerichte humoristisch-satirische weekblad *De Rode*

Duivel. Dit periodiek werd tot 1897, toen het door schulden ophield te bestaan, geleid door de bekende Amsterdamse socialist en latere sociaal-democraat Louis Maximiliaan Hermans, en muntte uit door genadeloze en niets en niemand ontziende aanvallen op troon, beurs en altaar.⁸⁴ Geweld werd door Hermans ten zeerste aanbevolen. In het nummer van 3 oktober 1892 vroeg een persoon aan God hoe de wereld moest worden verbeterd. Het antwoord van de Allerhoogste loog er niet om: via een duif met een briefje in de bek liet Hij weten dat het beste middel om de maatschappij voorgoed te genezen het onfeilbare Dynamiet was. Ook in andere nummers werd Hermans niet moe te benadrukken dat er alleen Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap op aarde kon komen wanneer alle koningen, kapitalisten, schrifteleerden enzovoort opgeruimd waren.⁸⁵ Dat een aantal anarchisten daar in Europa druk mee bezig was, is hem ongetwijfeld bekend geweest. “Grof en gemeen anti-godsdienstig”,⁸⁶ was het blad behoorlijk populair — in 1893 had het een oplage van vierduizend exemplaren — en werd het ook in Leiden gelezen. In het nummer van 7 oktober 1895 werd als verspreider in de stad de socialist Van der Keur genoemd. Omdat deze min of meer als vaste afnemer werd vermeld, moet *De Roode Duivel* ook voor die tijd in handen van Leidse arbeiders zijn terechtgekomen.

Misschien heeft de opsteller van een van de meest curieuze documenten die in de politierapporten te vinden zijn, de woorden van Hermans ter harte genomen. In een van de dagrapporten is een briefje ingeplakt dat in de buurt van de Pieterskerk door een voorbijganger op straat was gevonden.⁸⁷ De inhoud luidt als volgt:

Leiden, 8 december 1893

Beste Theodor

Zoals je weet ben ik eigenlijk in Leiden gekomen om je vaarwel te zeggen maar zoals je weet ben ik anarchist net zoals Ravachol. Ik zal hier eenige dynamietbommen klaar maken.

Met dit briefje zend ik u een cijferschrift om te corresponderen.

Achtend of gegroet,

uw broeder

0 9 17

Verbrand dit briefje als je 't gelezen heeft dadelijk

8, 5, 12, 11, 5, 11, 5, 16, 6, 16, 13

1, 20, 20, 16, 18, 18, 5, 11, 17, 16, 3, 5, 15, 17, 19, 9, 13

9, 17, 9, 13, 7, 2, 1, 12, 11, 5, 17

Maak klaar

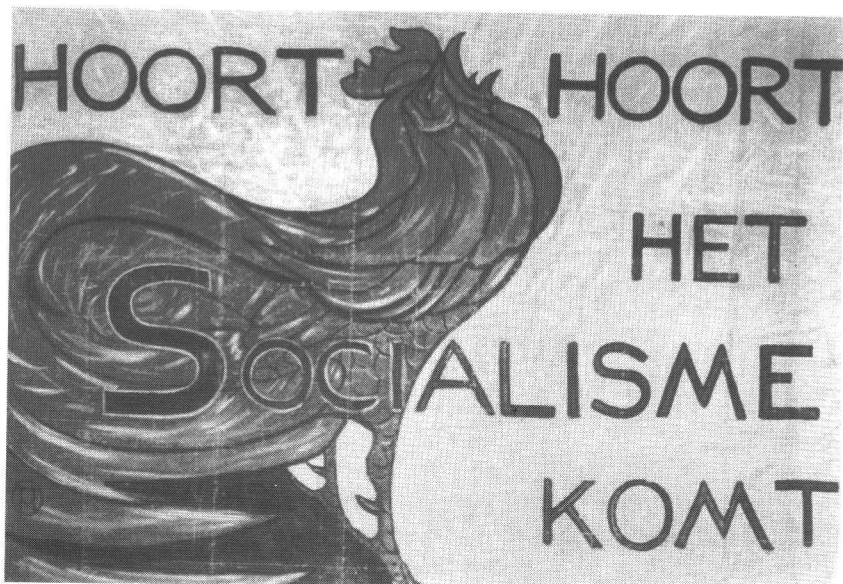
0, 9, 17

Enige naïviteit, kenmerk van veel anarchisten, kan de opsteller van het briefje niet worden ontzegd. Hij kan toch onmogelijk hebben gedacht dat de simpele cijfercode niet te kraken viel. Als we het gerechtvaardigde vermoeden volgen dat achter de code "0 9 17" de naam van de schrijver schuilgaat — gesteld op het alledaagse "Jan" — dan luidt de niet geheel vlekkeloos gecodeerde boodschap: "beste teodor ik kom met nog epn lar [een paar] anarchisten". Daar was de Leidse politie ook al snel achter.

Grap of niet, een en ander paste uitstekend in de opwindende lokale en regionale heersende over het anarchistische gevaar. Spoedig werden meer briefjes van anarchisten in de stad gevonden, dit keer van gevluchte Franse bommengooiers.⁸⁸ In de pers verschenen vrijwel dagelijks berichten over Belgische (vooral Luikse) en Franse anarchisten, die als een zwerm sprinkhanen richting Nederland kwamen. Misschien zinspeelden de journalisten in dit geval op de gevangenneming van drieduizend anarchisten in Parijs op 1 januari 1894, van wie slechts een dertigtal kon worden vastgehouden. De rest werd onmiddellijk in vrijheid gesteld.⁸⁹ Het is heel goed mogelijk dat in de rijke fantasie van menig journalist de 2.970 overgebleven anarchisten naar het noorden vluchtten om daar hun woorden enige daadkracht bij te zetten.

Al vrij snel bleek het een storm in een glas water. De vaak als nuchter bestempelde Nederlandse volksaard bleek nauwelijks ontvankelijk voor geweld. De aanslag van de Amsterdamer J.H. Geel op de Amsterdamse commissaris van politie Stork (1886) is misschien wel de enige daad van geweld van Nederlandse anarchisten.⁹⁰ De meeste vaderlandse anarchisten probeerden op vreedzame wijze en in besloten kring de maatschappij te hervormen.⁹¹

Tot dat laatste heeft ook Leiden haar steentje bijgedragen. Omstreeks 1890 was aan de Leidse universiteit een beweging tot verbetering van het lot der arbeiders in gang gezet, die een paar jaar later uitmondde in de landelijke organisatie de Internationale Broederschap.⁹² Men kan de aanhangers van deze broederschap — veel dominees, maar ook voormalige 'harde' socialisten als Daniël de Clercq — het beste typeren als christen-

Spandoek voor de 1 mei-viering van 1904, geschilderd door Theo van Hoytema.

anarchisten. Deze zeer idealistische gemeenschap, wier voornaamste uitgangspunten Liefde voor Al het Levende, geweldloosheid en afwijzing van egoïsme waren, ging de weg van zo vele soortgelijke verenigingen. In 1900 begon men een landbouwkolonie in Blaricum, waar alcohol, vlees en tabak taboe waren en waar met veel liefde en gemeenschapszin aan een betere wereld werd gewerkt. In 1903 werden de gebouwen onder handen genomen door een aantal “socialistenhaters”, die er bijna in slaagden het complex in brand te steken. Voor zover bekend is er onder de regionaal zeer verscheiden bevolking van Blaricum geen enkele Leidenaar werkzaam geweest. Dit was wel het geval op de kolonie Walden, de beroemde schepping van Frederik van Eeden, waar van mei 1900 tot augustus 1901 de Leidse bloemist F. Koppeschaar heeft gewerkt.⁹³

1894

De belangstelling die in Leiden bestond voor het anarchisme en socialisme kwam ook tot uiting in de gretigheid waarmee de bladen werden gelezen die

dergelijke denkbeelden verkondigden. Er was keuze genoeg in de jaren negentig. De geïnteresseerde kon kiezen uit zo'n vijftien bladen, die ieder op hun eigen manier de hemel op aarde beloofden. Het meest populair was het al langer bekende blad *Recht voor Allen*; een goede tweede was het maandblad *De Anarchist. Orgaan van de goddelozen, havelozen en regeeringslozen*, dat van 1888 tot 1896 heeft bestaan. Dit tot 1892 gratis verspreide blad — vrijwillige bijdragen waren natuurlijk altijd welkom — legde vooral de nadruk op vrijheid in alles en zag de productiemiddelen gaarne in handen van de gemeenschap. Hoewel het blad, dat werd gedrukt aan de Hoefkade 165 (later 520), zo ongeveer het centrum van anarchistisch-socialistisch Den Haag, geen eigen verkooppunt had in Leiden, werd het daar toch redelijk druk verspreid.⁹⁴ Daarvoor zorgden niet alleen Hagenaars, maar ook de al eerder genoemde Leidse socialisten die naar de residentie waren gevlucht.

In mei 1894 kregen de verspreiders van deze bladen gezelschap van de venters van een geheel nieuw blad: *De Baanbreker*, het orgaan van de pas opgerichte Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Op de negentiende van die maand brachten drie agenten ene Pieter Jelles Troelstra en een zekere W.F. Bosman (een ontslagen politiemann) aan de wacht, die op de Haarlemmerstraat hadden lopen roepen: "*De Baanbreker*, twee centen", daarbij een pak bladen in de hand houdend. Op de vraag van een van de agenten of hij daartoe een vergunning had, antwoordde Troelstra: "Dat hoef ik niet te hebben." Waarschijnlijk doelde Troelstra hier op het arrest van de Hoge Raad van 7 november 1892, dat een verbod op colportage zonder vergunning in strijd met de Grondwet achtte.⁹⁵

De maanden daarna gaven hetzelfde beeld te zien als in de zomer van 1889. Op zaterdagavonden liepen venters van *Recht voor Allen*, *De Baanbreker*, *De Anarchist*, *Vooruit* en *Sluit Schiedam* broederlijk dooreen. De colporteurs van het laatste blad, een aantal studenten theologie, werden daarbij even hard lastig gevallen als Troelstra en de zijnen.⁹⁶ Bepaald niet verwonderlijk in een stad waar voor velen de fles centraal stond.

Hoewel het in de weekeinden soms knap onrustig was in de stad, is het niet tot grote ongeregelheden gekomen. Af en toe moesten agenten de venters met getrokken sabels beschermen, sloegen de colporteurs met ploertendoders om zich heen of kwamen zij massaal en met stokken gewapend de Haarlemmerstraat op, maar begin juli was het ergste leed geleden. Op 2 juli kon W.F. Bosman ongestoord met *De Baanbreker* venten; ook in augustus was dit het geval, en op 1 september staat in het politierapport te

lezen dat het publiek weinig aanstoot nam van de personen die de bekende bladen liepen te verspreiden.⁹⁷

Waarom de opstootjes zo kort hebben geduurd is nogal raadselachtig. Van ontmoediging bij de socialisten kan geen sprake zijn. Zij volhardden in het colporteren, het houden van vergaderingen en het aanplakken van biljetten, maar werden niet meer lastig gevallen. Misschien is er sprake van een zeer voorzichtige acceptatie van het socialisme, of eerder van de SDAP, die op velen minder bedreigend overkwam.

Typerend is in ieder geval dat op 1 mei 1895 een "sociale vergadering" goed werd bezocht door zowel gegoede als minder gegoede burgers. De gegoeden — een dominee, een notaris, een goudsmid en verschillende studenten — zaten daar aandachtig te luisteren naar een rede over de achturige werkdag.⁹⁸ De minder gegoeden worden helaas niet vermeld. Wellicht waren het de typografen van drukkerij IJdo, die zo'n acht maanden eerder nog opgeroepen moesten worden om niet de onderkruiper te gaan spelen in Den Haag, waar een staking om loonsverhoging was uitgebroken.⁹⁹ Ter verdediging van deze typografen kan worden opgemerkt dat Eduard IJdo zich in augustus op een sluwe wijze had ontdaan van die arbeiders die zich hadden aangesloten bij de in 1894 heropgerichte Internationale Bond.¹⁰⁰

De rest was waarschijnlijk zo geïntimideerd dat zij om hun goede wil tegenover IJdo te tonen de werkwillige in Den Haag gingen uithangen. Misschien waren de minder gegoeden ook de bakkersgezellen die dreigden op 1 januari te gaan staken, indien niet aan hun eis tot loonsverhoging en zondagsrust werd voldaan en die op de avond van 29 december met enkele tientallen door de stad trokken en bij patroons op de Steenstraat, Haarlemmerstraat, Haven en Vliet naar binnen drongen om hun eisen kracht bij te zetten. Omdat hun vage toezeggingen werden gedaan over loonsverhoging, kwam het op de eerste dag van het nieuwe jaar niet tot een staking. Dat die een half jaar later in alle hevigheid bij de Leidsche Katoen Maatschappij zou losbarsten, hebben de gegoeden en minder gegoeden niet voorzien.

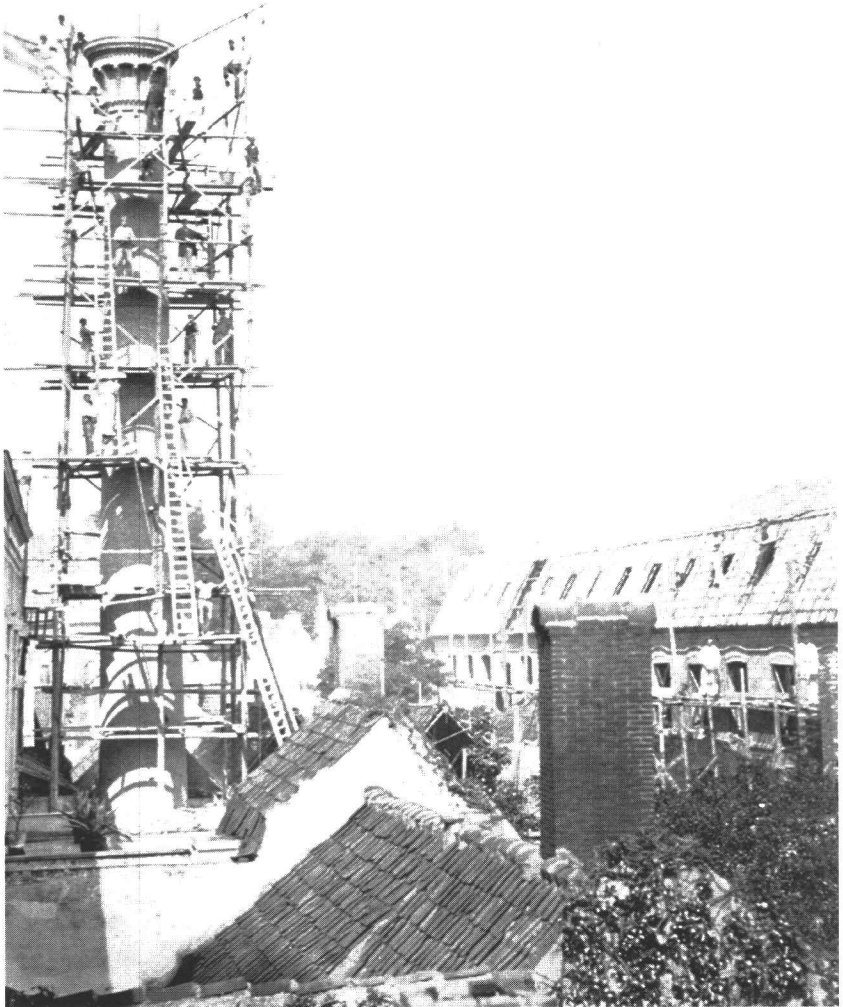
Noten

1. D.J. Noordam, bespreking van W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* ('s-Grave[n]hage/Haarlem 1992), *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1995*, 176-177.
2. Zie voor Leiden: G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 149-150; voor Delft: A.H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990) 15; voor Zutphen: B. Looper en H. Mes, *Tot nut en zegen der arbeidende klasse* (Zutphen 1988) 16.
3. J.J. Giele, *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum 1968); H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam VI: Opgaand getij* (Utrecht/Antwerpen 1973³); P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad IV: Nieuwere tijd* ('s-Gravenhage 1918) 123.
4. Giele, *De pen in aanslag*, 43.
5. Ibidem, 19 e.v., 37, 55 e.v.; Otterspeer, *Wiekslag*, 434-436.
6. Over Van Leer: J. Reedijk, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters* (Zwijndrecht 1938); W. Zaal, *Gods onkruid. Nederlandse sekten en messiassen* (Amsterdam 1972²) 19-44; I. Leermakers en Froukje I. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hoffjes* (Leiden 1997) 45; F. Dijkstra, 'Maria Leer, een bewoonster van het Bethlehemshofje in Leiden', *De Leidse Hoffjes* 6 (1977) 33-48.
7. Reedijk, *De Zwijndrechtse Nieuwlichters*, 30.
8. B. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1976²) 28.
9. *Met vlag en vaandel. Vlaggen en vaandels uit de periode tussen ca. 1800 en 1945* (Leiden 1980) 8-10.
10. Th.P.F. Wortel Thzn., 'De memoires van Hendrik Neuteboom', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 174.
11. *Met vlag en vaandel*, 10.
12. Ibidem.
13. H.G. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw (een eerste verkenning)* (Leiden 1968; onuitgegeven doctoraalscriptie, Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden en Omgeving (BLO) nr. 58180) 15; D. Hudig jr., *De vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) 11.

14. Ibidem, 4-5.
15. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 169.
16. Van de tussenliggende jaren zijn geen aantallen bekend; Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 196.
17. Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 25.
18. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw. 1813-1870* (Utrecht/Antwerpen 1961⁵) 62-63.
19. Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 128-129.
20. Ibidem, 48, 54-55.
21. Ibidem, 55; Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 95.
22. Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 55-57.
23. Ibidem, 95.
24. Ibidem, 96.
25. Ibidem, 98.
26. *Leidsch Dagblad*, 21 april 1873.
27. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 162 en bijlage IX.
28. Ibidem; Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 136.
29. Ibidem, 147; Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 55.
30. GAL, BLO nr. 77600.
31. Vriendelijke mededeling van P.J.M. de Baar.
32. GAL, BLO nr. 77601.
33. *Verslagen van de Gemeenteraad*.
34. *Verslag van de Gemeenteraad over 1875* (Leiden 1876).
35. H.P.M. Goddijn, 'De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek', *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 72.
36. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 161-231, met name p. 181.
37. *De Werkmansbode*, 19 mei 1877.
38. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 9; I. Goudsmit, *Uit het Duister naar het Licht. Gedenkboek van de Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeid(st)ers in het bakkers-, chocolade- en suikerverwerkingsbedrijf 1894-1934* (z.p. 1934) 43-47.
39. Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 159; over de activiteiten van H. Gerhard en K. Ris: Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 757, 777.
40. J.H. van Offel, *Vrije Zangen* (Amsterdam 1872) 44.
41. Hudig, *De vakbeweging in Nederland*, 245.
42. Ibidem, 259.
43. B.H. Heldt, *Het ANWV 1871-1896* (Leeuwarden 1896) 5.
44. Desondanks bevat het onderzoek veel interessante gegevens over de toestand van grote groepen arbeiders in Nederland. J.M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse*

- arbeidersbeweging 1870–1914* (Amsterdam 1978) 18-44; *Mededelingen van het ANVV* 1872, nr. 2.
45. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 91.
46. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 233-234.
47. *Ibidem*, 235-237.
48. *Ibidem*, 281, 293, 303.
49. Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890–1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 25.
50. Welcker, *Heren en arbeiders*, 135-277; over Bedier: Jaak Slangen, 'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse arbeidsenquête', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1990*, 49-102.
51. *Ibidem*, 276-277.
52. *Ibidem*, 135.
53. *Ibidem*, 136.
54. J.C. Visser, 'De stakingen bij de Firma De Heijder en Co. te Leiden in 1882', *Bijdragen voor de geschiedenis Nederlanden* 21 (1966–1967) 1-35.
55. GAL, Archief van de Gemeentepolitie (AG), *Dagrapport*, 19 mei 1882.
56. AG, *Nachtrapport*, 19-20 en 21-22 mei 1882.
57. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 102.
58. Visser, 'De stakingen bij de Firma De Heijder en Co.', 30, 7-8, 4.
59. *Ibidem*, 31-32.
60. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'De Oranjefurries van 1887 en 1889', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994*, p. 98-125.
61. AG, *Dagrapport*, 20 oktober 1882, 3 juni 1890.
62. AG, *Dagrapport*, 9 maart 1891.
63. AG, *Nachtrapport*, 6-7 december 1890; Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 595-637.
64. AG, *Dagrapport*, 9 en 15 maart 1891. Over Van Raay: Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 318.
65. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 327.
66. *Recht voor Allen*, 22 december 1886.
67. AG, *Nachtrapport*, 29-30 maart 1891.
68. AG, *Nachtrapport*, 10-11 mei 1891.
69. AG, *Nachtrapport*, 27-28 juni 1891.
70. AG, *Dagrapport*, 3 oktober 1891.
71. Goudsmit, *Uit het Duister naar het Licht*, 33.
72. *Ibidem*, 53.
73. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 106.

74. Ibidem, 107; *Verslag van de Gemeenteraad over 1892*, 137.
75. AG, *Dagrapport*, 23 april 1892; *Nachtrapport*, 1-2 juni 1892.
76. AG, *Nachtrapport*, 2-3 juli 1892.
77. AG, *Dagrapport*, 6 juli 1892.
78. Ibidem, 25 december 1892.
79. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 140-142.
80. AG, *Dagrapport*, 25 maart 1893.
81. AG, *Dagrapport*, 24 april 1893.
82. Ibidem, 27 en 30 april 1893.
83. Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 670; AG, *Nachtrapport*, 1-2 en 6-7 mei 1893.
84. *De Roode Duivel*, 3 oktober 1892. Over Hermans: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme II* (Amsterdam 1987), 56-58; over *De Roode Duivel*: H. Hendriks, 'De geschiedenis van *De Roode Duivel*, *De Engelbewaarder*. Winterboek (Amsterdam 1979) 169-192.
85. *De Roode Duivel*, 13 februari 1893.
86. A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladers in Nederland* (Amsterdam 1950) 98.
87. AG, *Dagrapport*, 9 december 1893.
88. AG, *Dagrapport*, 30 januari 1894.
89. A. Cohen, *In Opstand* (Amsterdam 1967) 218.
90. Welcker, *Heren en arbeiders*, 392.
91. A.C.J. de Vrankrijker, *Onze Anarchisten en Utopisten* (Bussum 1972).
92. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 390-395; De Vrankrijker, *Onze Anarchisten en Utopisten*, 98, 101-108.
93. Welcker, *Heren en arbeiders*, 548.
94. De Vrankrijker, *Onze Anarchisten en Utopisten*, 64; Welcken, *Heren en arbeiders*, 548.
95. AG, *Dagrapport*, 19 mei 1894; Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden*, 135.
96. AG, *Dagrapport*, 4 juni 1894.
97. AG, *Dagrapport*, 4, 23 en 30 juni, 2 juli, 25 augustus en 1 september 1894.
98. AG, *Nachtrapport*, 1-2 mei 1895.
99. AG, *Dagrapport*, 6 oktober 1894.
100. A. Alberts, *In de tijd gezet. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Grafische Bond* (Wormerveer 1966) 36.

De schoorsteen in opbouw, juni 1871 (Gemeentearchief Leiden).

De schoorsteen van Krantz-Zuurdeeg uit 1871

In het kader van het tienjarig bestaan van onze zustervereniging STIEL hield ik twee keer een lezing met dia's over "rokende schoorstenen en stampende machines". Daarbij werd een afbeelding van een schoorsteen in opbouw getoond, die in de catalogus van de Prentverzameling van het Gemeentearchief is opgenomen onder de afbeeldingen van de conservenfabriek van Nieuwenhuizen aan het Galgewater. In 1988 had ik deze foto al eens goed bestudeerd in het kader van het boekje *Wonen aan het Galgewater* (Utrecht 1988). Toen was mij duidelijk geworden dat de schoorsteen nimmer die van Nieuwenhuizen kon zijn, omdat op de foto stokoude huizen staan afgebeeld die nergens in de buurt van het Galgewater kunnen worden gelocaliseerd. Het lukte mij evenwel niet om de juiste plaats te vinden. Daarbij heb ik mij een beetje blindgestaard op de bomen op de achtergrond: die moesten in een park of op een vestwal staan, maar bij geen enkele fabriek in de buurt van de Langegracht, de Looierstraat of het Levendaal — of waar dan ook — klopte de situering precies. Het meest in aanmerking kwam de fabriek van Parmentier aan de Lammermarkt, maar ook hiertegen bestonden bezwaren, zoals het zeer grote aantal dakvensters. Kortom, ik begon haast te denken dat het een schoorsteen in een andere stad betrof.

Bij het voorbereiden van de tweede lezing nam ik een groot deel van de Prentverzameling opnieuw door om daaruit de aardigste afbeeldingen van rokende schoorstenen te lichten. Vanzelfsprekend was daar ook weer de bewuste 'Nieuwenhuizen-schoorsteen' bij. Omdat het belangrijkste materiaal nu toch bij elkaar lag, besloot ik de details van alle Leidse schoorstenen weer eens onder de loep te nemen. En toen was het geluk met de domme: de enige goedgelijkende schoorsteen was die van de dekenfabriek van Zuurdeeg aan de Baatstraat (bij de Oude Singel en Voorste Zandstraat). Over de fabriek van Zuurdeeg is een belangwekkend artikel verschenen, waarbij deze schoorsteen ook enkele keren is afgebeeld.¹ Uit dat artikel blijkt dat die fabriek is gebouwd door het bekende bedrijf J.J. Krantz & Zn., waarvan het archief berust in het Gemeentearchief. En opnieuw was het geluk met de

domme: dit archief bevat alle gegevens over de bouw van de fabriek en van de schoorsteen.² De foto van de in aanbouw zijnde schoorsteen blijkt te zijn genomen vanuit een achterhuis aan de Oude Singel, kijkende naar het westen, met links de achtergevels van huizen aan de Oude Singel. De bomen in de verte zijn te verklaren door de diepe tuinen achter veel huizen aan de Oude Singel, waarin flinke bomen hebben gestaan. Op die manier is het hele beeld te traceren.

DE BOUW VAN DE FABRIEK

Carel Blansjaar, een bekende Leidse architect die onder meer de Kweekschool voor Zeevaart ontwierp en voor Krantz in 1895 ook het Volksbadhuis aan de Oude Singel 102 bouwde, heeft voor het ontwerp zorg gedragen. De "Algemeene bepalingen" van zijn *Bestek en Voorwaarden tot het bouwen van een fabriekgebouw met Machine en Ketelgebouw, benevens schoorsteen voor den Heeren J.J. Krantz en Zoon te Leiden aan de Baatstraat* tellen tien artikelen, waarvan het vijfde ("Tijdsbepaling") voor ons het meest interessant is. Hierin is vastgelegd dat de aannemer terstond na de toekenning van het werk op bekomen order moest beginnen en veertien dagen later de houten fundering voor de schoorsteen gereed moest hebben. Twee maanden na de aanvang van de schoorsteenbouw moesten de machinekamer en het ketelgebouw klaar zijn en de muren van het hoofdgebouw tot de volle hoogte opgemetseld. Na nog een maand diende het gebouw 'onder de kap' te zijn, glasdicht en tegen inwatering beveiligd. Nog weer een maand later, dus vier maanden na het begin, diende alles (op de machine en de ketelbemetseling na) te worden opgeleverd. Volgens deze informatie geeft de foto de situatie weer van na iets minder dan drie maanden. Aangezien de aanbesteding plaatsvond in maart 1871, is de foto genomen in juni 1871 — inderdaad een tijd dat alle bomen in blad staan.

Voorts waren er nog 24 "Speciale bepalingen". Zo moest de aannemer meteen na de gunning het bestaande gebouw op de hoek van de Baatstraat en de Zandstraat afbreken, alsmede een turfschuur aldaar, een tuinmuur en een keuken achter het kantoor, en het achtergedeelte van de ververij. Vanzelfsprekend moest voor de zwaar te funderen onderdelen, zoals de schoorsteen, een flink diepe put worden gegraven, bij gevaar van afkalven met planken afgezet en voldoende drooggehouden. Over het metselwerk aan het fabrieksgebouw wordt het nodige voorgeschreven, maar interessanter is wel-

In vol ornaat: de schoorsteen omstreeks 1875 (Gemeentearchief Leiden).

licht artikel 11, over de schoorsteen zelf. Bepaald wordt dat het fundament van de schoorsteen in aanleg $4\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ m moest zijn, met snijdingen opgewerkt tot op een hoogte van 1,3 m, zodat nog $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ m overbleef. Dit fundament moest gemetseld worden van keurrode waalmoppen in sterke basterdtras. Daarop kwam een trasraam van een halve meter hoog van klinkers of waalmoppen. Vervolgens de rest van de schoorsteen: het voetstuk — 2,2 m hoog en $2\frac{1}{2}$ steen dik —, van vierkant op rond overgaand, en waarin de kanaalopening van de vuurplaats was opgenomen; het eerste blok van de schaft werd vijf meter hoog, het tweede blok eveneens vijf meter, maar nog slechts twee stenen dik; het derde blok van vijf meter hoogte werd anderhalve steen dik en het vierde van eveneens vijf meter nog maar één steen dik. Voor de buitenlagen van een halve en van één steen dik werden hardgrauwe waalmoppen gebruikt, en voor de verdere dikte keurrode waalmoppen. Het $2\frac{1}{2}$ meter hoge bovengedeelte of kapiteel bestond uit Rijnse boerengrauw-steen van één steen dikte.

Van het timmerwerk worden hier slechts een paar bijzonderheden vermeld: volgens artikel 13 moesten onder de schoorsteen 36 mastboomen heipalen worden geheid van elk zeven meter lang. Vanzelfsprekend moesten er eerst een paar proefpalen worden geslagen, en als mocht blijken dat langere palen nodig waren, zou het meerdere worden verrekend. Artikel 16 voorzag in het maken van 23 dakramen, wat de vele openingen in het dak op de foto verklaart. De overige artikelen gaan in op het steenhouwers-, smids-, loodgieters- en ververswerk. Al met al werd dit vrij omvangrijke werk aangenomen door timmerman Johannes Petrus Rietbergen voor *f* 21.967. Overigens besteedde Rietbergen het vele metselwerk uit aan zijn borg J. van der Tas.

INRICHTING

Uit het overzicht van “Diverse uitgaven voor de nieuwe Fabriek”, dat eind december 1872 werd afgesloten met een totaal van *f* 42.119,17, blijkt dat het karwei nog wel wat meer voeten in de aarde had. Niet alleen de levering van de *economiser* door Stork in Hengelo voor *f* 700 (die overigens uit Engeland kwam) en de andere onderdelen voor de stoommachine kostten het nodige, maar voor de inrichting kwam nog veel meer kijken. Zo vergoedde Krantz aan “Logement en Koffijhuis Rijnland” van W. Bremmer op de Beestenmarkt de logies van monteur Keller uit Aken van 28 juli tot 16 september, alsmede de genoten 54 glazen Beijers (bier) à 15 cent, wat

de rekening op *f* 106,10 bracht.³ De kwitanties laten zien dat zeer veel apparatuur uit Duitsland kwam, bijvoorbeeld van Cassalette & Cie. en Neuman & Esser te Aken, Oscar Schimmel & Co. te Chemnitz, Richard Dörfel te Kirchberg in Sachsen en C.F. Schellenberg's Maschinenfabrik te Chemnitz. Overigens pikten ook heel wat Leidse bedrijven een aardig graantje mee. Zo declareerde ijzergieterij en machinefabriek D.A. Schretlen in totaal *f* 2.180,58 en was houthandelaar D.D. Noordman goed voor *f* 510,33. Tal van kleinere ambachtlieden komen uit het archief naar voren. Wie precies wil weten hoe de inrichting eruit zag, kan met deze informatie vrijwel alles reconstrueren.

VERKOOP AAN ZUURDEEG

We weten niet welk motief uiteindelijk heeft geleid tot de overeenkomst tussen Krantz en Zuurdeeg om de dekenfabriek te verkopen. Kwam Krantz al snel tot het inzicht dat het beter was zich te specialiseren in alleen de lakenfabricage en de dekenfabriek beter kon worden afgestoten? Bestonden er plannen om dusdanig in het fabriekscomplex aan de Langegracht te investeren dat daarvoor geld vrijgemaakt moest worden door de verkoop van de dekenfabriek? Leidde de verwoestende brand in de dekenfabriek van Zuurdeeg tot een verzoek om overname van een deel van de productie door Krantz, zodat men de clientèle niet helemaal kwijt zou raken tijdens de herbouw van de fabriek? Mogelijk was het een cumulatie van al deze factoren. De papieren over de verkoop⁴ geven hierover geen uitsluitsel. Uiteindelijk besloot men tot de overdracht van het fabrieksgebouw, inclusief stoommachine, drijfwerk, twee ruwmolens, twee volkommen, een volaardemolen, een centrifugaalpomp, twee "wolven", twee *mule jennies*, een spoelmachine, tien spinmachines, een kettingscheerraam met klossenraam, een fijnspinmachine, twee grofspinmolens, en zo nog het een en ander aan kleiner materiaal; een dubbel woonhuis aan de Oude Singel, tot 1 mei 1878 bewoond door B.F. Krantz en daarna over te dragen voor *f* 9.000; een woonhuis hiernaast, ingericht tot kantoor en daarboven magazijnen; nog een gebouw aan de Oude Singel, verheeld aan het voorafgaande, beneden ingericht tot ververij en boven tot magazijn, welke ververij tot 15 december door Krantz mocht worden gebruikt (het werd enkele weken later); een gebouw verheeld aan het vorige en verhuurd aan en bewoond door J. Hartevelt, die in dienst was van de firma Krantz, na ontruiming te betalen met *f* 2.000; en een pakhuis ingericht tot turfschuur aan de Zandstraat,

Eerste Hollandsche Schoorsteen-Steenfabriek

DER

COMMANDITAIRE VENNOOTSCHAP

DE RIDDER & Co

's-Gravenhage.

FABRIEKS=SCHOORSTEENEN

tot elke hoogte onder garantie.

Reclame van schoorsteenfabriek De Ridder, 1902 (Gemeentearchief Leiden).

voor f 500. De feitelijke inbezitstelling van de fabriek en het kantoor moest geschieden "voor of op den 31en juli 1877 des avonds voor zonsondergang". In totaal moest Zuurdeeg f 46.000 op tafel leggen.

Hierna is de schoorsteen in gebruik geweest van Zuurdeeg, totdat de fabricage een andere drijfkracht vergde, na de bouw van een groot nieuw gedeelte aan de fabriek. Wellicht is toen — naar schatting kort na 1910 — de schoorsteen afgebroken. De fabriek aan de Baatstraat heeft het veel langer uitgehouden, maar is tegenwoordig ook verdwenen.

INVENTARISATIE FABRIEKSSCHOORSTENEN

Waar vroeger een oerwoud aan schoorsteenpijpen de *sky-line* van Leiden beheerste, zijn de hoge pijpen nu vrijwel uit het stadsbeeld verdwenen. Behalve de alles dominerende schoorsteen van het Energiebedrijf aan de Langegracht uit 1953, staan er nauwelijks nog exemplaren overeind. STIEL is thans bezig met een inventarisatie van wat is overgebleven. Zo kennen we — vrij verborgen, maar vanuit de Middelweg heel fraai te zien — een

schoorsteen van de voormalige (stoom)koek- en banketbakkerij van de firma Wed. G.P. Timp aan de Haarlemmerstraat 247, waarvan de bouwdatum onzeker is.⁵ Een meer in het oog springende pijp is die van wasserij De Arend aan de Herensingel 27G. Deze is ontworpen en uitgevoerd door bouwkundig bureau M.E. Groenewegen, dat na zeer veel geharrewar uiteindelijk op 2 december 1932 vergunning kreeg, op voorwaarde dat onder meer “de schoorsteen bestemd voor den afvoer der verbrandingsproducten is opgemetseld tot ten minste 25 m. boven den beganen grond ter plaatse”. Het bouwen van een fabrieksschoorsteen was een heel specialistisch werkje, waarvoor in onze streken vooral de firma De Ridder tekende. Toch is de schoorsteen van De Arend niet door De Ridder gebouwd.⁶ Wellicht klaarde Groenewegen de klus met eigen personeel; uit het feit dat de schoorsteen er nog steeds staat, blijkt dat hij geen knoeiwerk heeft geleverd.

Waar schoorstenen thans zo zeldzaam zijn — niet alleen in Leiden maar overal in Nederland — worden pogingen ondernomen om in ieder geval de belangrijkste en mooiste exemplaren op de monumentenlijst te krijgen. Hopelijk leidt dat tot het behoud van deze stille getuigen van het industriële leven in Leiden.

Noten

1. J. Zuurdeeg, 'De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805–1933)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1991*, p. 26-49.
2. Gemeentearchief Leiden, Archief firma J.J. Krantz & Zn. (Krantz), inv.nr. 274.
3. De meeste kwitanties bevinden zich in Krantz inv.nr. 351.
4. Krantz inv.nr. 230.
5. Het hele complex tot aan de Oude Rijn werd vrijwel totaal vernieuwd in 1893/1894, maar het is niet duidelijk of toen ook de schoorsteen is gebouwd; in 1904 had Timp een gasmotor van 3½ PK en al in 1910 drie elektromotoren.
6. Blijkens getuigenis van een Leidse mevrouw wier man indertijd de schoorsteen mede heeft gemetseld.

Leden en oud-leden van Prediker op de trappen van het Leidse stadhuis, juni 1926.

Predikheren en pretmakers.
De Leidse Christelijke Jongelingsvereniging
Prediker 12:1a tijdens het Interbellum

INLEIDING

Op 10 juni 1861 richtten zes ongetrouwde jongemannen in Leiden de Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12:1a op. Onderling noemden ze hun vereniging kortweg 'Prediker'. Het bijbelse "Gedenk aan uwen Schepper in de dagen uwer jongelingschap" had voor hen niets oubolligs. Binnen het verenigingsleven probeerden ze dit motto juist in de praktijk te brengen. Ze bestudeerden samen de bijbel en deden aan evangelisatie. Vanuit hun gevoelsmatig beleefd geloof ervaarden ze de wereld om hen heen als zondig en voelden ze zich geroepen om hier iets aan te doen.

Verenigingsvorming onder 'jongelingen' was een landelijk verschijnsel. De eerste jongelingsverenigingen ontstonden rond 1850 in Amsterdam. In 1853 werd daar ook het Nederlandsch Jongelingsverbond (NJV) opgericht. Ook uit het motto van het NJV spreekt gedrevenheid: "Want ik schaam mij het evangelie niet, want het is een kracht Gods tot behoud van een ieder die gelooft" (Romeinen 1:16). Het aantal jongelingsverenigingen in Nederland groeide snel, en vele sloten zich aan bij het NJV: in 1875 telde dit verbond al 270 afdelingen; rond de eeuwwisseling was dit aantal bijna verdubbeld. De nadruk in het verenigingsleven was toen inmiddels verschoven naar de ontwikkeling van de leden tot christelijke persoonlijkheden. Bijbelstudie stond daarbij steeds centraal, maar ook de ontspanning werd niet vergeten. Het verenigingsleven bood eigen vormen van vermaak, die een alternatief vormen voor het 'wereldse' kaarten, dansen en toneelspel, hoewel de meningen over het laatste uiteenliepen.¹

De opkomst van de jongelingsverenigingen is een deel van het proces van verzuiling. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw organiseerden de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland zich op levensbeschouwelijke grondslag. Hun doel was emancipatie; ze wilden deelnemen aan de zich moderniserende samenleving. De organisatievorming startte op het onderwijsvlak, maar doortrok steeds meer onderdelen van het maatschappelijke leven. Zo ontstonden 'zuilen': verticale clusters van bevolkings-

groepen en de organisaties waarin zij zich organiseerden. Als het hoogtepunt van de verzuiling wordt de periode tussen de twee wereldoorlogen beschouwd. In de jaren zestig nam de integratiekracht van de verschillende zuilen in snel tempo af, met als gevolg dat veel verenigingen leegliepen.²

De geschiedenis van Leiden in de negentiende en twintigste eeuw is nog zo goed als niet bestudeerd vanuit het oogpunt van de verzuiling. Voor andere plaatsen in ons land is dit — sinds het einde van de jaren tachtig — wel het geval.³ Dit artikel gaat in op de geschiedenis van de Leidse Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12:1a in de jaren twintig en dertig.⁴

De algemene indruk van het Interbellum is dat de samenleving in deze periode conservatief was en nauwelijks in beweging. Toch is het ook de tijd van de *roaring twenties*, de grote depressie en van de internationale opkomst van het fascisme. De vrije jeugdbeweging maakte een grote bloei door en sport als vorm van vrijetijdsbesteding begon haar opmars. Hoe reageerde Prediker als vereniging op de verschillende ontwikkelingen in die tijd? Welke plaats had het verenigingsleven in het leven van de Predikerleden? Hoe dachten zij over hun samenleving en hoe vonden zij dat deze zou moeten zijn? Zulke reflecterende vragen kwamen aan bod door de centrale plaats van de bijbel. Steeds werd geprobeerd om een verbinding te leggen tussen levensbeschouwing en de omringende wereld. Dit gegeven maakt jongelingsverenigingen interessant om te bestuderen in het kader van de geschiedenis van de verzuiling.

Het onderzoek naar Prediker was mogelijk dankzij het archief van de vereniging, dat is ondergebracht in het gemeentearchief Leiden. In vergelijking met het materiaal van andere Leidse christelijke jongelingsverenigingen is het archief van Prediker onvergelijkbaar compleet en divers. Het meest waardevol was een reeks schriftjes met notulen van de 'zondagavondvergaderingen', waarop de leden wekelijks een bijbelhoofdstuk bespraken of een deel uit de "Drie Formulieren van Eenigheid". De neerslag van de inleidingen en de discussies bestrijkt een bijna aaneengesloten periode van 1915 tot 1937. Zonder deze rijke bron zijn de vragen over de religieuze identiteit en de houding van de leden ten opzichte van de samenleving niet te beantwoorden. Samen met de bestuursnotulen vormden deze schriftjes de basis van het onderzoek.

Als aanvulling op dit schriftelijke materiaal werd een tiental interviews gehouden met oud-leden van Prediker; dankzij de oud-ledenvereniging was het niet moeilijk om respondenten vinden. Zij maakten mij snel wegwijs

in de sfeer en het karakter van de vereniging. In de gesprekken kwamen ook aspecten van het verenigingsleven aan bod waar de schriftelijke bronnen over zwegen. Helaas is het onmogelijk om hier de volle rijkdom van de gesprekken weer te geven.⁵

DE KRACHT VAN HET WOORD.

PREDIKER 12:1A TOT EN MET DE EERSTE WERELDOORLOG

De oprichting van Prediker vond plaats in een pand aan de Middelste-gracht, tegenover het Schachtenhofje. Zoals het een echte vereniging be-taamd, begonnen de initiatiefnemers met het maken van statuten. Het eerste artikel daarvan formuleerde het doel, namelijk "elkander te onder-richten in het Evangelie der genade, zoals dat geopenbaard is in de bijbel, tot verlichting des verstands, vernieuwing van het hart en leven, waar-schuwing voor en bestrijding van de dwalingen van de tegenwoordige tijd." "Om tot dit doel te geraken," vervolgde het tweede artikel, "zal er gelegen-hed bestaan tot vriendschappelijke bijeenkomsten, het lezen en bespreken der bijbelsche, kerk- en vaderlandsche geschiedenis, en van de waarheden der Schrift geopenbaard tot zaligheid." Lid worden kon iedereen van zestien jaar en ouder die de reglementen onderschreef. Het lidmaatschap verviel met het huwelijk en er gold een contributie van vijf cent per week. De oprichters zorgden dat er ook een Commissie van Toezicht kwam, aan-vankelijk bestaande uit gewone leden, later waarschijnlijk uit volwassen oud-leden. Het bestuur bestond uit een eerste en tweede voorzitter, een eerste en tweede secretaris, een penningmeester en uit een bibliothecaris die het boekenbezit beheerde. Iedere vergadering opende en sloot met een gebed. Zingen was eveneens belangrijk: iedere woensdagavond kregen de leden zangles. Het hoogtepunt in het verenigingsleven was het jaarfeest op of rond de oprichtingsdatum.

De leden van Prediker behoorden tot de calvinistische bevolkingsgroep. Deze groep kwam in de negentiende eeuw in verzet tegen moderne stromingen in theologie en samenleving. Zij verafschuwden de 'geest der eeuw', die naar hun mening werd beheerst door het geloof in de wetenschap en in de goede wil van de mens. Inderdaad nam de burgerij onder invloed van de Verlichting afstand van het traditionele calvinisme met zijn diepe zonde-besef en de goddelijke voorbeschikking. Deze waarden bepaalden echter juist de identiteit van de rechtzinnige orthodoxen. Een deel van hen scheid-

de zich in 1834 af van de Nederlandse Hervormde Kerk en verenigde zich in Gemeentes van Afscheidene Christenen.⁶ Van de afgescheidenen in Leiden kerkte een deel in een pand aan de Oude Vest, later aan de Hooigracht, en een deel in een pand aan de Herengracht.⁷ De eerste voorzitter van Prediker, G. Verhave, behoorde tot een van beide afdelingen.

Toch was Prediker niet de eerste jongelingsvereniging in Leiden. In 1854 was de *Jongelings-vereeniging onder alle standen te Leyden* opgericht, die bijeenkwam in de "Zaal der Vereeniging voor Chr. Belangen" aan het Noordeinde 38.⁸ De oprichters van Prediker waren hier ook lid van geweest. Waarom ze zelf een nieuwe jongelingsvereniging oprichtten, is niet duidelijk. Feit is dat de eerste vereniging uiteindelijk ter ziele ging. Van Prediker ging daarentegen een sterke aantrekkingskracht uit; binnen zeven jaar steeg het ledental tot bijna tachtig. De eerste jaren kenmerkte ook Prediker zich door religieuze bevlogenheid. De vereniging trad naar buiten met straatevangelisatie, propaganda-avonden en anti-kermisbijeenkomsten tijdens de viering van Leidens ontzet. Prediker organiseerde hiertoe samen met de christelijke jongelingsvereniging 'Obadja', opgericht in 1873, een aantal bijeenkomsten. De bezoekers konden daar luisteren naar lezingen, koorzang of samenspraken onder het genot van chocolademelk en limonade. Ook bier, in vergelijking met de jenever zeer onschuldig geacht, werd wel geschonken. De jongelingen zetten zich door deze activiteiten af van 'de wereld' en trokken er als een Gideonsbende tegen ten strijde. Ger Harmsen typeerde de jongelingsverenigingen in hun beginfase daarom terecht als de eerste Nederlandse jeugdbewegingen.⁹

Het elan van de jongelingen richtte zich ook op het jeugdwerk. Juist op dit gebied zou Prediker tot grote bloei komen. In 1865 startte Prediker een zondagsschool. Binnen enkele jaren telde de zondagsschool al zo'n 400 kinderen in de leeftijd van zes tot zestien jaar. De vereniging huurde daarvoor enkele zalen in het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht. In 1867 splitste zich van de zondagsschool een vereniging voor jongens van twaalf tot zestien jaar af. Deze jongeliedenvereniging kreeg de naam 'i Koningen 18:12b'. In 1880 was ook deze onderafdeling van de jongelingsvereniging weer groot genoeg om in tweeën te worden gesplitst. De jongeliedenvereniging heette voortaan 'Jozua 24:12b' en was voor jongens van veertien tot zestien jaar. 'i Koningen' ging toen verder als knapenvereniging voor de twaalf- tot veertienjarigen.¹⁰

Met deze groei en differentiatie van het jeugdwerk verschoof de doelstelling van de jongelingsvereniging. De Gideonsbende werd een wijdver-

takte jeugdorganisatie. Het artikel dat expliciet de vrijzinnigheid aanviel, verdween in 1876 uit de statuten. Doel werd "elkander te sterken in de strijd des levens, en het onderling samenzijn aan de geestelijke en maatschappelijke ontwikkeling dienstbaar te maken". In 1908 verdween ook de verwijzing naar "de strijd des levens" uit de statuten. Daarmee was de doelstelling definitief beperkt tot de voorbereiding op het latere volwassen leven.

Zowel de serieuze als de ontspannende activiteiten hadden een sterk verbaal karakter. Het verenigingsleven voorzag in een behoefte aan kennis. De jongelingen kwamen hoofdzakelijk uit arbeiders- en middenstandsgezinnen en hadden geen hogere opleiding dan lagere school. De grote integrerende kracht van jongelingsverenigingen was dat ze ontwikkeling boden in een kring van gelijkgestemden. De bestuurlijke vaardigheden waren bovendien in het belang van de eigen bevolkingsgroep. De jongelingsverenigingen functioneerden als een kweekvijver van bestuursleden voor de talloze verenigingen die de eigen zuil rijk was. Met name binnen het gereformeerde milieu werd de kadervorming een bewust doel van het lidmaatschap. Hier speelden ontspanning en vermaak een ondergeschikte rol.¹¹

"Prediker was een begrip in Leiden"

Rond 1880 was de vereniging groot genoeg om een eigen pand te kunnen betrekken. Wekelijks kwamen toen ruim 800 zondagsschoolkinderen, meer dan 120 knapen en jongelieden en ruim 100 jongelingen bijeen op een zolder en een kamer in het weeshuis. Op de achtergrond speelde mee dat het weeshuis bij de verbouwing van 1882 juist aanzienlijk verkleind werd. Er kwam een Bouwfonds, bestaande uit oud-leden en het voltallige bestuur. De toenmalige voorzitter van de vereniging was Piet Mazurel (1856–1949). Op latere leeftijd werd hij benoemd tot ere-voorzitter; hij bleef tot op hoge leeftijd bij Prediker betrokken. Het geld voor een eigen pand kwam bijeen door collectes, giften en leningen. In 1884 vonden ze in "koffiehuis De Eendracht" in de Janvossensteeg een geschikt onderkomen. Dit voormalige café was niet het enige in de Janvossensteeg; de steeg vervulde in Marendorp een centrumfunctie. In deze oude volksbuurt in het hartje van Leiden wilden de jongelingen hun christelijke beschaving uitdragen. De kegelbaan in het café werd gesloopt, het biljart en de bierpomp werden verkocht. Ervoor in de plaats kwam een bibliotheek, waar ook buitenstaanders boeken konden lenen. Het Bouwfonds bleef verantwoordelijk voor het financiële beheer en het onderhoud van het verenigingsgebouw.¹²

De jaren negentig waren stormachtig voor de jongelingsvereniging. In 1886 had een tweede afscheiding van de Nederlandse Hervormde Kerk plaatsgevonden. Dominee Abraham Kuyper verenigde een groot deel van de 'dolerenden' in 1894 in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Prediker telde van meet af aan nogal wat gereformeerde leden. Dezen begonnen aan te dringen op aansluiting bij de Nederlandsche Bond voor Jongelieden Vereenigen op Gereformeerde Grondslag. Hoewel de voorzitter toegaf dat Prediker "in practijk gereformeerd" was, wenste hij — en de meerderheid van de vereniging met hem — zich niet te binden aan een specifiek kerkgenootschap. Daarop stapten in 1895 achttien jongelingen en enkele zondagsschoolonderwijzers over naar Obadja, die zich wél aansloot bij de Kuyperiaanse tegenhanger van het NJV.¹³

Opmerkelijk is dat Prediker in datzelfde jaar de band verbrak met het NJV. Sinds de jaren tachtig propageerde het NJV namelijk de harmonieuze totaalopvoeding. Gymnastiek, dammen, domino, schaken, het houden van buffetten en zelfs de oprichting van fanfare-korpsen werden voortaan positief benaderd. Het ging de meeste Predikerleden echter te ver. Zeven Predikerleden waren het met de losmaking van het NJV niet eens en richtten een nieuwe NJV-afdeling op, geheten 'Uw Bewaarder zal niet sluimeren'. Het is alsof ze met hun zinspreuk wilden zeggen dat ze Prediker maar een ingeslapen vereniging vonden. Door de twee aderingen daalde het ledental tot zesentwintig. Dit was echter niet van blijvende aard: in 1905 telde de jongelingsvereniging alweer zeventig leden.¹⁴

In 1910 werd het oude pand in de Janvossensteeg afgebroken en het jaar daarop vervangen door grootschalige nieuwbouw. Het bestond uit enkele kleine zaaltjes en een grote zaal die plaats bood aan maar liefst 800 mensen: ruim voldoende om onderdak te bieden aan alle Leidse christelijke verenigen. Prediker nam hiermee de plaats in van het vergaderlokaal aan het Noordeinde, dat sinds 1908 onderdak bood aan een christelijke lagere school. Modern aan de grote zaal was dat deze door middel van wandpanelen kon worden opgedeeld in maximaal vijf kleinere zalen. Voor onderhoud en toezicht zorgde een conciërge, voor wie aan de straat een woning was gebouwd. Door de centrale functie werd het gebouw Prediker "een begrip in Leiden", zoals oud-lid C. van der Tuyn stelt.

De gestegen status van het gebouw had ook gevolgen voor de jongelingen zelf. Zij kregen er een dagtaak bij, namelijk het inrichten van de grote zaal. Het inhangen van de wandpanelen aan de richels in het plafond was vrij zwaar werk, dat werd gedaan door een 'schutcommissie' van potige

Het pand van Prediker in de Janvossensteeg uit 1911 (foto G.-J. van Rijn).

jongelingen. Dit zogenaamde 'schutten' gebeurde meestal pas 's avonds laat, wanneer de laatste huurders waren vertrokken. Gezelligheid kende vaak geen tijd; reden genoeg voor de Predikerleden om de naam van hun vereniging op te sieren met de geuzennaam "Pret van twaalf tot één".

Prediker rond de Eerste Wereldoorlog

Het gebouw 'Prediker' diende eind 1914 tijdelijk als huisvesting voor Belgische vluchtelingen. Ook na het vertrek van de Belgen werd er intensief gebruik gemaakt van de verschillende ruimtes, omdat veel andere gebouwen in Leiden gevorderd waren in verband met de mobilisatie. Zo gaf de Katholieke Volksbond in gebouw 'Prediker' zijn tekenlessen en vond ook de pas opgerichte Indische Postschool er een tijdelijk onderkomen. Verder deed het pand een tijdlang dienst als distributielokaal voor de centrale gaarkeuken. Net als andere christelijke jongelingsverenigingen bond Prediker tijdens de oorlog in de eerste plaats de strijd aan tegen de demoraliserende gevolgen van de mobilisatie. Prediker organiseerde activiteiten voor soldaten die in Leiden waren gelegerd. Het ledental steeg in die jaren tot bijna honderd.

Een tiental Predikerleden was in deze bewogen jaren bewust geheelonthouder en aangesloten bij de Jongelieden Christelijke Geheelonthoudersbond (JCOGB). Dit bracht hen in conflict met het bestuur, omdat zij op zaterdagavond — ook toen al dé uitgaansavond — de voorkeur gaven aan vergaderingen van de geheelonthoudersbond boven die van Prediker. Een andere grief van het bestuur was het idealisme van deze groep jongelingen. Hun wil "om 't Christendom toe te passen in 't maatschappelijk leven" riekte naar socialisme. Ze waren daarom volgens voorzitter J.C.B. Hüner "een kwaadaardig gezwel in onze vereeniging". De meeste Prediker-geheelonthouders bonden in na een berisping van de Commissie van Toezicht. Slechts één van hen zegde zijn lidmaatschap op: de bibliothecaris van de vereniging, Kees Veerman. We zien hem later terug als voorzitter van de Leidse afdeling van de Jongelieden Christelijke Geheelonthoudersbond.¹⁵

Toen de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra in 1918 de revolutie uitriep, schaarde Prediker zich ogenblikkelijk achter de contra-revolutie. De vereniging stelde zowel pand als leden ter beschikking aan een op te richten burgerwacht. Als dank werd Prediker vermeld op een aankondiging van een anti-revolutionaire bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal. Deze vond plaats op zaterdag 16 november, gelijk met het landelijke congres van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) en de

Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) in Rotterdam. Toen het revolutionaire tij binnen een week was verlopen, vonden er straatfeesten plaats, waaraan ook de Predikerleden hartstochtelijk deelnamen: "De week daarop ging de vereniging met slaande trom en opgestoken vaandels meedoen aan de optocht en hebben we om het hardst van 'Bleeke Bet' gebruld", vermeldt het jaarverslag. De volksmusical 'Bleeke Bet' van Herman Bouber — met muziek van Louis Davids — vierde vanaf 1917 triomfen in Den Haag en Amsterdam. De liedjes veroverden Nederland in ras tempo. De straatfeesten vormden een compensatie voor de viering van het Leidens ontzet, dat dat jaar vanwege de schaarste was afgelast.¹⁶

"DEZE TIJD VAN SPORTVERGODING EN MATERIALISME"

PREDIKER IN HET INTERBELLUM

Tussen de twee wereldoorlogen nam de aantrekkingskracht van Prediker af, al bleef het de grootste jongelingsvereniging van Leiden. Het ledenaantal daalde tussen 1918 en 1940 met ruim een derde, van 74 tot 46. Een doorsnee NJV-afdeling telde in 1935 zo'n 24 leden. Toch begon de naoorlogse periode hoopvol voor Prediker. Geïnspireerd door het rapport van de ministeriële commissie onder leiding van het sociaal-democratische kamerlid A.H. Gerhard richtte de Nederlandse Hervormde Kerk de Raad ter bevordering van de opvoeding van de rijpere jeugd op. Deze raad wilde een beroepskeuzebureau starten tevens de samenwerking tussen de Leidse jongelingsverenigingen bevorderen. In 1919 kwam het Comité tot Samenwerking van Jongelingsverenigingen te Leiden (CSJV) tot stand. De deelnemers waren 'Dient den Heer', 'Uw Bewaarder' en Prediker; alleen de gereformeerde jongelingsvereniging Obadja bedankte. De eerste voorzitter van Prediker, de onderwijzer Piet Vroom, werd benoemd tot voorzitter.¹⁷

Het CSJV organiseerde openbare lezingen in de Pieterskerk en een "sociale cursus" door een theologiestudent. De lezingen waren aanvankelijk erg populair. Ze richtten zich op de positie van het christendom in de samenleving en opvallend genoeg ook op moderne literatuur. Deze belangstelling kwam voort uit wat Ger Harmsen noemt "het naoorlogse geestelijke klimaat". Het hoogtepunt van de Pieterskerk-lezingen vormden drie lezingen van prof. dr. J.H. Gunning J. Wzn. (1889-1951) over Henrik Ibsen. Deze pedagoog en classicus was bekend door zijn artikelen in het christelijke tijdschrift *Pniël*, waarin hij voor een breed publiek pedagogische thema's

uiteenzette. In 1922 verflauwde de belangstelling en werd deze activiteit gestopt.¹⁸

In deze jaren werd het verenigingsleven van Prediker verrijkt met een koor. In de Christelijke Zangvereniging 'Leidsche Christelijke Zangschool' zongen waarschijnlijk al zoveel Predikerleden dat het in 1919 een logische stap was dat het zich aansloot bij de jongelingsvereniging. De dirigent van het koor was voorzitter van de jongelingsvereniging, J.C.B. Hüner. Hij zou tot in de jaren twintig leiding geven aan het koor. Verder was gymnastiek inmiddels een geaccepteerde ontspanning voor Predikerleden. Er waren leden en oud-leden betrokken bij de oprichting van de Christelijke Gymnastiek- en Turnvereniging 'Jahn'.¹⁹ In 1921 werd het zestigjarige bestaan van de vereniging uitbundig gevierd. De zondagsschoolkinderen, de knapen en de jongelieden werden verrast met een bioscoopvoorstelling in de Stadsgehoorzaal. Voor de jongelingen was er een grote feestdag met een reünie, een boottocht en een zaalfest. Op deze feestdag stuurde de vereniging een telegram van afhankelijkheid aan koningin Wilhelmina. Uit het lustrum kwam een oud-ledenvereniging voort, die de jongelingsvereniging financieel ondersteunde.

Toen in 1922 de lezingen in de Pieterskerk stopten, besloot het CSJV om zich te gaan richten op activiteitenverenigingen en het organiseren van uitstapjes, kampen en weekends. Ze wilde de aangesloten jongelingsverenigingen reglementair verplichten om hieraan mee te werken, maar het bestuur van Prediker verzette zich hiertegen — en met succes; het CSJV bloedde daarna dood. Toch was de secretaris van Prediker in het jaarverslag van 1924 somber gestemd:

Ook in dezen tijd van Godsdienstige en zedelijke achteruitgang, van sportvergoding en materialisme gaat onze Vereniging nog steeds voort met Gods Woord als Grondslag haar doel te bereiken, al wordt de strijd tegen den tijdsgeest steeds moeilijker.²⁰

Daarmee was de concurrentie nog niet van de baan. Een jaar later vroeg een andere jongelingsverenigingen ook om steun bij het organiseren van kampeervakanties en sportevenementen. Verder oefende ook de padvinderij aantrekkingskracht uit op Predikerleden. Dat nota bene de tweede penningmeester van Prediker bij de padvinders pionierde, riep heel wat weerstand op bij de overige bestuursleden.²¹ De afwijzende houding van het bestuur komt ten dele voort uit conservatisme, maar moet ook gezien worden als eigenbelang. Vanaf 1925 organiseerde Prediker zelf jaarlijks een vakantie voor de jongelieden. Deze twee- tot driedaagse uitstapjes naar het platteland

rond plaatsen als Zeist en Baarn verving het dagje uit zoals dat voor de Eerste Wereldoorlog had bestaan.

Na 1925 maakte het ledental een sterke terugval door. Ook nam, tot grote bezorgdheid van het bestuur, de belangstelling voor de zaterdagavonden af. Desondanks verzette het bestuur zich tegen voorstellen om de zaterdagavonden gezelliger te maken. Voorzitter J. Boehmer was bang dat de leden dan hetzelfde zouden gaan eisen voor de zondagavonden.

Wellicht valt de terugval in het aantal leden mede te verklaren door de komst van een tweede jeugdvereniging in Marendorp. Op 11 september 1924 werd namelijk de Leidse Christelijke Jeugdorganisatie 'Phébe' opgericht door J. Stigter, een Leidse architect. 'Phébe' vond onderdak aan de Oude Vest 91 — dicht in de buurt van Prediker dus. De opzet van 'Phébe' is sterk verwant met het clubhuiswerk dat in Leiden was ontstaan binnen de Inrichting voor Fabrieksmeisjes en dat later verder is ontwikkeld door het Leidse Volkshuis.²² Dat 'Phébe' concurreerde met Prediker bevestigde oud-Predikerlid C. van der Tuyn, wiens twee broers in de jaren dertig lid waren van 'Phébe'; zij noemden hun kleine broer soms spottend "Predikerheer". Deze pseudo-verwijzing naar de dominicanerorde geeft aan dat de sfeer op Prediker hen te intellectueel was. Voorts zou 'Phébe' meer arbeidersjeugd aantrekken dan Prediker.

Het bestuur keek aanvankelijk niet besluiteloos toe, maar lanceerde in 1925 twee initiatieven "om het bestaan der Vereeniging meer naar buiten te doen treden."²³ Het betrof de aanschaf van een radio en de oprichting van een maandblad. Beide initiatieven pasten overigens in de woordcultuur van Prediker. Vooral van de radio had het bestuur hoge verwachtingen. Om andere jongelingsverenigingen voor te zijn, schafte het bestuur, met f 300 geleend geld, het duurste toestel aan. Het bestuur benoemde zichzelf tot Radiocommissie, wat vooral betekende dat alleen bestuursleden het toestel mochten bedienen. Met giften en entreegeld van niet-leden zou het toestel snel zijn terugverdiend. De vaste radioavond werd woensdagavond, wanneer de Nederlandse Christelijke Radio Vereeniging (NCRV) in de ether was. Iedere avond begon en sloot met een kort gebed.

De eerste radioavond moest een groot feest worden. Aanwezig waren de eigen Commissie van Toezicht en het Bouwfonds, vertegenwoordigers van de Anti Revolutionaire Partij en de Christelijk Historische Unie, en natuurlijk de andere Leidse jongelingsverenigingen. Men luisterde naar enkele toespraken en stukken koorzang, maar de geluidskwaliteit was niet opti-

maal, zo berichtte de aanwezige pers. Zo schreef de verslaggever van de *Nieuwe Leidsche Courant*:

Het lokte een spontaan applaus uit toen de omroeper van uit Hilversum de in "Prediker" te Leiden vergaderden een hartelijk welkom toeriep. Alleen was het te betreuren, dat een der nummers door een in de nabijheid wonenden amateur door het zogenaamde zoeken werd bedorven.

In de begintijd van de radio leden de toestellen nog aan het euvel dat ze elkaar versterkten en gingen rondzingen. Door het jankende geluid sprak men wel van de "Mexicaanse hond". P.J. Elkerbout vertelde dat het toestel steeds kuren vertoonde, zodat het houden van luisteravonden met entreegeld al snel werd gestopt. Overigens beschikte de vereniging in later jaren over een betrouwbaarder en waarschijnlijk handelbaarder toestel. Ook de Predikerleden luisterden in die jaren op woensdagavond steevast naar het 'Vragenuurtje' van de NCRV, een programma dat Het Antwoord gaf op allerhande godsdienstige kwesties. Prediker stuurde bijvoorbeeld ooit de vraag in of wedergeboorte en bekering hetzelfde zijn.²⁴

Het maandblad *Prediker* kwam uit van september 1925 tot september 1926 en werd gefinancierd met reclamegeld. De advertenties werden in veel gevallen geplaatst door ouders van Predikerleden met een eigen winkel of bedrijfje. Het blad sloeg echter niet aan onder de leden.

Gezelligheid versus traditie

In 1927 begon zich een scheuring af te tekenen binnen het bestuur. Boehmer en Questroo, die al lange tijd bestuurslid waren, kwamen tegenover Bart de Kler en Dammis van 't Zelfde te staan. De twee jonge bestuursleden verweten de eerste en tweede voorzitter steeds openlijker hun passieve houding. In 1928 slaagden de 'groentjes' er in — met steun van de ledenvergadering — de twee oudgedienden uit hun functie te ontheffen. De Kler en Van 't Zelfde promoveerden tot eerste respectievelijk tweede voorzitter. Onder leiding van Bart de Kler vonden er forse vernieuwingen plaats in het verenigingsleven. Voortaan kon er op zaterdagavond na de pauze worden gesjoeld of geschaakt. Overdag maakten de leden soms een fietstocht of bezochten zij een museum. Heymans herinnerde zich dat de fietsclub de bijnaam "Half vijf" kreeg vanwege de verzameltijd. Ook wist hij zich te herinneren dat Prediker voortaan jaarlijks op 2 oktober in de taptoe meeliep. De 'anti-kermistijd' was kennelijk voorgoed verleden tijd.²⁵

Met 'Dient den Heer' en 'Uw Bewaarder' kwam een nieuwe samenwerking tot stand. 'Dient den Heer' stelde zijn korf- en voetbalclub open

voor Predikerleden. Uit de notulen van Prediker blijkt echter niets van enthousiasme hierover. Blijkbaar hadden de Predikerleden een andere opvatting over gezelligheid. Wel gingen Predikerleden soms mee naar *weekend-meetings* van het NJV in kamphuizen als de 'Ernst Sillemhoeve' in Lage Vuursche of 'De Duinark' in Noordwijkerhout.²⁶ In 1930 stakte de samenwerking, maar in 1932 werd de draad weer opgepikt en was ook 'Phébe' van de partij. Het voordeel dat de NJV-afdelingen hadden bij de samenwerking bleek in 1937. 'Phébe' en 'Uw Bewaarder' organiseerden in dat jaar een regionale bondsdag in de Stadsgehoorzaal. Het gebouw en het organisatietalent van Prediker konden bij de opvang van 1.200 mensen niet worden gemist.

De crisis van de jaren dertig had invloed op Prediker als gebouw én vereniging. Het gebouw werd in deze jaren overdag gebruikt als stempel-lokaal voor werklozen en als adviesbureau van de christelijke vakbond CNV. Hoeveel Predikerleden in die jaren zonder werk waren is niet bekend. Dát ze er waren is zeker; in oktober 1932 werd "besloten dat de vernieuwing van het voorfront van ons toneel uitgevoerd zal worden door eenige werklooze leden." Een jaar later schilderden en "betingelden" zij het gebouw. De werkloze leden waren vrijgesteld van contributie.²⁷

Juist in de zwaarste crisisjaren bloeiden binnen Prediker twee activiteiten op: toneelspel en koorzang. Beide initiatieven dankten hun aantrekkingskracht voor een groot deel aan het feit dat er ook 'jongedochters' aan deelnamen. Tot in de jaren twintig was de co-educatie binnen Prediker zeer beperkt geweest. Aan het christelijke zangkoor van J.C.B. Hüner mochten waarschijnlijk alleen verloofden deelnemen. Verder vergaderde in het pand in de Jan Vossensteeg de meisjes- en jongedochtersvereniging 'Psalm 124:8a'. Deze stond echter formeel volledig los van Prediker en vergaderde welbewust op andere tijden. In 1930 splitste 'Psalm 124:8a' zich in de Christelijke Meisjesvereniging 'Onze hulp is in de naam des Heren' en de Christelijke Jongedochtersvereniging 'Lydia'.²⁸ Een belangrijk verschil met 'Psalm 124:8a' was dat beide verenigingen formeel een onderafdeling vormden van Prediker. Zo kwam de weg vrij voor gezamenlijke activiteiten, allereerst binnen de toneelclub. Verder veranderde er aan de eigen activiteiten van de 'kleine' en 'grote meisjes' — zoals ze zichzelf meestal noemden — niet veel. Behalve zingen en bijbellezen leerden ze vooral handwerken.

De drijvende krachten achter de toneelclub waren Bart de Kler en Jacques Heymans. Onder leiding van deze twee vrienden studeerde de toneelclub met grote regelmaat toneelstukken in en werd de keus van de

Ter gelegenheid van de viering van het jaarfeest voerden de jongelingen vaak een toneelstuk op. Deze foto dateert uit de jaren dertig. Ere-voorzitter Piet Mazurel zit in de tweede rij. Hij vertegenwoordigt tot op hoge leeftijd de Prediker-traditie.

stukken breder. Naast blijspelen en moralistische stukken kwamen ook een operette en een revue op de eigen bühne. Het jaarfeest en propagandavonden vormden de eerste gelegenheid om de stukken uit te voeren. Gaandeweg ontwikkelden de leden een zodanig niveau dat er zelfs optredens plaatsvonden voor groepen van buiten Prediker. Zo werd in 1933 het blijspel *Ben ik referendaris of niet?* opgevoerd op een ontspanningsavond voor christelijke werklozen. Het initiatief hiertoe werd genomen door een bestuurslid van het CNV, Van Cittert; diens dochter Marie zat op 'Lydia' en trouwde later met de eerder genoemde Heymans. In het lustrumjaar 1936 kwam *De roman van een krantenjongen* op de planken. Deze bewerking van *Pygmalion* werd drie keer gespeeld, waarvan één keer speciaal voor de bewoners van het Marendorp. De toneelclub haalde zelfs de Stadsgehoorzaal met het toneelstuk *Onder de heete zon*. Dit stuk werd in 1938 — wederom dankzij Van Cittert — ingestudeerd in opdracht van de 'Vereeniging tot Bevordering van de Zendingszaak'.²⁹

De toneelclub oogste niet alleen successen, maar ook kritieken. Al in 1932 klaagden sommige leden over de elitaire opstelling van het clubje, dat niet voor alle leden openstond. Met de jaren nam het zelfbewustzijn alleen maar toe. In 1937 eiste de toneelclub de volmacht van het bestuur voor de invulling van een geheel nieuwe propaganda-avond. Het bestuur gaf toestemming, zij het niet zonder morren. Het stond echter niet toe dat oud-leden na hun huwelijk lid bleven; deze konden dan hoogstens een gastrol vervullen.³⁰ De Kler en zijn verse gade ondervonden dit als eersten.

Een opener karakter had het koor *Dejo Preza*, een afkorting van 'de jonge Predikerzangers'. Het was de voorzetting van de Leidsche Christelijke Zangschool en stond onder leiding van P.J. Elkerbout. Anders dan de zangschool stond *Dejo Preza* niet alleen open voor verloofde stellen, maar ook voor alle jongedochters van 'Lydia'.

In de jaren dertig onderscheidde Prediker zich in niets meer van een doorsnee NJV-afdeling. Naast de toneelclub en het koor ontstonden ook nog een timmer- en een schaakclub. De jongelingsvereniging deelde — wat de schaakclub betreft — in de rage die ontstond na het wereldkampioenschap van Max Euwe in 1935. Voor beide clubs werd een klein pand aangekocht in de Mirakelsteeg, dat grensde aan het Predikergebouw. Het huisje kreeg de naam 'Nieuwhaan' en deed dienst als opslagruimte van toneeldecor.

Al deze gezelligheid bracht de vereniging wel op een hellend vlak: onder de leden ontstond ontevredenheid over de als saai ervaren zondagavond. De kritiek was vooral afkomstig van de propagandacommissie (PC). De PC organiseerde weliswaar alleen propaganda-avonden, maar ging zich ook bemoeien met de inrichting van de zondagavond. In 1935 stelde de PC voor om de zondagavonden aantrekkelijker te maken. Op een ledenvergadering in hetzelfde jaar laakte een lid van de PC de "zwaarhoofdigheid" van de kerk en van de "oude-mannenvereniging" Prediker. Het bestuur reageerde geschokt: het was juist de ereplicht van de vereniging om vast te houden aan de traditionele opzet.³¹ In de praktijk verloor de traditie steeds meer terrein. In 1938 ging het bestuur akkoord met de organisatie van een "bonte avond" waarvoor ook de meisjes en jongedochters werden uitgenodigd. De naam van de avond is ontleend aan de *Bonte Dinsdagavondtrein*, het toen zeer populaire radioprogramma van de Algemene Vereniging Radio Omroep, waarin amusement centraal stond.³²

Het jaarverslag over 1939 sprak expliciet over een crisis in de vereniging. Het bestuur bekrachtigde nogmaals zijn positie ten opzichte van alle onderafdelingen en clubs. Verder werd gesproken van het vertrek van veel oudere

leden en het aantreden van een "jonge garde"³³. De mobilisatie van dienstplichtige bestuursleden bracht snel een nieuwe generatie jongelingen in het bestuur. Het uitbreken van de oorlog legde ook Prediker tijdelijk lam. Op 21 mei 1940 kwam het bestuur opnieuw bijeen. Besloten werd het verenigingswerk "met ingang van heden weer normaal door te laten gaan, waarbij alleen rekening moet worden gehouden met de verduistering van ons gebouw."

"VAN WRIJVEN WORDEN DE KNIKKERS ROND"

De verschillende besturen vochten niet voor niets voor het behoud van de zondagavond-oude-stijl. Daaruit bleek immers bij uitstek het christelijke karakter van de vereniging. Bijbelstudie vergrootte de bijbelkennis en droeg daarnaast bij aan de persoonlijke vorming. In 1919 formuleerde de secretaris van Prediker dit laatste in zijn jaarverslag als volgt: ieder lid diende "op onze Vereeniging zich, ziende op Gods woord, aan te passen bij de wereld"³⁴.

In zijn opvatting stond het bestuur niet alleen. Voor veel leden was de zondagavond het meest intensieve onderdeel van het verenigingsleven. Het begon al bij de overstap van de jongelieden- naar de jongelingsvereniging op zestienjarige leeftijd. Vanaf dat moment werden de jongelingen beschouwd als gelijkwaardige leden. Juist op de zondagavond kwam deze gelijkheid duidelijk naar voren, omdat de leden dan bij toerbeurt een inleiding moesten houden. Door het spreken in het openbaar en het beantwoorden van vragen verdween de aanvankelijke verlegenheid geheel.

Uit de verslagen van de secretaris blijkt dat het er in de discussies fel aan toe kon gaan. Het bestuur zag erop toe dat ieders persoonlijke geloofsovertuiging werd gerespecteerd. Dit was overigens ook wat het NJV van meet af aan had nagestreefd. Door de nadruk te leggen op de subjectieve geloofsovertuiging konden de dogmatische opvattingen van de diverse kerkgenootschappen geen verdeeldheid zaaien. Zo kon de voorzitter van Prediker een inleider berispen, omdat zijn verhaal te "pro hervormd" was en hem wijzen op het "universeel Christelijke standpunt" van Prediker.³⁵

In de herinnering van de oud-leden hadden de zondagavonden op Prediker een heel eigen karakter. De andere jongelingsverenigingen in Leiden waren naar hun mening "kerkistisch", ofwel gebonden aan één kerkgenootschap³⁶. 'Dient den Heer' en 'Uw Bewaarder' hielden namelijk hun vergaderingen in een kerkelijk wijkgebouw en stonden daardoor min of

meer onder controle van de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit komt enigszins naar voren uit het feit dat 'Dient den Heer' en 'Uw Bewaarder' ook wel werden aangeduid met de naam van de respectievelijke wijkgebouwen 'Levendaal' en 'Pniël'. De kerkelijke invloed was het grootst bij 'Dient den Heer'. Deze vereniging werd jarenlang voorgezeten door J.M.G. Hakkert (1879–1935), een man op leeftijd die als godsdienstonderwijzer in dienst stond van de Kerk. W.K. Nieuwenhuis wist zich de "hopmanneigingen" van Hakkert levendig te herinneren.³⁷

En daarmee heb ik beleefd dat er op de gecombineerde vergadering een vraag werd gesteld. Eén van de leden van zijn vereniging vroeg iets aan de inleider en hij antwoordde toen: "Zeg Jaap of Kees, zulke dingen vraag je niet!" En wij waren de ontvangende vereniging, dus onze voorzitter presideerde die vergadering. En die zei toen heel koeltjes: "Bij ons is de gewoonte dat alle vragen aan bod mogen komen." En dat sloeg wel in bij die leden van 'Levendaal'. Het 'Levendaal' is volgens mij zo geweest: daar was een door het wijkbestuur — en dus voor een groot deel door de predikant — benoemde voorzitter.

De zondagavonden op Prediker waren verrijkend voor de geest. Een voorbeeld hiervan gaf J. Galjaard. Hij kwam uit een gezin dat verhuisde van de Waardgracht in de binnenstad naar de Herenstraat buiten de singels, wat een aanzienlijke sociale stijging was. Voor Galjaard bood het verenigingsleven een compensatie voor het luttele onderwijs dat hij had genoten. Hij heeft uiterst levendige herinneringen aan de zondagavondvergaderingen:

Ook een belangrijk feit uit die dagen: ik had het met onderwijs niet verder gebracht tot en met de vervolgklas en ik was met twaalf jaar van school vrij. Maar er waren anderen die onderwijzer waren: Ko Vergunst, Piket en dergelijke. Bert van Duuren was een timmerman en Bart de Kler, ja die deed van alles, want die is ook later conciërge geweest van de christelijke vakbond, van dat gebouw aan de Oude Singel. Je gaf je persoonlijke mening weer bij een inleiding en daar kon men het mee eens wezen of bestrijden. Bestrijden was beter, dat bracht de boel op gang. Kijk eens, een uitspraak van de ere-voorzitter was: "Als je steentjes in een fles schudt, gaan de scherpe kantjes d'r af." De Veldhuysens konden vragen stellen, dat je dacht: dat is nou te stom om te vragen! Maar dat was niet waar, want ze brachten de boel juist op gang. Als zij een mening deponcerden, dan sprong de hele vergadering op d'r nek: hoe kom je erbij? En het is niet zo, maar het is zo! En dan kwamen menigmaal mensen los die je anders nooit hoorde. Dat is ook een feit. Zij deden het niet bewust. Zij hadden van hun vader een starre blik op bepaalde onderwerpen meegekregen, vooral op Job. Uit dat bijbelboek putten ze nogal eens. Voor mij heeft het heel veel betekend.

“EEN ACHTERSTAND VAN BESCHAVING”

Het is duidelijk dat op de inleidingen discussies volgden met een sterk theologisch karakter. Een onuitputtelijk bron van meningsverschillen vormde de leer van de predestinatie of uitverkiezing. Vrij eensgezind waren de leden echter in hun houding tegenover de Rooms-Katholieke Kerk. Het kloosterleven, het priestercelebaat, de biecht en dergelijke werden duidelijk vreemd gevonden, wat leidde tot uitspraken als: “De RK geloven niet in Chr maar nemen alles voor waar aan wat de kerk zegt.” Vooral de viering van Leidens ontzet werd aangegrepen als gelegenheid om tegen de “paustroon” te fulmineren.³⁸ Waar de jongelingen veel meer moeite mee hadden, was de verhouding tussen het christen- en het jodendom. Een enkele keer discussieerde men over de noodzaak van evangelisatie onder de joden. Verwarrend vonden de jongelingen de bijbelpassage uit het Mattheüs-evangelie waarin de schriftgeleerden het joodse volk opzwepen om Jezus ter dood te veroordelen. Toen in 1932 een inleider dit “Zijn bloed kome over ons en onze kinderen” koppelde aan een citaat uit het Oude Testament waarin de profeet Zacharias het volk Israël vervloekt, greep de voorzitter in. Dammis van 't Zelfde wees hem nadrukkelijk op de historiciteit van de boeken. Het bestuur tolereerde dus geen latent antisemitische uitspraken.³⁹

De theologische gesprekken voerden de jongelingen ook naar de eigen tijd. Bijbel en moderniteit botsten allereerst op het terrein van de wetenschap. Zo worstelen de leden met de theorie van Darwin en vroegen zij zich in 1933 af of “krankzinnigheid” het gevolg is van zonde of dat dit een andere oorzaak heeft. In 1931 probeerde een inleider de tien bijbelse plagen natuurkundig te verklaren, “hoewel hij 't wonderement niet geheel kan wegcijferen”. Boeiend waren vaak de discussies met Pinksteren. In de periode na de uitstorting van de Heilige Geest leefden de eerste christengemeenten in gemeenschap van goederen. Ook vonden toen veel genezingen plaats. Deze utopie uit het Nieuwe Testament gaf aanleiding tot vragen over vrouwenemancipatie, over de mate waarin moderne magnetiseurs vergelijkbaar waren met de bijbelse genezers en in hoeverre toen sprake was van communisme. De notulen vertellen dat een inleider in 1930 een brede vergelijking trok tussen het “Boeddhisme, Gandhi en over zoals hij het noemt het fanatisme der jonge gem. in het verdeelen der goederen. Hierover volgt nogal eenige bespreking.”⁴⁰

De bijbelstudie op zondagavond leidde enkele keren tot een discussie over het socialisme. De felheid waarmee dit gepaard ging, blijkt uit een ongewoon uitgebreid verslag uit 1927. In januari van dat jaar besprak men

het bijbelboek Spreuken. De inleider interpreteerde hoofdstuk 12, over rechtvaardigen en goddelozen, als een tegenstelling tussen christenen en socialisten. Dit blijkt althans uit de reactie van een van de aanwezige "vrienden" — de naam waarmee men elkaar op bijeenkomsten aansprak:

Vr. Vergunst vindt dat inleider wel iets te ver 't Socialisme aangevallen heeft. L. Questroo schiet te hulp en zegt dat Christus de liefde preekt en 't socialisme aanzet tot klassenstrijd. Vr. Vergunst zegt dat hij 't dan wel treurig vindt dat in een Christelijk Nederland mensen van vijfenzestig jaar door 't Rijk onderhouden moeten worden. Q: een christen strijdt tegen alles wat slecht is en niet alleen de klassen bestrijd. Vr. De Kler vindt Christendom achter geraakt.⁴¹

Dezelfde Vergunst voegde daar nog aan toe dat "als je overal mee tevreden bent, dan heb je zelfs met den duivel geen ruzie, maar als de ondergeschikten, van den patroon die minder uitbetalen gaat, niets zeggen, maar steeds blijven zwijgen, dan is 't toch zeker wel een achterstand van beschaving."

Er is zeker sprake geweest van sympathie voor de arbeidersbeweging onder de Predikerleden. Toch zal geen van hen lid zijn geweest van de SDAP. Dit kan geïllustreerd worden door de lotgevallen van J. Galjaard. Sinds zijn veertiende werkte Galjaard in de textielnijverheid, eerst bij Parmentier en later bij Clos & Leembruggen. Hij werd in 1931, zestien jaar oud, lid van de socialistische vakbond NVV. Over die tijd vertelt hij zelf:

In mei '29 of kort daarna, het zal begin '30 geweest zijn, toen was er een jonge communist, Marinus van der Lubbe. Die kwam dan naar zo'n groep mensen toe in de straat. Ik zie hem nog zo in die lantaarnpaal hangen, zo met z'n ene hand aan die ouwe gaslantaarns. Voet op die steun en dan de mensen toespreken en oproepen tot strijd en verzet tegen de textielbaronnen. Zo heb ik Marinus van der Lubbe leren kennen. Hij is in '34 onthoofd in Berlijn. Maar er was iemand, die maakte daar gebruik van door leden te werven en toen ben ik van de textielbond De Eendracht van het NVV lid geworden; maar toen ben in '33 overgegaan naar Unitas.⁴²

De overstap van het NVV naar de christelijke textielvakbond Unitas maakte hij in 1933, toen hij lid was geworden van Prediker. In deze periode deed Galjaard ook zijn kerkelijke belijdenis. De kennismaking met de jongelingsvereniging was een kwestie van toeval geweest. Hij was uitgenodigd door iemand die net als hij een timmercursus voor werkloze jongeren volgde in het Volkshuis.⁴³ De overstap naar een christelijke textielvakbond laat zien dat het lidmaatschap van het NVV zich niet verdroeg met het functioneren binnen een protestantse omgeving. Zijn verbondenheid met de "gewone arbeider" uitte Galjaard overigens wel in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen:

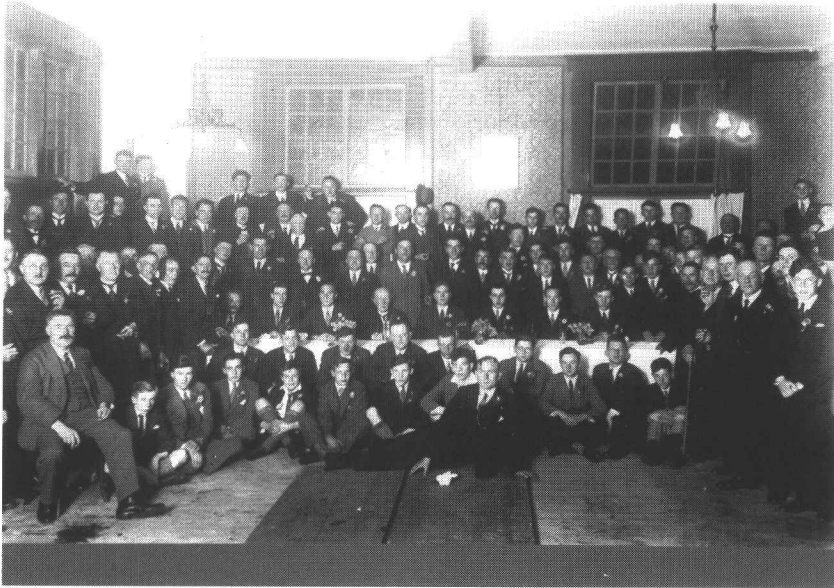
We hebben een keer een streek uitgehaald op de verkiezingen. Dammis was lid van de CHU en ik voelde daar ook wel veel voor. Goed, ik ben toen een keer met een groep Predikerleden mee geweest naar een verkiezingsvergadering. Daar deelden ze lijsten rond waarop je namen kon zetten: de bovenste kreeg vijftien punten en de onderste één. Robbers, de secretaris van de christelijke textielarbeidersbond Unitas werd zo kandidaat voor de gemeenteraad. Wij allemaal hadden Robbers bovenaan gezet en zo kregen wij hem op de kandidatenlijst. Hij werd bij de verkiezing met de hakken over de sloot gekozen. Het *Leidsch Dagblad* had een aardige tekening: daarop zie je een luchtballon met de gemeenteraad, en onderaan een touw bungelt die Robbers. Die had zonder ons nooit een kans gekregen, maar wij wilden wel eens een gewone arbeider daar hebben. Dat was de enige manier.

“EEN GILLENDE VROUW IS GEEN VROUW”

Op een zondagavond in oktober 1927 discussieerden de Predikerleden over de vraag wat Paulus in 1 Corinthiërs 7 onder vrijheid verstaat. Het begrip werd in eerste instantie betrokken op de slavernij, maar ook op de positie van de vrouw. Dat laatste onderwerp kwam wel vaker aan de orde op zondagavond, maar deze keer werd voor het eerst de term vrouwenemancipatie gebruikt. De in andere opzichten zo vooruitstrevende Bart de Kler meende dat hierdoor wantoestanden zouden ontstaan. Hij reageerde daarmee op de uitspraak van iemand die meende dat de positie van de vrouw wel “langs de weg der evolutie” zou verbeteren.⁴⁴

Voor de Predikerleden was het normaal dat de vrouw ondergeschikt was aan de man. Deze opvatting kwam in de jaren twintig en dertig op verschillende manieren naar voren. Allereerst op het gebied van de haardracht. In de jaren twintig kwam de zogenaamde *bob-line* voor vrouwen in de mode. Voor de Predikerleden was dit geen gewenste ontwikkeling. Vrouwen moesten lang haar dragen en dit in de kerk opsteken, wat in de bijbel geldt als teken van onderwerping aan de man. In de jaren dertig, tijdens de economische crisis, richtten de discussies zich op “het indringen der vrouw op allerlei gebied, ook als predikant”. In 1931 stelde wederom Bart de Kler, waarschijnlijk tot vermaak van de anderen: “De luisterende vrouwenstem is geen predikantenstem, een gillende vrouw is geen vrouw.” Zeker in tijden van schaarste hoorde de man dus kostwinner te zijn. Voor de vrouw waren verzorgende taken weggelegd: “Een huis zonder vrouw is nagenoeg onmogelijk onder normale omstandigheden.”⁴⁵

Andere hete hangijzers waren huwelijk en echtscheiding. Zeker als het voormalige bestuursleden betrof, deelde de secretaris in het jaarverslag nogal

Het lustrum van Prediker in 1931.

eens een plaagstoot uit: de aanstaande bruidegom was in “Amors netten verstrikt” geraakt of had een “frissche, dikke Katwijkse deern” aan de haak geslagen. Op zondagavondvergaderingen werd regelmatig gesproken over de vraag of echtgenoten mochten scheiden. Het huwelijk geldt binnen het calvinisme niet als sacrament, maar is echter wel door God ingesteld en bezit om die reden een heilig karakter. Het is opvallend dat de jongelingen juist vragen stelden over echtscheiding als er een dominee op bezoek was. Deze gold blijkbaar als de autoriteit bij uitstek op dit gebied. De meerderheid van de Predikerleden zal tegen echtscheiding zijn geweest. In 1930 stuitte een inleider op grote weerstand toen hij stelde dat twee mensen beter konden scheiden als ze elkaar “niet begrijpen”.⁴⁶

Het lichaam als tempel

Anders dan over het huwelijk, werd over seksualiteit niet openlijk gesproken binnen Prediker. Zo was de praktijk binnen het protestantse milieu in zijn geheel. Protestantse moraalpedagogen namen weliswaar het standpunt in

dat seksuele voorlichting aan de jeugd in de moderne tijd een noodzakelijk kwaad was geworden, maar in de praktijk overheerste het zwijgen uit angst en verlegenheid. Men zag seksualiteit als iets beangstigends en bedreigends. Prediker vormde hierop geen uitzondering. Het woord seksualiteit komt in de notulen geen enkele keer voor. Het dichtst in de buurt komt het begrip "oerinstinct"; een inleider meende in 1933 dat het volgen ervan onvermijdelijk leidde tot echtscheiding.⁴⁷ De mens diende zijn driften dus te beheersen. Als er al over lichamelijke werd gesproken, dan was het in bezwerende termen als zedelijkheid en kuisheid. Het gangbare argument hierbij was dat het lichaam moest worden gezien als een tempel voor de Heilige Geest. Typerend voor de algemene houding is de advertentie die boekhandel De Kler in 1925 in het maandblad *Prediker* plaatste, voor een boek over "kuisheid". Predikerleden die met hun driften worstelden, moesten dit boek maar durven aanschaffen.

Nieuwenhuis herinnerde zich een uitzonderlijke zaterdagavond, ergens in de jaren dertig, waarop ere-voorzitter Piet Mazurel zo moedig was om in meer positieve zin over seksualiteit te spreken:

Alleen ouwe Piet heeft indertijd eens iets gezegd. Hij was in Amsterdam geweest en liep daar door een straatje. Toen een juffrouw tegen het raam tikte en vroeg of hij even bij haar naar binnen wilde komen, heeft hij gezegd: "Nee!" Dat was de ervaring van ouwe Piet. Hij zei daarover tegen ons: "Maar het vervelende is dat wij elkaar de cultuur hebben doorgegeven dat we ons in acht moeten nemen. Dat is niet waar hoor! Het is goed dat je je op dat gebied je aan elkaar uitleeft voor het heilig aangezicht des Heren." Dat was op een zaterdagavond. Hij kwam dan wel eens binnenlopen en nam deel aan de bespreking of gaf daar een bepaalde wending aan. Toen maakte hij die opmerking: "Het vervelende is dat wij, christenen onder elkaar, leren om vies te zijn van elkaar. Dat is niet goed. In de Roomse kerk doen ze dat niet." Voel je? Dat is helemaal *to the point!*

Ere-voorzitter Mazurel was voor de Predikerleden een vertrouwenspersoon. Veel van hen hadden nog bij deze markante man op zondagsschool gezeten. Als lid van het Bouwfonds, zondagsschoolonderwijzer én ere-voorzitter volgde hij de vereniging en de leden op de voet. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag boden de leden hem een bronzen plaquette aan. 'Ouwe Piet' zag binnen de vereniging veel liefdes opbloeien. Soms speelde hijzelf daarin een bescheiden rol. Zo kreeg C. van der Tuyn van hem een steuntje in de rug bij het aanspreken van een meisje:

Ik weet nog goed dat ik nog geen verkering had en dat hij in de gaten had dat ik een oogje op mijn vrouw had. Op een jaarvergadering wist hij altijd een praatje met je te maken. Hij zei toen: "Je hebt jongens die hebben een oogje op een meisje en die durven ze dan niet

aan te spreken." Hij zei niet: "Jij moet dat eens doen", nee, hij praatte in het algemeen.

Maar het was wél een hint. Zo was meneer Mazurel.

Het bestuur van Prediker trad op als bewaker van de goede zeden binnen de vereniging. Het archief van Prediker bevat hiervan enkele fraaie voorbeelden. In 1922 werd een jongeling geroyeerd "wegens het doen van handelingen in strijd met de zeden". In een brief uit 1938 schrijft een ander Predikerlid dat hij zich beledigd voelde door een zedenpreek van de tweede secretaris, die hem daarin had bedreigd met roeyement. Dit lid hield de eer aan zichzelf en gaf zijn lidmaatschap op. Het bestuur berispte in 1939 een jongeling die namens de vereniging naar het jaarfeest van de jongedochters was afgevaardigd, "wegens een minder juiste houding". Helaas is in geen van deze gevallen duidelijk wat er precies heeft plaatsgevonden.

PREDIKER ROND DE TWEEDE WERELDOORLOG

Na 1936 vond er geen enkele inleiding meer plaats over het socialisme. De wapenwedloop en Hitlers agressieve buitenlandse politiek relativeerden het rode gevaar. Wat de Predikerleden veel meer bezighield waren de internationale politieke ontwikkelingen en — nog steeds — de economische crisis. Dit zorgde voor voldoende verwarring. Er kwamen lezingen met een actueel, vaak ook politiek onderwerp, zoals de 'Orderingsgedachte', 'Vrijwillige Landstorm' en 'Eenheid gewenst in de politiek?' Ook het fascisme kwam sinds 1933 herhaaldelijk aan de orde. In 1937 verklaarde de algemene ledenvergadering het lidmaatschap van Prediker onverenigbaar met dat van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). De aanleiding hiertoe vormde het NSB-lidmaatschap van een Predikerlid, die inderdaad werd geroyeerd. In de volgende jaren voelde het bestuur opnieuw een Predikerlid aan de tand toen het vermoeden bestond dat hij NSB-er was.⁴⁸

Vanaf 1938 organiseerde Prediker maandelijks een overzicht over de politieke ontwikkelingen. De drijvende kracht hierachter was Andries Scheffer, die tevens actief was binnen de Vrijwillige Landstorm. Volgens Nieuwenhuis liep Scheffers rond in een soort uniform. Zijn verschijning lijkt meer indruk te hebben gemaakt dan zijn inzet:

Ja, die Andries Scheffers, dat was een ijzervreter: die wilde d'r wel graag op los slaan. Dat kwam wel eens ter sprake, maar dan was de reactie meestal: "Ach, we zijn het wel met je eens, Andries, maar het is toch niet aan de orde."

Dezelfde passieve houding nam Prediker aan ten opzichte van de vredesbeweging. Hoewel over dit onderwerp wel inleidingen werden gehouden,

kwam men niet zelf in actie. In 1936 werd een vredesactie van de Nederlandse afdeling van een oecumenisch jeugdcomité voorgelegd aan de leden, maar dit vond geen weerklank. Een socialistisch initiatief om een volksfront van jongerenorganisaties te vormen met de naam 'Jeugd wil Vrede' wees het bestuur principieel af.

Overigens waren de jongelingen al aan het begin van de Tweede Wereldoorlog bekend met het bestaan van concentratiekampen. De contacten tussen Nederlandse predikanten en de 'Bekennende Kirche' in Duitsland dateerden al uit de jaren dertig. Dit leidde in augustus 1940 tot de oprichting van de Lunterse Kring.⁴⁹ Sommige Predikanten gaven vanaf de kansel, maar ook binnen de jongelingsverenigingen, hun ervaringen door. Nieuwenhuis vertelde hierover:

Natuurlijk kwam het nationaal-socialisme of het fascisme wel eens aan de orde, omdat dat eigenlijk een soort tweede godsdienst was. Als je op een kringhuis leest "Gij zijt niets, uw volk is alles!", dan is dat natuurlijk totale ontmenselijking. De ondergrondse verhalen drupten ook wel door naar onze kring: hoe het eraan toeging in de concentratiekampen. Via een paar predikanten die we wel eens uitnodigden om op de vergadering ergens over te spreken, kwam ook aan de orde dat zij deelnamen aan de 'Larense Kring', of zoiets; waar predikanten van hervormde, gereformeerde en lutherse huize zo nu en dan bij elkaar kwamen en over het nationaal-socialisme spraken. Wat daar besproken werd, dat druppelde wel naar ons door. We werden dus gewaarschuwd. Daar is ook aan de orde geweest het Duits-christendom, gepropageerd door Hitler. En de 'Barmer Thesen'; dat is een geloofsbelijdenis geweest die is ontstaan binnen de 'Bekennende Kirche', met onder meer Martin Niemöller.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef Prediker als religieuze organisatie gewoon bestaan. Zo goed en zo kwaad als het ging, functioneerde de vereniging verder. Toch waren er wel veranderingen. De invoering van de *Arbeitseinsatz* deed het ledental van de jongelingsvereniging dalen. Een verstrekkend gevolg hiervan was dat de onderafdelingen zonder leiding kwamen te zitten. Om de zondagsschool en de knapen- en jongeliedenvereniging toch draaiende te houden, deed men een beroep op de jongedochters van 'Lydia'. Deze uitzonderlijke situatie bleef na de oorlog gehandhaafd.

Prediker na de Tweede Wereldoorlog

In de naoorlogse jaren nam het aantal gezamenlijke activiteiten van jongelingen en jongedochters toe. Deze hadden echter steeds een gezelligheidskarakter. Prediker zette nooit de stap om gezamenlijk op zondagavond de bijbel te bestuderen. De vereniging bleef hierin achter bij de landelijke

Vaandellied

van de Chr. Jongel. Vereniging
 "Prediker 12: 1^a", Leiden.
 (Wijze: Dankt, dankt nu allen God)

Blij willen w' onze vaan
 In onze jonge dagen
 Tot eer van God den Heer
 Door 't volle leven dragen;
 Bezield door Christus' kracht,
 Geleid door 's Heren Geest,
 Verlicht door 't Godd'lijk Woord,
 Standvastig, onbevreesd.

Eendrachtig willen wij
 Als Christen-Jongelingen
 Voor ieders oor de lof
 Van onzen Schepper zingen,
 Hem prijzen in ons lied.
 Hem dienen, elke dag
 Zolang het levenslicht
 Ons pad bestralen mag.

Hoe fel de golven slaan,
 Ons vaandel hoog geheven
 Weerstaan wij in Gods kracht
 De branding van het leven.
 Wij bouwen op Zijn Woord
 Dat vast is als een rots;
 Geen nood, geen lijden scheidt
 Ons van de liefde Gods.

Geef ons, o Heer, de kracht,
 De macht getrouw te strijden.
 Geef ons de moed Uw Naam
 Voor ieder te belijden.
 Toon ons, dat Gij ons leidt,
 Ja altijd met ons trekt;
 Leer ons, ons vaandel trouw
 Bewaren, onbevlekt.

LEO LENS.

AANGEBODEN DOOR DE OUD-LEDEN OP 10 JUNI 1936
 BIJ DE UITREIKING VAN HET NIEUWE VAANDEL.

Uit dank voor het nieuwe vaandel zongen de Prediker-leden op het jaarfeest in 1936 het 'Vaandellied',

ontwikkelingen. In 1958 fuseerden het Christelijk Jonge Mannen Verbond — zoals het NJV inmiddels heette — met het Verbond van Christen Jonge Vrouwen en Meisjes Verenigingen tot één bond: het Christelijk Jongeren Verbond. De huidige naam van het verbond is Young Men Christian Association Nederland.

In de jaren vijftig slonk het ledental van jongelingsvereniging Prediker in hoog tempo. De aanwas van nieuwe leden liep vooral terug doordat de onderafdelingen leegliepen. Geprobeerd werd het tij te keren door de oprichting van Oranje-brigades. Behalve deze padvinderijclubs kwamen er voor de jeugd ook film- en knutselmiddagen op woensdag. Het mocht allemaal niet baten. De leegloop was te wijten aan de ontwikkeling van een autonome jeugdcultuur die zich onttrok aan de controle van de zuilen. De rol van Prediker was daardoor uitgespeeld. Het bezit van een eigen pand werd een zware belasting.

De jongelingsvereniging vierde in 1961 nog net haar honderdjarig bestaan. De *Nieuwe Leidsche Courant* schreef bij die gelegenheid dat “deze eeuwfeestviering een periode afsluit, welke ligt tussen de olielamp en de kunstmaan.”⁵⁰ Een jaar later besloot Prediker zichzelf op te heffen. Het gebouw werd overgedragen aan de hervormde gemeente, die het in gebruik nam als kerkelijk wijkgebouw. Tegenwoordig bestaat alleen nog de gerenoveerde conciërgewoning, die bewoond wordt door christelijke studenten.

CONCLUSIE

Toen het proces van verzuiling in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang kwam, was Nederland een nachtwakersstaat. De verzuiling maakte het mogelijk dat allerlei maatschappelijke en culturele functies, zoals onderwijs en gezondheidszorg, doordrongen tot aan de onderste lagen van de bevolking. Het particulier initiatief, georganiseerd in verenigingen van de eigen signatuur, vormde de belangrijkste drager van deze functies. De overheid vervulde hierin vaak een subsidiërende en sturende rol, maar bleef verder op de achtergrond. Pas vanaf de jaren vijftig ging de overheid veel taken overnemen. Zo ontstond de verzorgingsstaat.

De functie van jongelingsverenigingen was dat ze aan jongeren die doorgaans niet in de mogelijkheid verkeerden om vervolgonderwijs te genieten, de mogelijkheid boden tot persoonlijke en intellectuele ontplooiing. Naast gezin, school en kerk vormde de vereniging het belangrijkste opvoedingsmilieu binnen de protestantse zuil. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het

middelbaar onderwijs en werden scholen de plaats waar adolescenten kennis én vrienden opdeden. De vereniging verloor daarmee zijn vroegere integratiekracht.

In het Interbellum was het verenigingsleven voor de leden van Prediker nog een intensieve periode. De geïnterviewde oud-leden gaven dit zelf ook aan wanneer zij terugblikten op "de dagen hunner jongelingschap". Onder invloed van de vrije jeugdbeweging werd het verenigingsleven in deze jaren gaandeweg vrijer. Een remmende factor in de ontwikkeling van de ontspanning was dat de meeste leden relatief streng hervormd waren. Dit én het gewicht van de traditie maakten de opzet van de zondagavondvergadering onaantastbaar, ook voor aanvankelijke vernieuwers.

Het geloof speelde een belangrijke rol in het leven van de Predikerleden. Het gaf richting aan het denken en het leven. De invulling van de bijbelse waarden en normen laat zien hoe de jongelingen reageerden op hun eigen tijd en leefsituatie. God, Vaderland en Oranje stonden daarbij hoog in aanzien. Dit betekende automatisch ook dat hun houding ten opzichte van politiek en samenleving behoudend was. Het 'pand in de steeg' was de plaats waar jonge mensen leerden preken en pret maken. Ze leerden er ook vrienden kennen en in veel gevallen zelfs hun partner. Door het smeden van deze banden was de jongelingsvereniging een kiemplaats van de verzuiling. Het gebouw 'Prediker' vervulde bovendien een belangrijke ondersteunende rol binnen de protestantse zuil.

In het Interbellum beschikten de confessionele zuilen in de politiek over een comfortabele meerderheid. De zelfgenoegzame houding die hieruit voortkwam, was ook enigszins waarneembaar binnen Prediker. De geheelonthouders waren de laatsten die zichzelf geroepen voelden om de samenleving te verbeteren door ertegen ten strijde te trekken. Op basis van het onderzoek naar één vereniging valt daardoor weinig te zeggen over verzuiling in Leiden in bredere zin. Daarvoor zal de blik zich moeten richten op de periode tot en met de Eerste Wereldoorlog.

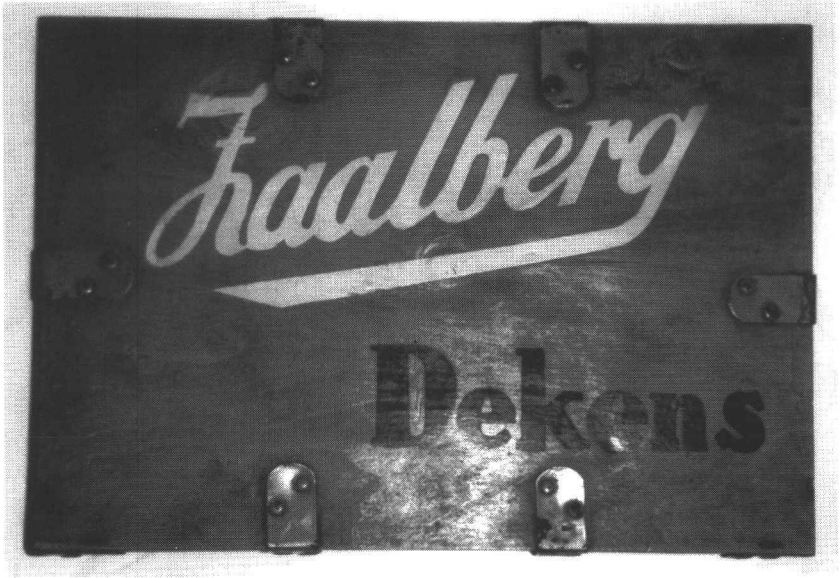
Noten

1. R. Verwoerd, 'Het Nederlandsch Jongelingsverbond', *Jeugd en Samenleving* 11 (1981) 457-466, 457; J. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Rotterdam 1995) 152.
2. De aanzet voor het onderzoek naar verzuiling op lokaal niveau gaf J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland en in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925* (Amsterdam 1981).
3. Hiervoor pleitte eerder Jaak Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* 46-79. Een recente poging tot synthese van zes studies over verschillende Nederlandse gemeenten biedt P. de Rooy, 'Zes studies over verzuiling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 380-392.
4. Dit artikel is gebaseerd op mijn eindscripctie "Een vergadering van vrienden." *De Leidse Christelijke Jongelingsvereniging „Prediker 12:1a in het Interbellum*. (Leiden 1997). Een exemplaar hiervan bevindt zich in het Gemeentearchief Leiden (GAL).
5. In een bijlage bij Van Rijn, "Een vergadering van vrienden" zijn de namen van de verschillende respondenten opgenomen; de cassettes met de gesprekken zijn gedeponceerd in het Gemeentearchief Leiden.
6. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 137; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de twintigste eeuw* (Kampen 1974) 459.
7. Met dank aan P.J.M. de Baar, die een publicatie voorbereidt over de geschiedenis van de gereformeerde kerk aan de Herengracht.
8. GAL, Bibliotheek Leiden en Omstreken, nr. 67120 pf; *Adresboek van Leiden* (1908-1909).
9. *Na vijfenzeventig jaar. Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan der Christelijke Jongelingsvereniging „Prediker 12:1a” te Leiden. Opgericht 10 Juni 1861* [Leiden 1936] 48 en 59; G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1883 en 1940* (Amsterdam 1961) 17.
10. *Na vijfenzeventig jaar*, 36, 57-59.

11. *Na vijftienzeventig jaar*, 16; Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en herkerstening*, 151-152; R. Verwoerd, 'De betekenis van de gereformeerde jongelingsbond', *Spiegel Historiaal* 16 (1981) 298-302, 299.
12. J.F. Dröge, 'Waar de wezen in de gevel staan', *De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden* (Leiden 1990) 47.
13. *Na vijftienzeventig jaar*, 89; J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 14.
14. *Na vijftienzeventig jaar*, 89 en 92; Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en herkerstening*, 151; Verwoerd, 'Het Nederlandsch Jongelingsverbond', 462.
15. *Na vijftienzeventig jaar*, 115; Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 383; *Adresboek van de gemeente Leiden* (1920-1921) 147; GAL, Inventaris van het archief van de Christelijke Jongelingsvereniging 'Prediker', 1861-1962, inv.nr. 172 (verder afgekort als PRED) deel 10 (10 juni 1918); zie ook: PRED 10 (18 oktober en 13 november 1917); PRED 11 (10 juni en 21 oktober 1924).
16. Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 186; Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: revolutie of contra-revolutie?', *Leids Jaarboekje* (1988) 105-146, 121 en 125; P. van Ewijk, *Met zang en dans. De geschiedenis van de musical in Nederland* (Kampen 1993) 22; PRED 10 (14 november 1918 en 10 juni 1921).
17. Zie voor de landelijke ontwikkeling Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 239; W.A.W de Graaf, *De zaaitijd bij uitnemendheid. Jeugd en puberteit in Nederland 1900-1940* (Leiden 1989) 100; J. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Amsterdam 1988) 163.
18. Notulenschrift CSJV in PRED 100; *Grote Winkler Prins Encyclopedie*. Achtste druk (Amsterdam 1979-1984); Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 227 en 241.
19. Interview met P.J. Elkerbout; zie verder het *Adresboek van de gemeente Leiden* (1918-1919).
20. PRED 11 (6 juli 1922 en 10 juni 1924).
21. PRED 11 (26 juni 1924, 10 juni 1925); zie voor de statuten PRED 66.
22. *Adresboek van de gemeente Leiden* (1924-1925). Voor de ontwikkeling van het clubhuiswerk: Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 71-86.
23. PRED 11 (17 maart, 25 april en 10 juni 1925). Over de positieve houding van confessionele groepen tegenover technische aspecten van moderniteit: S. Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', *Balans en perspectief* (Utrecht 1986) 272.

24. *Nieuwe Leidsche Courant*, 16 april 1925. Over de NCRV: H. van Galen Last, 'Het cultureel-maatschappelijke leven in Nederland 1918-1940', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 14 (Haarlem 1979) 285-312, 299.
25. PRED 11 (15 februari 1929); PRED 12 (28 september 1929 en 10 juni 1930).
26. PRED 37 (5 mei en 7 juli 1929); PRED 39 (24 september 1933).
27. PRED 12 (17 april 1931, 27 oktober 1932, 8 januari 1933).
28. Over het ontstaan van de meisjes- en jongedochtersvereniging vertelde M. Heymans- Van Cittert in het interview met haar man; zie ook PRED 12 (10 juni 1932).
29. Interview met I. Heymans.
30. PRED 12 (1 december 1932, 16 april 1937 en 11 september 1938).
31. PRED 12 (1 maart en 23 augustus 1935); PRED 40 (10 februari 1935).
32. Van Galen Last, 'Het cultureel-maatschappelijke leven in Nederland', 299; PRED 20 (20 maart 1939).
33. PRED 20 (10 juni 1939).
34. PRED 10 (10 juni 1919). Een afscheid nemend Predikerlid noemde de vereniging "de oer cel van waaruit alles voort moet komen"; zie PRED 31 (27 november 1919).
35. PRED 32 (5 juni 1927); PRED 40 (2 september 1934).
36. De uitdrukking "kerkistisch" is van Dammis van 't Zelfde. Andere respondenten lieten zich in vergelijkbare zin uit.
37. De term 'hopmanneigingen' is afkomstig uit: Rob van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1830* (Den Haag 1989) 212. Interessant in dit verband is ook M. du Bois-Reymond, I. Behnken en J. Zinnecker, *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebensraume von Grossstadtkidern in Deutschland und Holland um 1900* (Opladen 1989). Deze helaas onvoldoende bekende studie is grotendeels gebaseerd op *oral history*; p. 276-277 geven een voorbeeld van sociale dwang vanuit de Kerk: een in de Leidse wijk Pancras geboren man was tegen zijn zin verbonden aan een jongelingsvereniging — waarschijnlijk 'Dient den Heer' —, omdat zijn ouders kerkelijke ondersteuning ontvingen. Uiteindelijk was dit voor hem reden om met de Kerk te breken en lid te worden van de socialistische *Arbeiders Jeugdcentrale*.
38. Twee voorbeelden: PRED 43 (5 oktober 1924); PRED 39 (3 december 1933).
39. PRED 38 (17 januari en 21 februari 1932). Andere voorbeelden van vragen over het jodendom: PRED 32 (25 april 1920); PRED 43 (9 november 1924 en 20 september 1925); PRED 36 (19 februari 1927).
40. PRED 35 (3 juli 1927); PRED 37 (8 juni 1930).
41. PRED 35 (16 januari 1927).
42. Waarschijnlijk bedoeld Galjaard hier de Werkliedenvereening "Eendracht maakt macht".
43. Meer informatie over de werklozencursussen in Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis*, 179-180.

44. PRED 35 (1 oktober 1927).
45. PRED 39 (15 februari 1931 en 26 juni 1932); PRED 38 (15 februari en 14 juni 1931).
Zie ook: H. van Setten, *In de schoot van het gezin. Opvoedingscondities in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1986) 9.
46. PRED 38 (28 september 1930); voor de protestantse visie op het huwelijk: Sturm, *Een goede, gereformeerde opvoeding*, 239.
47. PRED 39 (20 augustus 1933); zie verder Sturm, *Een goede, gereformeerde opvoeding*, 155.
48. Vragen met betrekking tot het fascisme: PRED 39 (18 juni 1933); PRED 40 (25 februari en 4 maart 1934). Voor de genoemde ledenvergadering: PRED 12 (16 en 30 april 1937).
W.K. Nieuwenhuis gaf een uitgebreid voorbeeld van een optreden tegen een Predikerlid met (vermoede) NSB-sympathicën.
49. H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk. Deel 1. Geschiedenis van het verzet* (Den Haag 1946) 27.
50. *Nieuwe Leidsche Courant*, 2 augustus 1962.

stalenkist van de firma Zaalberg (coll. Dirk van Eck-Stichting).

De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931–1932

Naar het reilen en zeilen van textielfabrieken in Nederland is de laatste decennia betrekkelijk veel onderzoek verricht. Daarbij ging de aandacht vooral uit naar de grootste centra, Tilburg en Twente. Pas recent is de aandacht ook uitgegaan naar de derde textielstad in Nederland, Leiden.¹

Van de werknemers in de textiel is veel minder bekend dan van de ondernemingen waarin ze werkten. Van arbeiders in de Tilburgse wolfabrieken zijn interviews gepubliceerd en voor werknemers uit alle lagen van de Twentse bedrijven is hetzelfde gedaan.² Deze publikaties behandelen de lotgevallen van mannen en vrouwen die Twente en Tilburg groot hebben gemaakt, maar wel tegen de achtergrond van de neergang of de ondergang van de textiel in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Het 'doorlichten' van het bestand van werknemers is in deze of andere studies nauwelijks gebeurd. Mogelijk werd dit veroorzaakt door de omstandigheid dat gegevens over het personeelsbestand voor een bedrijf te weinig belangrijk waren om systematisch te bewaren.

Dit artikel over werknemers in een Leidse wolverwerkende fabriek verschilt sterk van andere studies. Het gaat hier niet om de visies of opvattingen van bepaalde mensen, maar om het gehele personeel in een korte periode, in het begin van de jaren dertig. Interviews hebben voor dit onderzoek niet plaatsgevonden, er is uitsluitend gebruik gemaakt van schriftelijke bronnen. Hierdoor ontstond als het ware een 'prosopografische' studie, een collectieve biografie. Daarmee komen dus standaardkenmerken van alle werknemers aan de orde, zoals beroep, inkomsten en leeftijd.

Deze aspecten vormen ook bouwstenen voor de centrale vraag in dit artikel: bestond er binnen Zaalberg een soort klasse van werknemers die gemeenschappelijke kenmerken hadden, zoals de wijk waarin zij woonden of hun functie binnen het bedrijf? Daarbij wordt tevens aandacht besteed aan de familiebetrekkingen en de 'trouw' aan de fabriek, zich uitend in een lange periode van dienst.

De keuze van de periode om deze onderwerpen te behandelen ligt in de gelukkige omstandigheid dat er gegevens over het personeel van Zaalberg bewaard zijn gebleven. Bovendien kunnen twee bronnen die vrijwel op hetzelfde moment zijn aangelegd worden gecombineerd. Over het tweede halfjaar van 1931 zijn de inkomsten per werknemer en de hoeveelheid werkdagen bekend. In de eerste weken van 1932 is een overzicht aangelegd van bijna het totale personeel, met daarin de geboortedata, het tijdstip waarop men in dienst trad en het adres waar men woonde.

HET AANTAL WERKNEMERS

De textiel fabriek Zaalberg produceerde voornamelijk wollen dekens. Voor Leidse begrippen behoorde het bedrijf tot de grotere ondernemingen, want het had in het tweede halfjaar van 1931 152 werknemers.³ Deze waren toen in totaal voor 18.515 arbeidsdagen aangesteld, dus gemiddeld 122 per man. Maar er bestonden in dit opzicht grote verschillen tussen de 'witte boorden' — de directie en het kantoorpersoneel — en de meeste andere werknemers. De eerste groep werkte de volledige werktijd, wat voor het tweede halfjaar van 1931 neerkwam op 153 dagen. Hieruit kan worden afgeleid dat men, mits de werknemers continu in dienst waren, zes dagen per week werkte. Vrij hadden deze werknemers slechts op de zondagen en een enkele feestdag, waarschijnlijk 1 januari, Pasen, 3 oktober, de Leidse hoogtijdag bij uitstek, en Kerstmis. Maar de meeste wevers bij Zaalberg werkten in de laatste zes maanden van 1931 slechts 138 dagen. De arbeidstijd van hen en van de meeste andere arbeiders in het bedrijf werd bepaald door de afzetmogelijkheden van dekens. Daarbij speelde ongetwijfeld ook mee dat men dekens vervaardigde met verschillende soorten patronen die elk op zich een zekere vakbekwaamheid eisten. Daardoor kon het personeelsbestand bepaald grillig zijn. In tijden van weinig vraag of gebrek aan afzetmogelijkheden van bepaalde producten werden werknemers voor kortere of langere tijd ontslagen. Zo werkte de wever Jacobus Boom (*1890), die in 1908 voor het eerst bij Zaalberg in dienst was gekomen, in het tweede halfjaar van 1932 143 dagen, maar in de voorafgaande zes maanden slechts 138 dagen. Carel — in de wandelgangen Carl genoemd — Blansjaar (*1876) had in 1931 in totaal 287 dagen gewerkt en was in dat jaar 17 dagen werkloos geweest. Maar in 1932 duurde het tot half mei voordat hij zijn oude beroep bij Zaalberg weer kon opnemen. Het voorbeeld van Boom en Blansjaar kan met vele andere aangevuld worden.⁴ Daar blijkt ook uit dat

in het algemeen de vraag naar wollen dekens bij het naderen van de winter groter was dan in het voorjaar.⁵ Dit valt eveneens te constateren uit het totaal aantal werknemers bij Zaalberg in andere jaren (zie Tabel 1).⁶

Tabel 1. Personeelsbestand bij Zaalberg, 1922–1931.

	eerste halfjaar	tweede halfjaar
1922	170	189
1927	131	148
1931	130	152

Uit Tabel 1 blijkt duidelijk dat het aantal werknemers sterk door de seizoenschommelingen werd bepaald. Maar daarnaast speelde de conjunctuur ook een rol.⁷ Dat het aantal werknemers bij Zaalberg zowel in het eerste als in het tweede halfjaar 1922 veel groter was dan in 1927 en 1931, valt te verklaren uit de periode van groei die de economie in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog doormaakte. De toen recent doorgevoerde loonstijgingen hebben het ongetwijfeld mogelijk gemaakt om over te gaan tot de aankoop van duurzame consumptiegoederen, zoals wollen dekens.

SOORTEN WERKNEMERS

In het tweede halfjaar van 1931 vallen bij de 152 werknemers niet minder dan 45 verschillende beroepen te onderscheiden. Zaalberg kende een sterk doorgevoerde arbeidsdeling, waarin het werk dus tot in de details was uitgesplitst. Maar ook binnen de beroepen was er onderscheid. Zo bestond er een groot verschil — zowel in positie binnen het bedrijf als in beloning — tussen 'gewone' wevers en hun collega's aan de Jacquard-weefgetouwen, die veel meer vakkennis vereisten. Zaalberg had, dankzij de sterk gespecialiseerde werkzaamheden, dus veel meer functies dan de grove loonlijsten laten zien.

Eén van de opvallendste kenmerken van de arbeiders was de sekse: de werknemers in het bedrijf bestonden voor het grootste deel uit mannen. Vrouwen — of beter gezegd meisjes — waren verre in de minderheid: bij Zaalberg werkten er in het tweede halfjaar van 1931 slechts 25, tegenover 105 mannen. Het ging bij deze 25 meisjes om relatief eenvoudige werkzaamheden, zoals spoelster (19 in totaal), die de gesponnen draad op een spoel lieten draaien. Enkele vrouwen werkten als festonneester, belast met het aanzetten van randjes aan de dekens, of in de administratieve sector. De

arbeidsduur van deze meisjes was kort, want getrouwde vrouwen kwamen bij Zaalberg niet voor.⁸

Ook jongens waren in de fabriek te werk gesteld. Tabel 2 geeft een overzicht van deze jonge vrouwelijke en mannelijke werknemers.

Tabel 2. Leeftijd van jonge werknemers bij Zaalberg, 1932.

	maximumleeftijd	beginleeftijd	aantal
aanmaker	18	14	7
bijruwer	25	13	5
festonneerster	22	16	2
hulpwolscheider	23	15	2
spolster	20	14	15

De leeftijd waarop men bij Zaalberg begon, werd deels bepaald door het einde van de leerplichtige leeftijd. Deze lag, op grond van de leerplichtwet van 1900, op zes jaar schoolbezoek en eindigde in de regel dus op twaalfjarige leeftijd.⁹ Zo hoorde Jacobus Zitman (*1906) tot deze groep, omdat hij twee maanden voor zijn dertiende verjaardag bij Zaalberg was begonnen. Na de Eerste Wereldoorlog werd de leerplicht uitgebreid tot zeven jaar. Dat bepaalde de leeftijd waarop twee jongens in 1920 bij Zaalberg konden gaan werken: Pieter Hendrik van der Linden was toen 13½ jaar en Anton van Meteren slechts twee maanden ouder.

Zij werkten in 1932 met collega's waarvan de twee jongste arbeiders veertien jaar waren. Sommige beroepen werden uitsluitend door jongens uitgeoefend, zoals uit Tabel 2 blijkt. Dat was het geval bij de aanmakers, de hulpwolscheiders — die de wol wasten —, en de bijruwers — hulpjes bij het ruw maken van de wollen dekens. Deze werknemers hadden in 1932 collega's van wie de oudste 70 jaar was. De gemiddelde leeftijd bij Zaalberg bedroeg toen 35 jaar.

BEROEPEN EN CARRIÈREMOGELIJKHEDEN

Verschillende jonge werknemers begonnen hun loopbaan bij Zaalberg als leerling. Zo werd in 1903 de dertienjarige Simon van Oosten aangenomen als leerling voller; hij kreeg dus een taak bij het vervilten van de wol.¹⁰ Hij leerde dat bij Jan van der Kaay (*1863), die later zijn schoonvader werd. Van Oosten werd na enige tijd volwaardig voller wat hij vele tientallen jaren

Het sorteren van wol (ZB inv.nr. 473b).

zou blijven. Ook Arie Crama (*1892) begon als leerling: hij kwam terecht in de ruwerij waar hij het zelfs tot meesterknecht bracht.

Voor verschillende werknemers bleef de functie die zij na hun leertijd bij Zaalberg uitoefenden, de enige. Opklimmen tot meesterknecht was een uitzondering, omdat het aantal van hen beperkt was. Een langdurige arbeidstijd betekende voor enkelen, zoals de wever Dammes Bergman (*1893), promotie tot die functie. Ook Jacobus Boom (*1890), vanaf 1908 werkzaam als wever, maakte na de Tweede Wereldoorlog promotie, omdat hij toen assistent-bedrijfsleider werd.

Anderen behielden hun functie, soms gedurende vele tientallen jaren. Jacob Bekooy (*1890) kwam in 1906 in dienst en werkte in de spinnerij als schrobbelaar (of continuer), iemand die de wol kamt zodat de vezels recht komen te liggen. Hij werkte ook na de Tweede Wereldoorlog nog in die functie.¹¹ Hetzelfde gold voor zijn collega Abraham den Os (*1893) die in 1954 zijn veertigjarig jubileum als schrobbelaar kon vieren.¹²

Ook wevers bleven meestal in deze functie werken, hoewel, zoals aangegeven, het weven van de Jacquard-motieven een promotie betekende. In andere functies was continuïteit eveneens regel. Zo werkte Carel Vijlbrief (*1894), die al in 1922 in dienst was, vrijwel zijn hele loopbaan als droger van de stukken wollen dekens.¹³ Weinig carrièreperspectief bood ook het werk als strijker, een soort ruwer.

ARBEIDSDUUR EN BEDRIJFSTROUW

Uit de hierboven aangehaalde voorbeelden blijkt dat sommige werknemers bij Zaalberg vele tientallen jaren, misschien tussendoor met kleine onderbrekingen als gevolg van de conjunctuur, in het bedrijf werkten. In juni 1953 kregen werknemers die minimaal vijftig jaar in dienst waren of waren geweest, een dagtocht aangeboden.¹⁴ Niet minder dan 25 mannen konden daar toen gebruik van maken.

Hieruit kan men concluderen dat het geen uitzondering was, de hele loopbaan bij Zaalberg door te brengen. Of 'bedrijfstrouw' inderdaad een belangrijk kenmerk was, kan beter blijken uit de duur van het dienstverband in enkele beroepen die minimaal twee vertegenwoordigers telden (zie Tabel 3).

Tabel 3. Duur van dienstverband van werknemers bij Zaalberg in jaren, 1932.

	gemiddeld	minimum	maximum	aantal
aanmaker	0,5	0,1	0,8	5
bijruwer	2,5	0,1	12,2	5
continuer	14,2	0,1	25,6	4
festonneerster	2,5	2,4	2,5	2
hulpwolscheider	2,4	0,1	4,7	2
magazijnknecht	10,7	0,3	39,2	10
meesterknecht	24,7	12,3	33,7	4
dekenwasser	5,3	0,1	11,2	2
ruwer	21,1	6,1	45,5	4
schoonmaker	2,1	1,0	3,1	2
spinner	19,7	4,2	47,9	4
spoelster	0,9	0,1	2,5	9
strijker	20,0	0,1	46,0	9
wever	14,8	0,1	38,2	24
totaal	11,9	0,1	47,9	107

De duur van het gemiddelde dienstverband bedroeg volgens de gegevens uit begin 1932 11,9 jaar. Daarbij dient men te bedenken dat het hier om een minimum gaat, omdat sommige werknemers voor kortere of langere tijd werkloos waren en van hen soms alleen de laatste datum van in diensttreding werd vermeld. Een kort dienstverband en een gering verschil tussen het minimum en het maximum in een beroep, geeft een snelle wisseling aan. Dat blijkt bij de twee schoonmakers, van wie Izaak Arnoldus (*1884) slechts 1,0 jaar en Nicolaas den Os (*1891) 3,1 jaar in het bedrijf werkten. Ook de al eerder aangehaalde voorbeelden van aanmakers, festonneersters en spoelsters wijzen op dit verschijnsel.

Beroepen waarin de arbeidsduur boven het gemiddelde lag en ook zeer lange dienstverbanden kenden, wijzen op het voorkomen van een groep arbeiders met een grote bedrijfstrouw. Deze kern binnen het bedrijf bestond uit de continuers, spinners, wevers, ruwers, strijkers en uiteraard de meesterknechten. Onder deze groepen kwamen in 1932 arbeiders voor die al meer dan 40 jaar in dienst waren. Uitschieters waren ook bij de magazijnknechten te vinden. Het aantal arbeiders was in elk van deze beroepen betrekkelijk groot, waaruit mag worden geconcludeerd dat het meeste werk bij Zaalberg werd uitgevoerd door een groep arbeiders die tot de vaste kern hoorde. Dat was niet alleen een kenmerk uit 1932 maar het bestond, zoals bleek, ook nog in de naoorlogse jaren.

INKOMSTEN

Uit de weeklonen die de werknemers in het tweede halfjaar van 1931 verdienden, kan duidelijk de hiërarchie binnen het bedrijf worden bepaald (zie Tabel 4).

De hoogste inkomsten bij Zaalberg werden in 1931 door de witte boorden verdiend. Het gaat daarbij om de directeur Jonathan Zaalberg (*1883) die *f* 48 per week ontving, evenveel als de beide bedrijfsleiders, zijn broer Lambertus (*1887) en zijn neef Jan Cornelis Zaalberg (*1874). De twee procuratiehouders verdienden hetzelfde bedrag.

De elite onder de arbeiders werd, financieel gezien, gevormd door de meesterknechten die wekelijks gemiddeld *f* 36,70 kregen. De betrekkelijk grote verschillen tussen minimum en maximum zullen waarschijnlijk bepaald zijn door de mate van verantwoordelijkheid en het aantal ondergeschikten op hun afdeling. Onder de meesterknechten stonden drie groepen die gemiddeld tussen *f* 28,40 en *f* 31,90 verdienden. Zij behoorden tot de

Tabel 4. Weeklonen van werknemers bij Zaalberg in guldens, tweede halfjaar 1931.

	gemiddeld	minimum	maximum	aantal
aanmaker	7,70	6,50	10,30	9
bedrijfsleider	48,00	48	48	2
bijruwer	11,70	6,30	33,20	6
continuer	28,40	27,80	29,50	4
directeur	48,00	48,00	48,00	1
festonneester	10,60	10,40	10,90	2
hulpwolscheider	13,80	10,80	19,30	3
kantoorbediende	15,30	3,60	47,70	8
knoopster	8,40	7,60	9,60	6
magazijnknecht	22,70	6,50	29,70	13
meesterknecht	36,70	29,40	41,00	4
procuratiehouder	48,00	48,00	48,00	2
ruwer	26,50	15,10	31,00	5
schoonmaker	31,90	31,00	32,80	2
spinner	23,40	3,30	34,10	4
spoelster	7,40	5,60	12,00	17
strijker	29,20	28,60	29,70	10
wever	28,40	7,40	34,10	26
totaal	21,70	3,30	48,00	152

schoonmakers, de strijkers en de continuers. Het betreft steeds relatief hooggeschoolde beroepen waar bovendien de verschillen in beloning klein waren. Leeftijd speelde kennelijk bij de beloning geen rol, evenmin als de duur van het dienstverband, de bedrijfstrouw en de ervaring. De laatste factor wijst er trouwens wel op dat — wilde men zijn werk goed uitoefenen — een scholing van vele jaren niet nodig was.

Een volgende groep bestond uit de wevers, de ruwers, de spinners en de magazijnknechten, wier inkomsten tussen *f* 22,70 en *f* 28,40 lagen. In deze beroepen weken minimum en maximum sterk van elkaar af, wat wijst op een duidelijk verschil in werkzaamheden, waarbij ervaring, moeilijkheidsgraad en mate van verantwoordelijkheid een rol zullen hebben gespeeld. Zo verdiende de wever Hendrik Arnoldus (*1908), in dienst sinds 1928, ongeveer *f* 24 per week, duidelijk minder dan de ongeveer *f* 27,80 van zijn collega Gerrit van der Lelie (*1881) die in 1893 bij Zaalberg was begonnen. Datzelfde geldt zeker ook voor de kantoorbedienden van wie het maximuminkomen nauwelijks lager was dan de top van de andere witte

boorden. Het gemiddelde wordt echter sterk beïnvloed door de lage inkomsten van anderen binnen deze groep.

Beneden het gemiddelde van *f* 21,70 per week liggen beroepen als hulpwolscheider, bijruwer, festonneerster, knoopster (die de knoopjes in de deken verwijderd), aanmaker en spoelster. De meeste van deze beroepen werden al eerder vermeld. Het ging hier meestal om jongens en meisjes die weinig geschoolde arbeid uitoefenden of onder de directe verantwoordelijkheid van een baas werkzaam waren.

Een vergelijking trekken met lonen in andere Leidse textiel fabrieken in het Interbellum is moeilijk, omdat daarover slechts enkele gegevens bekend zijn. De inkomsten bij Zaalberg lijken echter hoger dan elders. Een getrouwde arbeider bij Krantz verdiende destijds ongeveer *f* 20,50 per week en bij Clos en Leembruggen *f* 16.¹⁵

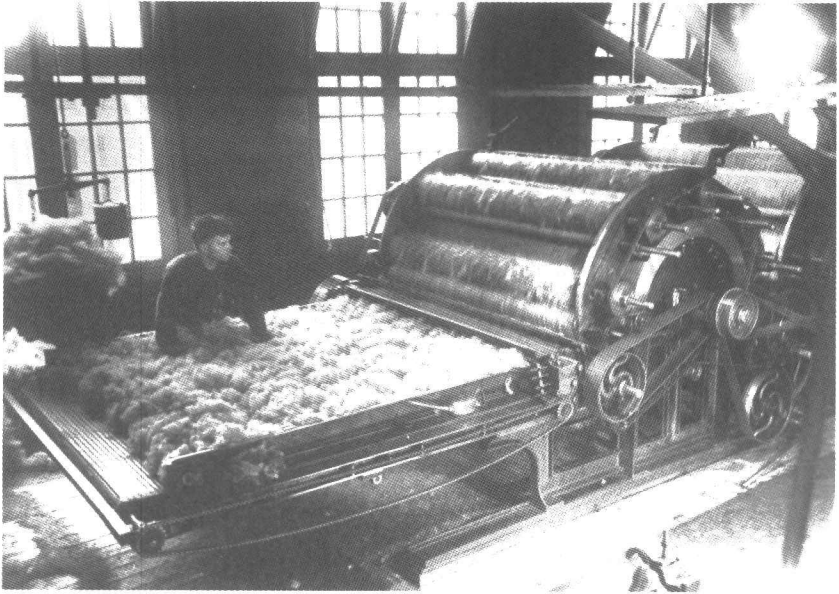
WONEN EN HERKOMST

Verschillen tussen de werknemers bij Zaalberg vallen ook te constateren in de wijken en straten waar zij woonden. De procuratiehouder Nicolaas Alexander Sloos (*1888) woonde aan de Herengracht, dicht bij de fabriek, evenals de bedrijfsleider J.C. Zaalberg.

Maar de huizen van de meeste arbeiders lagen niet in de directe omgeving van het bedrijf. Velen woonden in de Kooi, een wijk die aan het begin van de jaren twintig als 'nette' arbeiderswijk was aangelegd.¹⁶ De niet echt aantrekkelijke Bloemstraat was hier met vijf Zaalberg-werknemers de meest frequent bewoonde straat. Op nr. 18 woonde de spoelster Cornelia van der Blom (*1917), vlak naast de getouwbaas Cornelis Stouten (*1892) op nr. 16. In totaal waren 19 arbeiders van de wollendekenfabriek in deze wijk gehuisvest. Een even groot aantal werknemers woonde in de Zeeheldenbuurt, het gebied ten Oosten van de oude stad. Een derde 'arbeiderswijk' was het Noorderkwartier, waar veertien aangestelden een huis hadden. De Alexanderstraat was hier even populair als de Bloemstraat in de nabijgelegen Kooi.

Er bestonden geen andere concentraties. Omdat Leiden nog een kleine stad was, moet het niet bezwaarlijk zijn geweest om de bijna dagelijkse tocht te maken van de Tuinstadwijk en Transvaal in het Westen, naar de fabriek die in de Vestestraat ten Oosten van het stadshart lag.

Opvallend is wel dat weinig arbeiders ten Oosten van de Herengracht in de oude stad woonden. Dit wijst er, net als de bewoning in de Kooi en de

Door stoom aangedreven wolsorteermachine (ZB inv.nr. 473b).

Zeeheldenbuurt, op dat het personeel van Zaalberg niet uit de allerarmsten van de stad bestond.

Een zekere uniformiteit valt ook te traceren uit de beroepen die de vaders van de in 1932 bij Zaalberg aangestelden hadden. Het ging om 35 niet nader aangeduide fabrieksarbeiders (op 108 bekenden), zes arbeiders in de dekenindustrie, die waarschijnlijk ook in de wollendekenfabriek aan de Vestestraat waren aangesteld. Daarnaast kwamen enkele katoenwevers voor, dus werkzaam bij de enige katoenfabriek van Leiden, De Heijder (LKM). Ook de Grofsmederij had smeden, voorslaanders en scheepmakers in dienst van wie kinderen bij Zaalberg werkten. De vaders waren goed vertegenwoordigd in ongeschoolde beroepen, zoals losse werklieden en sjouwers. Weenigen waren werkzaam in de nijverheid, bijvoorbeeld als timmerman of leerlooier. Uit het overzicht van de beroepen blijkt dat vaders en hun 'Zaalberg-kinderen' tot dezelfde groep behoorden. Van sociale stijging of daling tussen de generaties zijn, op grond van dit algemene statistische materiaal, geen voorbeelden te vinden.

Uit een ander kenmerk blijkt eveneens de aanwezigheid van een soort

Het ruwen van de dekens (ZB inv.nr. 473b).

‘arbeidersklasse’ onder de werknemers in de wollendekensfabriek. De meeste werknemers van Zaalberg waren door en door Leids. Dat gold ook voor de directeur en de twee bedrijfsleiders wier voorvader Dirck Saalberch zich kort vóór 1665 in de stad had gevestigd.¹⁷ Dit drietal behoorde tot de 121 mensen van wie de geboorteplaats bekend is. Niet minder dan 116 waren in de Sleutelstad geboren. Waarschijnlijk bevonden zich onder de 31 onbekenden ook allochtonen maar het maximum percentage van niet-Leidenaren kan toen niet meer dan twintig procent hebben bedragen.

EEN FAMILIEFIRMA

De directie van het bedrijf Zaalberg bestond vanaf omstreeks 1770, toen het werd gesticht, tot 1934 onafgebroken uit leden van de familie Zaalberg. Behalve de zes directeuren uit deze familie, waren, zoals in 1932, nog verschillende andere verwanten werkzaam in deze onderneming. Met recht kan Zaalberg een familiebedrijf worden genoemd. Dit ‘familisme’ kwam ook voor bij andere Leidse textielondernemingen, zoals Clos en Leembruggen,

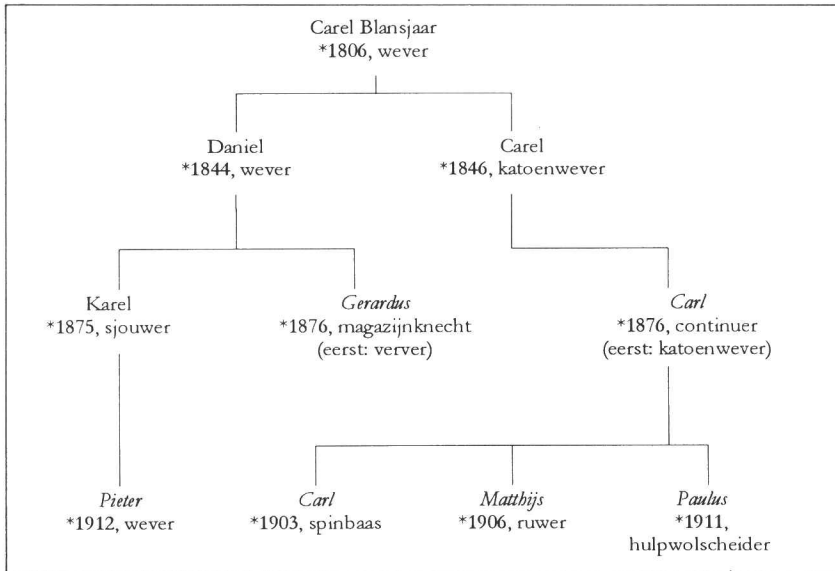
Krantz, Le Poole en Van Wijk.¹⁸ Het lijkt bovendien typerend te zijn geweest voor de Nederlandse ondernemingen vóór de Tweede Wereldoorlog.¹⁹

Dat dit familisme ook een belangrijk kenmerk vormde bij de overige werknemers kan men op grond van het recruiteringsbeleid en de bedrijfsrouw vermoeden. Zekerheid daarover geeft de omstandigheid dat meer dan de helft van de werknemers, ruim 80 in totaal, een achternaam had die ook door iemand anders in de onderneming werd gedragen. Zo werkten de broers de magazijnknecht Abram Floris (*1903) en de meesterknecht Hermanus (*1895) Bronsgeest beiden bij Zaalberg, terwijl zij bovendien in de Kooi nog dicht bij elkaar woonden, op respectievelijk Bloemstraat 13 en Sumatrastraat 33. De machinist Johannes Arbouw (*1880) en zijn zoon Johannes Gerrit (*1910) die bij zijn vader als hulpmachinist werkte, waren in de De Ruijterstraat (in de Zeeheldenbuurt) zelfs burens. Vele nauwe familiebetrekkingen bestonden tussen arbeiders bij Zaalberg, bijvoorbeeld tussen vader en zoon Boom, Van Weerlee en Zitman, tussen de broers Bekooy, Laterveer, Den Os, Schouten en Werk, en tussen de zusjes De Geus. Een nog sterker familisme valt bij de broers Verlind te constateren, die beiden bovendien in dezelfde straat, de Os- en Paardelaan, woonden (nr. 25 en 29). Deze wevers, Abraham (*1884) en Gerrit (*1891), waren de zoons van Gerrit Verlind (*1860), wiens vader ook fabrieksarbeider was geweest en die zelf in 1868 bij Zaalberg was komen werken en dat in 1911 nog steeds deed.²⁰ Soms waren zelfs drie generaties bij Zaalberg werkzaam. Zo werkten behalve de al genoemde Jan van der Kaay eveneens zijn schoonzoon Simon van Oosten en zijn kleinzoon Hermanus Willem van Oosten (*1913) in de fabriek. Dat bij de recrutering van personeel een nauwe familieband een belangrijke factor vormde, viel tijdens het Interbellum ook bij Krantz te constateren.²¹

Bij bepaalde families kan zelfs een veel hechtere en langduriger band met Zaalberg worden getraceerd. Dat valt vooral op bij de familie Blansjaar. Een — overigens onvolledig — overzicht van deze familie geeft de hier opgenomen fragmentgenealogie.

De familie Blansjaar was in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw een typische Leidse textielfamilie. De eerste generaties werkten als wever, waarschijnlijk, zoals bij vader Carl (*1846) en zijn gelijknamige zoon (*1876), bij de katoenfabriek De Heijder. In ieder geval werkten vier (niet in dit genealogisch overzicht opgenomen) dochters van Daniel Blansjaar daar enige tijd als katoenweefster.²² Carl junior maakte, na een kort verblijf in het Duitse Rheine, waar zijn zoon Paulus werd gebo-

ren, de overstap naar Zaalberg, waar zijn volle neef Gerardus ook werkte. Een van Carls zoons werd eveneens wever in de onderneming, twee anderen werkten elders in het bedrijf, net als hun achterneef Pieter. Een sterk

N.B.: de geursiveerde leden werkten in 1932 bij Zaalberg.

familisme bestond ook bij leden van de familie Van der Reyden. Willem (*1860) was dekenwever geweest; waarschijnlijk bij Zaalberg, aangezien daar later drie van zijn zoons werkten. Het ging om Hendrik (*1886), een meesterknecht, wiens dochter Maria Elisabeth (*1913) daar als spoelster was aangesteld. Zijn broer Pieter (*1889) was wever en diens tweelingdochters Catharina en Elisabeth (*1917) werkten er ook in de spoelery. De derde zoon van Willem, Willem junior (1896), was eveneens wever bij Zaalberg. Hij woonde in de Alexanderstraat 40, terwijl de andere leden van zijn familie een huis bewoonden in de Zeeheldenbuurt, in de Prinsenstraat of de Zijlsingel.

Behalve door hun familisme en hun woongedrag zijn de leden van de families Blansjaar en van der Reyden ook in een ander opzicht typerend voor wat men wel een soort arbeiderscultuur van voor de Eerste Wereldoor-

log zou kunnen noemen. Sommige mannen trouwden op een tijdstip waarop hun bruiden zwanger waren. De meerdere malen genoemde katoenwever Carel Blansjaar senior trouwde op 4 oktober 1876, twaalf dagen voordat zijn eveneens al vermelde zoon werd geboren. Ongewoon was dit zeker niet want ook Carel seniors broer Daniel was in 1868 minder dan twee maanden na de huwelijksluiting vader geworden. Hoogzwangere bruiden kwamen ook in de familie Van der Reyden voor. Willem van der Reyden senior was 20 jaar oud toen hij op 8 juni 1881 in het huwelijk trad, drie maanden voordat het eerste kind uit deze echt werd geboren. Ook zijn broerszoon Pieter werd snel vader, vijf maanden na zijn huwelijk in 1914.

Op grond van deze summiere gegevens kan als voorlopige conclusie gesteld worden dat de seksuele gebruiken onder deze arbeiders in de loop van de decennia, vanaf ongeveer 1890, wat strenger werden. Als de bruid zwanger was, liet het eerste kind langer op zich wachten dan daarvoor het geval was. Deze wat strakkere moraal valt te traceren als nagegaan wordt hoe andere leden van deze families zich gedroegen. Het is opvallend dat Carl Blansjaar junior als 24-jarige in 1901 met een 17-jarig meisje trouwde. Zijn bruid was echter toen niet zwanger, want pas 2½ jaar later werd het eerste kind van dit echtpaar geboren. Het is, gezien de jeugdige leeftijd van de bruid, mogelijk dat men, om een eventueel gedwongen huwelijk te voorkomen, dan maar snel is getrouwd. Maar deze ideeën kunnen uiteraard alleen worden geduid als meer materiaal over de huwelijksluiting en de geboorte van het eerste kind bekend is.

Toch wijst ook het gedrag van leden van de familie Arnoldus op deze ontwikkeling naar wat strakkere normen.²³ De al eerder vermelde schoonmaker Izaak Arnoldus werd in 1908, nauwelijks twee weken na de trouwdag, vader van een zoon Hendrik die in 1932 ook bij Zaalberg werkte (als wever). Enkele ooms van Izaak, onder wie de fabrieksarbeiders Isaac senior en Johannes Arnoldus, hadden vóór 1880 echter kinderen gewettigd bij hun huwelijk met de moeder.

Onder de 116 werknemers van Zaalberg, van wie de geboortacte kon worden getraceerd, kwamen acht mannen voor wier moeder bij de bevalling niet was getrouwd. Deze percentages zijn veel hoger dan die bij de Nederlandse bevolking tussen 1865 en 1915.²⁴ De meesten van deze acht mannen werden na enige tijd geëcht, slechts een in 1915 geboren werknemer bleef zijn moeders naam dragen. Het is opvallend dat van dit achttal er slechts drie na 1890 waren geboren, tegenover vijf tussen 1865 en 1883. Ook hieruit zou de verbreiding van een nieuwe seksuele en huwelijksmoraal kunnen

worden aangegeven. Het lijkt er sterk op dat hier de invloed van het beschavingsoffensief zichtbaar wordt.²⁵ In de loop van de negentiende eeuw ondernam de burgerij pogingen om gewone mensen 'fatsoenlijke' waarden en normen bij te brengen. Ook Leidse arbeiders zijn mogelijk door deze acties beïnvloed, misschien door een zendingsdrang vanuit de Zaalberg-directie of van de kant van de 'witte boorden'. Om een echt verantwoorde conclusie over de nieuwe moraal en de motoren daar achter te trekken, zal echter een veel grondiger onderzoek nodig zijn.

CONCLUSIE

Zaalberg is een goed voorbeeld van een familiefirma waarvan de leden meer dan anderhalve eeuw aan het hoofd van het bedrijf stonden. Zij rekruteerden, zoals dit onderzoek naar de situatie in 1931-1932 laat zien, voor de belangrijkste werkzaamheden in hun onderneming, de spinnerij, de weverij en de ruwerij, mannen die jarenlang, soms met een korte onderbreking in een periode van verminderde afzetmogelijkheden, bij hen in dienst waren. Jubilea van arbeiders die vijftig jaar of langer bij Zaalberg hadden gewerkt, waren geen uitzondering.

Deze mannen vormden een groep waarin familiebetrekkingen, tussen broers of vaders en zonen, vaak voorkwamen. Als dat niet het geval was, bleken de werknemers een industrie-afkomst te bezitten, omdat ook hun vaders in de textiel (bijvoorbeeld bij De Heijder) of de metaal (de Grofsmederij) werkten. Dankzij het rekruteren van werknemers op grond van familiebanden bestond bij Zaalberg een klasse van arbeiders die bovendien ook in andere kenmerken gemeenschappelijke trekken vertoonden. Vele werknemers woonden dicht bij elkaar, meestal in de nieuwe wijken ten Noorden en ten Oosten van de oude stad. Hierdoor werden de werksituatie en de leefsituatie nauw met elkaar verbonden. De prijs die Zaalberg voor zijn vaste en trouwe arbeiderscorps moest betalen, lag in de lonen: die waren hoger dan in twee andere Leidse textiel fabrieken (Clos & Leembruggen en Krantz).

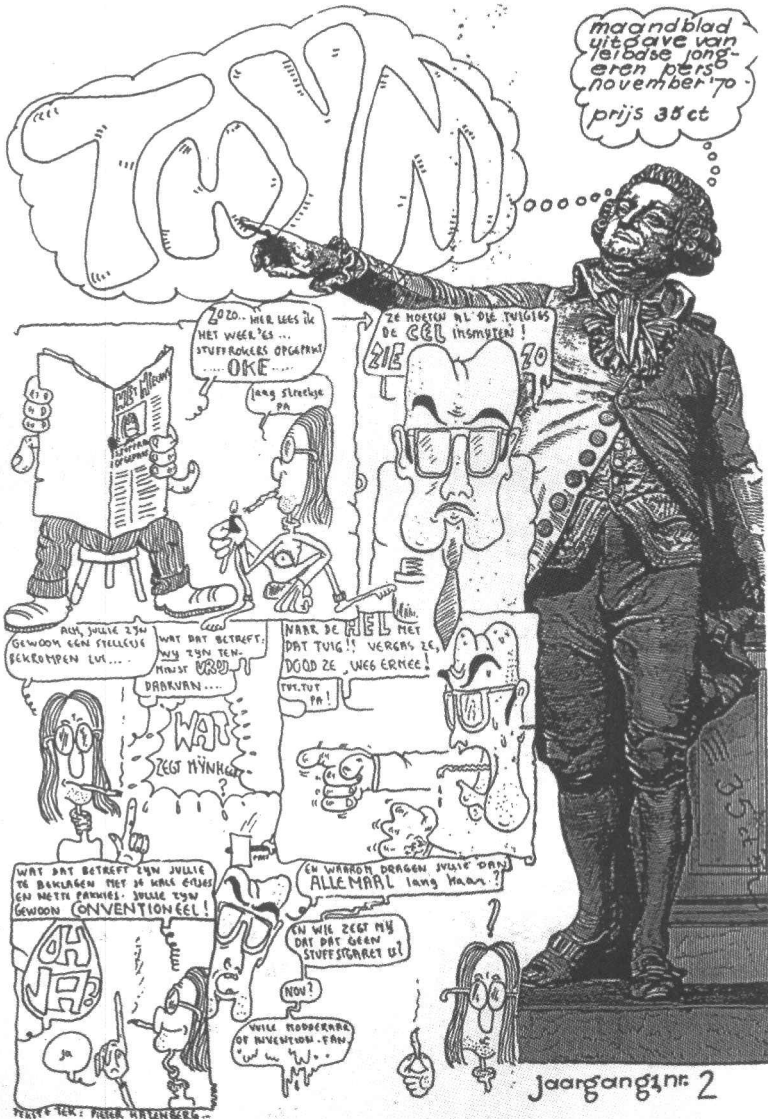
In dit onderzoek kon, zij het met enig voorbehoud, ook worden geconstateerd dat het beschavingsoffensief van het einde van de negentiende eeuw enig succes had. Het lukte om veranderingen aan te brengen in de vrije moraal waarin kinderen voor en buiten het huwelijk werden verwekt. Uit deze factoren en uit het woongedrag blijkt dat de wollendekenfabriek Zaalberg een kern van arbeiders bezat die langzamerhand minder verschil vertoonde met groepen die beter af waren dan zij zelf.

Noten

Het archief Zaalberg bevindt zich in het Gemeentearchief Leiden. In dit artikel is afgezien van een aparte verwijzing naar de vele gegevens uit de Burgerlijke Stand.

1. C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (red.), *Leids fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht 1990); J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (eds.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991).
2. P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie* (Eindhoven 1987); Frans van Waarden, Bert de Vroom en Jan Laurier, *Fabriekslevens. Persoonlijke geschiedenissen van arbeiders, fabrikanten, managers en andere betrokkenen uit de Twentse textielindustrie* (Zutphen 1987).
3. Archief Zaalberg (ZB), inv.nr. 82.
4. J.J. Erades, in maart 1909 bij Zaalberg (ZB inv.nr. 463), 10½ jaar eerder dan het overzicht uit 1932 wil; J.G. Arbouw, al in 1927 in dienst en niet pas in 1931; I. Arnoldus (1927 bij Zaalberg, niet pas 1930). Voor de werknemers uit 1932 is de datum van in dienst treden te vinden in ZB inv.nr. 82. Verder ontbreken op de loonlijst van 1931 en op het overzicht van 1932: W.H. Filippo (in 1954 45 jaar werknemer), C. Vijlbrief (in 1959 35 jaar in dienst), W.F. Werk (*1903, op 1 juni 1967 50 jaar bij Zaalberg); zie ZB inv.nrs. 471, 473.
5. A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht* (Wageningen 1952) 40.
6. 1922: ZB inv.nr. 81; 1927 en 1931: ZB inv.nr. 82.
7. Backer, *Leidse wevers*, 40.
8. De ongetrouwde E. Zaalberg, die in 1959 12½ jaar aan het bedrijf was verbonden, was — waarschijnlijk ook door haar verwantschap met de directie — een uitzondering; zie ZB inv.nr. 473.
9. P.Th.F.M. Boekholt, *Onderwijsgeschiedenis* (Zutphen 1991) 34-35.
10. Van Oosten vierde in juni 1952 (!) zijn 50-jarig jubileum; zie ZB inv.nr. 471.
11. In 1960 was Bekooy echter dekenruwer geworden, volgens ZB inv.nr. 473.
12. ZB inv.nr. 471.
13. Vijlbrief vierde in 1959 zijn 35-jarig jubileum; zie ZB inv.nr. 473.
14. ZB inv.nr. 471.

15. C.B.A. Smit, 'De laken- en wollenstoffenfabriek van J.J. Krantz en Zoon', in: Smit en Moes, *Leids fabriekaat*, 81.
16. H.A. Diederiks en R.C. van Eyck, 'Twee Leidse volksbuurten in de dertiger jaren. Een vergelijkend onderzoek met behulp van "oral history"', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 11 (1979) 274-196; H. Meeter en H. Wijfjes, 'Bouwen en wonen in twee Leidse arbeiderswijken. Noorderkwartier en de Kooi in (sociaal-)historisch perspectief', *Holland* 16 (1984) 238-267.
17. Backer, *Leidse wevers*, 20.
18. Zie voor het begrip familisme de korte uiteenzetting van Smit, 'De laken- en wollenstoffenfabriek van J.J. Krantz en Zoon', 79. Verder voor de Leidse fabrieken C.B.A. Smit, 'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865', in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 126.
19. A.C.A.M. Bots, 'Tegenwerkende omstandigheden of falende ondernemers in de economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw: een discussie met een einde?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 194, 197. Zie voor een uitwerking van het begrip H.A. Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de Tilburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren, 1825-1975* (Tilburg 1993) 22-26, 265-268.
20. Gegevens over Gerrit Verlind senior in ZB inv.nr. 463.
21. Smit, 'J.J. Krantz en Zoon', 79-80.
22. Het betrof Jannetje (*1868), Maria Magdalena (*1878), Catharina (*1886) en Rebecca (*1888).
23. Voorbeelden ontleend aan W.F. Arnoldus, *Genealogie van de familie Arnoldus* (z.p. 1987).
24. *Buitenechtelijke geboorten 1848-1973* (Den Haag 1975) 20-21.
25. Zie daarvoor A.J. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel/Amsterdam 1984)

Voorzant van het Leidse jongerenblad Thym uit 1970.

‘Ssst... homoseksueel!’ in de roerige jaren zestig De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit als kwartiermaker voor het Leidse COC

Hoe men in het middeleeuwse Leiden tegen homoseksuele praktijken heeft aangekeken en is opgetreden, staat in het begin van dit Jaarboek te lezen.¹ Zeker tot het einde van de jaren zestig van onze eeuw was seksuele omgang met iemand van hetzelfde geslacht een maatschappelijk taboe, waar men het liefst het zwijgen toe deed. Zo werd in de crisisjaren een gastdocent van een der werkloosheidscurssussen op het Volkshuis alleen al op verdenking van ‘het onnoembare’ door de toenmalige directrice, mejuffrouw M. Ruth, ontslagen. Heel anders verging het de Leidse radencommunist Marinus van der Lubbe kort na de Rijksdagbrand op 27 februari 1933. Hij werd uitgeroemd door enkele communisten (zijn vroegere kameraden) in een *Bruinboek* afgeschilderd als een lustknaap van de nazi’s.² Door Marinus heel opzichtig zwart te maken als ‘mijtje’ — overigens volkomen ten onrechte — hoopten ze hem met zijn omstrede daad alsnog bij het grote publiek in diskrediet te brengen. Dit zijn slechts twee voorbeelden uit een ongetwijfeld langere reeks van schrijnende gevallen die een onderzoek naar het plaatselijke, repressieve zedelijkheidsbeleid — bijvoorbeeld aan de hand van de rapporten van de gemeentepolitie in Leiden tussen pakweg de jaren dertig en zestig — boven water zou kunnen halen. De uitkomsten van zo’n onderzoek zouden tevens duidelijk kunnen maken of de verscherping van de repressiepraktijken tegen homo’s in de naoorlogse decennia tot 1965 die Koenders in zijn lijvige proefschrift heeft aangetoond, ook in Leiden haar afspiegeling vindt.³

Pas vanaf het midden van de jaren zestig kwam het taboe rond homoseksualiteit, zij het vooralsnog als omstrede thema, langzaam maar zeker in de landelijke publiciteit. Eind 1964 verscheen de eerste ‘officiële’ homo op de beeldbuis: Benno Premsele, voorzitter van het in 1946 opgerichte Cultuur en Ontspanningscentrum (COC), dat eerder dat jaar bovengronds had durven komen als ‘Nederlandse Vereniging van Homofielen’.⁴ In datzelfde jaar verscheen de geruchtmakende film *Mensen van Morgen* van Kees Brusse, waarin de oud-zwemkampioen Jaap de Jong uit Leeuwarden zich

moeiteloos als homoseksueel liet portretteren. De eerste landelijke onderzoeken naar de meningen over homoseksualiteit onderbouwden trouwens "de vaak afwijzende houding van een deel van de samenleving" met concrete cijfers. Toch wist in 1966 bijna veertig procent van de ondervraagden niet eens wat homoseksualiteit inhield, terwijl zestig procent meende dat het aantal homo's zienderogen toenam, ongetwijfeld geschrokken van de publiciteitsgolf in die jaren.⁵ In datzelfde jaar constateerde de gezinssocioloog Kooy dat bijna 69 procent van de jongeren zich in negatieve termen uitliet over homoseksualiteit.⁶ In 1974 herhaalde hij zijn onderzoek. Inmiddels vond bijna vijftig procent van de respondenten homoseksualiteit "normaal, aanvaardbaar zonder meer" of "aanvaardbaar, mits anderen ongevoelig worden gelaten".⁷

Het COC, dat in deze jaren angstvallig iedere maatschappelijke confrontatie uit de weg ging en zich conformeerde aan het 'chantage-artikel' 248bis in het Wetboek van Strafrecht (dat homoseksueel contact van een meerderjarige met een minderjarige verbood), onthield jongeren onder de 21 jaar het lidmaatschap. Radicaler was de stichting 'Dialoog' die zich wel bekommerde om het lot van minderjarigen. 'Dialoog' ging nauw samenwerken met een andere, snel groeiende, progressieve organisatie: de Nederlandse Vereniging tot Seksuele Hervorming (NVSH). Binnen deze kring kreeg het boek van de Belgische historicus Jos van Ussel *Geschiedenis van het seksuele probleem* grote bekendheid.⁸ De NVSH, die op een breed terrein voortvarend sleutelde aan de 'seksuele bevrijding', nam nu ook homoseksualiteit onder haar hoede. Onder haar auspiciën werden in nauwe samenwerking met de stichting 'Dialoog' jongerensociëteiten opgericht. In Leiden werd als derde in Nederland op 24 oktober 1967 'Ziesexo' geopend. De grove hoofdlijnen die dienen als basis voor het volgende betoog zijn hiermee geschetst.⁹

In deze bijdrage wordt een relatief korte — maar wel cruciale — periode belicht, die een ommekeer betekende voor heel wat homoseksuelen in Leiden. Tegen de achtergrond van de aan verbeelding rijke en bruisende late jaren zestig gaan we na hoe de 'Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit' (LSWH; 1968–1970) haar seksuele revolutie trachtte te verwezenlijken. Toen die omwenteling uitbleef en het structurele tekort aan mankracht (het aantal deelnemers was in deze jaren nog gering) parten bleef spelen, hief zij zich heel consequent en heel principieel op, maar wel met een groots afscheidsfeest. Onmiskenbaar heeft deze homoseksuele voorhoede in de korte duur van haar ageren de bakens verzet. Het geruchtmakende optreden van deze studenten was voor regenteske bestuurders een gruwel;

voor sommige jongeren boden zij echter een voorbeeld van *coming out*.

Er zijn nog heel wat lacunes in de geschiedschrijving over homoseksualiteit in het verleden. Zo dient bijvoorbeeld nader onderzocht te worden waarom de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit (LWH) en de Lesbische Vrouwen Leiden (LVL) zich zo lang — tot 1985 — hebben verzet tegen aansluiting bij het landelijke COC.

Dit artikel behandelt een episode uit de geschiedenis van de emancipatie van Leidse homoseksuelen.¹⁰ Tegelijkertijd werpt het ook licht op een andere subcultuur: de Leidse universitaire gemeenschap (*civitas*), waarvan de zorgvuldig gecultiveerde privileges, gewoonten en gebruiken (*mores*) — bij voorkeur uitgedrukt in het Latijn — zichzelf hadden overleefd en van binnenuit werden aangevochten. Wat dat aangaat, stonden de deelnemers tussen oud en nieuw.

LEIDEN IN HET BEGIN VAN DE JAREN ZESTIG

Troosteloos was de aanblik van Leiden in de jaren zestig: verkrotting en verpaupering van de binnenstad alom. De woningnood was zowel in kwalitatieve als kwantitatieve zin schrijnend. Ondanks de economische hoogconjunctuur liep de textielindustrie op haar laatste benen, waaraan de komst van 'gastarbeiders' nauwelijks iets kon verhelpen. Hoewel het merendeel van de arbeidende bevolking geleidelijk aan meer geld in het loonzakje aantrof en zelfs van een vrije zaterdag mocht genieten, verkeerde bestuurlijk Leiden in een impasse: grootschalige sanering van de verkrotte woningen en uitbreiding van het gemeentelijk territorium lieten al jaren op zich wachten.¹¹ Temidden van die stagnatie en afbrokkeling koesterde de universitaire gemeenschap zich in haar ivoren toren, terwijl zij toch numeriek meer dan tien procent van de Leidse populatie uitmaakte. Weliswaar deed de Studenten Vakbeweging (SVB; 1963) op gezette tijden van zich horen met tal van soms succesvolle acties, maar de kloof tussen het bevoorrechte studentenleven en dat van de doorsnee (werkende) jongere werd er alleen maar groter door.

Leiden was in de jaren zestig ook een saaie stad, zeker voor jongeren. De opkomst van de televisie was aan hen niet besteed. Afgezien van een bezoek aan de bioscoop waren de uitgaansmogelijkheden beperkt; *rock and rollen* kon eigenlijk alleen maar in het Volkshuis, en dan ook nog onder toezicht. In de overige clubhuizen van het verzuilde jeugdwerk miste men de aan-

sluiting op die categorie jongeren misschien nog wel meer.¹² Ook in de meeste etablissementen was men de 'nozems' (in sociologische rapporten veelal aangeduid als 'verwilderde jeugd') liever kwijt dan rijk. Dat alles weerhield sommige jongeren er niet van om zich heel genotzuchtig te bevrijden van het voorgespiegelde leefpatroon van hun zuinige, ingetogen ouders.

De historicus H. Righart heeft in *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* deze jeugd haar eigen plaats gegeven in onze recente geschiedenis. Een nieuwe, eigentijdse jongerencultuur gooide nieuwe symbolen, mythen, eigen — apart beleefde — emoties in de strijd tegen hun ouders. Een protestgeneratie deed haar intrede, die voorgoed wilde afrekenen met het kleinburgerlijk gedoe van die 'ouwe lullen' en de 'eeuwige spruitjeslucht'. Binnen een nieuwe, amorfe subcultuur (de *underground*) brachten onuitgewerkte kritiek op ouders en maatschappij, een bevrijdingsgevoel, maar ook maatschappelijke bevlogenheid enkele jaren later sommige studenten en hun minder bevoorrechte generatiegenoten bijeen. Zij vonden elkaar intuïtief in hun muzikale voorkeuren (*Rhythm and Blues, Rock and Roll*), in hun favoriete bladen (*Hitweek* en *Aloha*), in het delen van een joint of een hasjpijp, in het samen beleven van een LSD-trip, of het uitwisselen van 'te gekke' *speed*, of in het samenwonen in een kraakpand op zoek naar alternatieve, anti-autoritaire leefvormen als communes in plaats van het in alles misprezen gezin.

Maar al snel zou dat onbestemde, idealistische en anarchistische levensgevoel van die 'maatschappijkritiese' generatie uiteenvallen in duidelijk traceerbare segmenten. Wat zich aanvankelijk nog liet onderscheiden — al bleef de overloop over en weer vooralsnog groot — ging mettertijd schiften. De ene groep, meegesleurd door een democratiseringsgolf, ontwikkelde een strijdbare tegencultuur, die het gevecht met de gevestigde machten aanging, ook al bleek dat meestal een lange weg door de instituties te zijn. Anderen, zoals hippies, haakten al vroeg af en kozen welbewust voor maatschappelijk isolement in hun alternatieve subcultuur van *love & peace*. Zij prefereerden hun eigen rituelen en gebruiken boven het burgerlijk gedoe van wat in 'provojargon' het 'burgerlijke klootjesvolk' heette. Liften naar India, dat was pas geestverruimend. Aan de meerderheid van de Leidse bevolking gingen de diepere zielenroerselen van deze kleine groep jongeren echter voorbij. Zij werd geconfronteerd met 'langharig tuig' op straat — de een gekleed in een Levi's spijkerpak, de ander in een lange Indiase bloemetjesjurk, met henna in het haar en met niets anders dan de geur van *patchouli*

om het lijf — dat over alles en nog wat misbaar maakte.¹³ Onder hen bevond zich menig flikker en pot, extra gevoelig voor maatschappelijke veranderingen en soms zelfs *trendsetter* van nieuwe modieuze verschijnselen.

Tot circa 1968 was het met ontmoetingsplaatsen voor homo's in Leiden droevig gesteld. In de morsige nachtkroeg 'De Veronicabar' aan de Beestenmarkt kwamen uiteindelijk velen een afzakkertje halen.¹⁴ In de late uurtjes ontmoetten studenten en werkende jongeren hier elkaar. Beneveld door de drank hadden zij soms minder moeite om voor hun geaardheid of lust uit te komen. Minder exclusief voor homo's was 'Buut 110', de sociëteit van de Vereniging van (Beeldende) Kunstenaars, die huisde in het café van Van Melsen aan de Nieuwe Beestenmarkt. Verder waren 'De Wimpey Bar' aan de Hogewoerd (vanwege de 'nichtenmuziek'), 'De Blokhut' op de Oude Herengracht en 'Het Doelenhuisje' in trek. Toen Henk van Putten in de jaren zeventig deze laatste kroeg transformeerde tot de disco 'Klikspaan', voorzag hij hiermee iedere zaterdagavond in een grote behoefte. Voor het leggen van directe (anonieme) sekscontacten was er 'de baan'. *Cruisen* kon in de Leidse Hout, het Plantsoen, rondom molen De Valk en in de buurt van het pissoir aan de Tweede Binnenvestgracht, waarover in februari 1981 nog een fikse rel zou uitbreken.

Helemaal bekaaid kwamen de Leidse potten er vanaf. Een lesbisch uitgaansleven kende Leiden niet. Pas in de jaren zeventig boden de zondagmiddagen in 'De Veronicabar' enig soelaas. Later vonden lesbische vrouwen een onderkomen op de zolder van 't Praethuys' van Jan Boer, maar de entree van het café schrok menige pot af door het overwegend mannelijke publiek. Een uitkomst bood het rustige café van 'Ma Link' in de Haarlemmerstraat, dat vanaf 1973 op dinsdagavond voor vrouwen was gereserveerd. Pas met de komst van een vrouwenhuis aan de Nieuwe Rijn (later aan de Hooigracht) kreeg de lesbische subcultuur vaste grond onder de voeten in Leiden.

"ENDE LEVET SCONE":

UIT DE ANONIMITEIT VAN DE UNIVERSITEIT (MEI 1968)

"Natuurlijk zijn er ook aan deze universiteit homofielen, er valt niets anders te verwachten. Volgens de statistieken is 1 op de 20 mensen homofiel, wat op een universitaire gemeenschap van 10.000 studenten, stafleden en hoogleraren een totaal van zeker 500 oplevert, over de hele civitas verdeeld." Dat schreef Rob Harrewijn, redacteur van het *Leids Universiteitsblad* (*LUB*) in

zijn artikel 'Homofiel studeren te Leiden' in het nummer van 2 mei 1968. Harrewijn voerde in zijn artikel een niet met name genoemde zegsman op die een boekje open deed over het verstikkende, antihomoseksuele klimaat aan de *alma mater*.

Ja, het is ellendig. De sfeer is hier zo verstikkend dat je direct voelt dat je je niet als homo kunt gedragen. Als je je wilt handhaven moet je je in niets onderscheiden van hetero's. In het algemeen leert de ervaring wel dat homo's bepaald niet hoog aangeslagen worden. Dat merk je wel als je hetero's over homo's hoort praten, dat is bijna altijd flink beledigend. Zo is me wel eens overkomen dat een vriend van mij een snerende opmerking maakte in de geest van: je kinderen zullen maar les krijgen van zo'n kerel. En dan de verenigingen. Minder dan een jaar geleden is nog een jongen uit het Corps gepest met zijn homoseksualiteit.¹⁵

De persoon in kwestie was Jan van Kakerken, die als spreekbuis fungeerde van de enkele maanden eerder opgerichte ISWH. Deze werkgroep wilde niet alleen deze geringschattende, intolerante mentaliteit aan de kaak stellen, maar had nog meer pijlen op haar boog.

Aan de oprichting was een discussieavond vooraf gegaan, op 25 november 1967 door het COC in Amsterdam georganiseerd, over de 'Positiebepaling van de homofiele student'. Deze bijeenkomst was ook bezocht door twee Leidse studenten Nederlands: Jos Westerdijk en Paul de Leeuw (niet te verwarren met de huidige TV-Jumbo), die elkaar wel kenden maar niet van elkaar wisten dat ze homo's waren. Opmerkelijk genoeg zou het Leidse initiatief gedragen worden door vier Neerlandici: behalve de twee eerder genoemden, behoorden ook Leo de Ridder (een van de eerste COC-leden in Leiden) en Jan van Kakerken tot de gangmakers. Drie van de vier initiatiefnemers hadden elkaar leren kennen op het vakdispuut 'Ende levet scone'. De Amsterdamse bijeenkomst vormde voor Paul de Leeuw, lid van de katholieke studentenvereniging Sanctus Augustinus, gereede aanleiding in het verenigingsblad *Folia* onder de kop 'Ssst ... Homoseksueel' een somber verhaal te schetsen:

Op de bijeenkomst werd Leiden in een adem genoemd met Delft als een bolwerk van konservatisme. Er is geen afdeling van het COC, er zijn min of meer geen officiële ontmoetingspunten. Er wordt denigrerend over flikkers gesproken. De enige mogelijkheid is een dubbel leven te leiden (lijden. Leiden), ondergronds te leven en in de weekends uit te zwermen naar Amsterdam, Den Haag of Rotterdam. Of op de Beestenmarkt waar op vrijdag in vee gehandeld wordt en 's nachts... — en ik vernam buitengewoon trieste verhalen. (Leiden baaiert van verleiding, waar blijf je nou?). Het is hoog tijd dat hier iets aan gedaan wordt: dat de maatschappij, ook de Universiteit en Hogeschool aanvaardt/

weet dat er homofielen zijn, dat ze recht hebben te leven zoals ze willen en niet anders kunnen.¹⁶

Kort daarop maakte Paul de Leeuw de Augustijnen zijn identiteit duidelijk:

En ik zeg: ik ben een mens en ik wil leven als een mens en daarom kan het mij niet verdorven of ik van een jongen of een meisje hou.¹⁷

Duidelijke signalen die de moderator van de roomse studentenvereniging niet ontgingen: het dwalende schaapje in zijn kudde moest weer op het rechte pad worden gebracht. Diens pogingen haalden evenwel niets uit: ze betekenden voor Paul de Leeuw eerder een nieuwe stimulans om samen met zijn studiegenoten de oprichting van een aparte homo-studentenwerkgroep ter hand te nemen. Hoewel anderen minder waren ingenomen met deze extravagantie, waren ze stiekem wel gegrepen door zijn homo-erotische gedichten in de studenten Almanak. Desondanks wilden ze liever in de anonimiteit blijven. Een van hen was een medewerker aan de vakgroep politicologie aan de Universiteit van Amsterdam en in Leiden jarenlang voorzitter van de KVP-fractie in de gemeenteraad. Niettemin hielp hij de vier idealistische initiatiefnemers bij het leggen van contacten binnen de universiteit en stelde hij ook zijn huis beschikbaar voor gezellige bijeenkomsten in informele sfeer.¹⁸

DE LEIDSE STUDENTEN WERKGROEP HOMOSEKSUALITEIT (LSWH)

Het zat al maanden in de lucht, maar op de *dies natalis* van de universiteit (8 februari 1968) werd op de studentenkamer van Paul de Leeuw aan de Hooigracht de LSWH in het leven geroepen. Daarmee kreeg Leiden, net als andere universiteitssteden, een 'Studenten Werkgroep Homofilie'; in augustus 1969 werd deze omgedoopt in 'Studenten Werkgroep Homoseksualiteit'. Tijdens de eerste officiële vergadering lag er al een uitvoerig stuk over de doelstellingen en activiteiten op tafel. Uit de agenda van die avond blijkt dat er werd gesproken over het opvangen van homoseksuele studenten, het houden van bijeenkomsten, maar ook over het optreden als actiegroep naar buiten toe. Dit alles geheel in overeenstemming met wat reeds eerder opgerichte studentenwerkgroepen zich tot taak hadden gesteld. Het werd nu zaak om ook in Leiden op openbare en besloten bijeenkomsten homoseksualiteit en daarmee samenhangende problemen aan de orde te stellen en zo ruim mogelijke publiciteit te geven aan de activiteiten van de werkgroep.¹⁹ In december 1968 werden de precieze doelstellingen en actiemiddelen in het

(op een breed publiek gerichte) eerste informatiebulletin van de LSWH gepubliceerd. Wat waren die doelstellingen van de LSWH en hoe trachtte zij die te bereiken?

ZELFACCEPTATIE EN INTEGRATIE DOOR CONFRONTATIE

Wat de vier neerlandici met de oprichting van de LSWH beoogden, week niet veel af van wat de Federatie Studenten Werkgroepen Homoseksualiteit (FSWH) nog voorzichtig had geformuleerd. In het in december '68 verschenen informatiebulletin omschreef de LSWH haar werk als volgt:

- 1) het opvangen van studenten die door hun homo-zijn in moeilijkheden zijn gekomen met zichzelf en hun omgeving. Binnen de werkgroep moet een dusdanig klimaat zijn dat hij ofwel zich als homo in anderen kan herkennen en daardoor tot zelfaanvaarding komt, ofwel dat hij uiteindelijk ontdekt dat hij (door ervaring wijzer geworden) heteroseksuele contacten preferereert. Met andere woorden, aan iedereen wordt de mogelijkheid geboden zichzelf te ontdekken.
- 2) het voeren van maatschappelijke actie zodat de buitenwereld de homo leert zien als iemand die in de samenleving thuishoort.

Dit laatste was volgens de LSWH broodnodig:

Toch zijn er mensen die om welke reden dan ook homoseksualiteit beschouwen als een afwijking. Zij komen dan aandragen met psychologische statistieken, met ziektegevallen waarin homoseksualiteit genezen werd, met bezwaren tegen promiscuïteit, etc. Aan deze mensen is nog geen afdoend antwoord gegeven. Is het gewaagd te veronderstellen dat zij het slachtoffer zijn van een taboe, van vooroordelen of frustratie? Het is gebleken dat de meest felle tegenstanders van homoseksualiteit de homoseksuele component die ieder mens in zich heeft, ten koste van alles willen onderdrukken.²⁰

Met het stimuleren van zelfacceptatie binnen een relatief veilige omgeving alleen nam de LSWH geen genoegen; zij koos ook nog eens voor de niet geringe opgave om homoseksualiteit als een 'normaal' verschijnsel aan de maatschappij te presenteren. Het taboe en de vooroordelen rond homoseksualiteit konden pas worden weggenomen wanneer mensen heel concreet in aanraking kwamen met dit fenomeen. Indien zij zich ervan bewust zouden worden dat homoseksuelen net als ieder mens 'gewoon' zijn, zou het proces van externe acceptatie op gang kunnen komen. Voor die strategie werd de leus "Integratie door confrontatie" van de FSWH overgenomen. Zodoende kenden deze studentenwerkgroepen evenals de overige homo-emancipatiebewegingen in West-Europa twee functies. Naast het bieden van geborgenheid onder gelijkgezinden, stelden zij zich heel strijdbaar

— maar naar buiten toe ook heel kwetsbaar — op om de maatschappij te beïnvloeden. Beide doelstellingen moesten volgens de LSWH zelfs heel nadrukkelijk geplaatst worden in het kader van de seksuele revolutie.

Wij zijn tot de conclusie gekomen dat homoseksualiteit alleen volledig in de maatschappij geïntegreerd zal zijn wanneer de houding van de maatschappij ten opzichte van seksualiteit gewijzigd zal zijn, dat er voor taboes geen ruimte meer is. Deze waarde verschuiving, deze omwenteling van standpunt vatten wij samen onder het begrip 'seksuele revolutie'.²¹

REVOLUTION IS FUN

Hoe vaag ook, met dit revolutionair programma waren ze een kind van hun tijd en rekenden ze zichzelf tot de protestgeneratie.²² Kenmerkend voor die jaren was juist dat onbestemde, idealistische en anarchistische levensgevoel dat over vele terreinen uitwaaierde. Behalve gecharmeerd van een seksuele revolutie waren deze homoseksuele studenten — de een wat meer dan de ander — evenzeer enthousiast en nauw betrokken bij de bezetting van het Academieggebouw in mei '69 (de democratisering van de universiteit), of bij protestacties tegen het optreden van de Verenigde Staten in Vietnam, tegen de dictatuur van Griekse kolonels, maar ook plaatselijk bij het opzetten van een eigentijdse en meer adequate jeugdhulpverlening *Release* (onder auspiciën van de Bond voor Vrijheidsrechten), waarmee ze in één moeite door de onvolkomenheden van het gevestigde maatschappelijk werk blootlegden. Het medisch establishment zou korte tijd later het nodige te verduren krijgen van de activiteiten van de 'Medische Aksie Groep', die er niet voor terug schrok om met allerlei middelen de machtsstrijd met de universitaire regenten aan te gaan voor het behoud van het Medisch Opvoedkundig Bureau van Sjef Teuns aan de Rijnsburgerweg.²³ Na de teleurstellende ervaringen met de uitkomst van de bezetting van de Academie richtten revolutionairen binnen de Algemeen Leidse Studenten Vereniging (ALSV) zich op Lenin of Mao, broederlijk naast de kabouters van 'Oranje Vrijstaat' in de Leidse proeftuin. Een *Zwartboek Leiden* zag in 1969 het licht (in 1970 gevolgd door een *Zwartboek werkende jongeren*), evenals een Comité Woningnood, dat de schrijnende woonomstandigheden aan de Waardgracht en omgeving landelijke in de publiciteit bracht. Wat sommige ALSV-leden probeerden vanuit het universitaire centrum, trachtten anderen heel nadrukkelijk vanuit de periferie te bereiken, maar beide groepingen hadden

met elkaar gemeen dat ze een brug wilden slaan naar de Leidse bevolking.

Homo's waren er ook te vinden binnen de redactie van het *LUB*. Dit blad had in de tweede helft van de jaren zestig al een stormachtige geschiedenis achter de terug. Na de nodige censuurperikelen met het universiteitsbestuur wist het voorlopig de onafhankelijkheid te bewaren in een aparte stichting. Maar in december 1969 voelde de redactie haar einde nader en bracht een 'zelfmoordnummer' uit. Kort daarop verscheen een ludieke oproep van redacteur Hein Vink: "Ga ook eens met een hoogleraar naar bed!" (geïnteresseerden konden hun wensen kenbaar maken onder vermelding van "seks" op de envelop, op te sturen naar Oranjegracht 2). Toen de *LUB*-stichting deze *fake* seksrubriek verbood, greep de redactie dit zoveelste incident aan om collectief af te treden. In de zomer van 1970 verloor de Leidse *civitas* daarmee wel een levendig discussieplatform, want het toen nog maar kort verschijnende mededelingenblad van de universiteit *Acta et Agenda* was buitengewoon steriel en saai. Gedurfd, maar minder aanstootgevend en inhoudelijk van veel lager niveau dan het *LUB* was het maandblad *Thym* (1970-1971), een uitgave van de Leidse Jongeren Pers, dat heel nadrukkelijk had gekozen voor een behuizing buiten het universitaire wereldje in het Vormingscentrum voor Jong Volwassenen 'Troef' aan de Hogewoerd. Hoewel substantieel gesubsidieerd door studentenverenigingen als Augustinus en Catena, poogde dit blad vanuit een naïef soort idealisme een forum te zijn voor alle Leidse jongeren, scholieren en werkende jongeren inclusief. De concretisering van deze doorbraakgedachte werd na ruim een jaar afgestraft door de belangrijkste geldschieters, maar het laat wel iets zien van het maatschappelijk engagement in die dagen.

Buiten de universiteit spraken ook andere initiatieven vanaf de tweede helft van de jaren zestig tot de verbeelding: de actiegroep 'Leefbaar Leiden' met als stuwende kracht Jan Boer; de groep Leidse kunstenaars rondom het blad *Colourform* van Henk Hollebeek; de koffieshop met 'maatschappijkritiese' boekhandel van Ben Walenkamp en ook 'Provadya?' van Bernhard Stöxen, dat nieuwe popbands in Leiden introduceerde en culturele manifestaties als *step ins* organiseerde. Jan Boer en Buck Goudriaan namen eind 1969 het voortouw bij de oprichting van een 'Kreatief Centrum' voor deze 'ongebonden jongeren' (zoals ze in onderzoeksrapporten werden genoemd) aan de Breestraat. De oprichting van wat tegenwoordig bekend staat als het Leidse Vrije tijdscentrum (LVC) ging de eerste jaren met de nodige kinderziekten gepaard, maar zou als instelling van 'open jongerenwerk' weldra naam maken.

Het een vloaide toen nog soepel in het ander over. Van hechte schotten in deze sociale beweging was nog geen sprake. Dezelfde individuen — homo's of hetero's, om het even — waren tegelijkertijd op meerdere maatschappelijke fronten actief, waarbij het begrip 'werkgroep' geleidelijk aan plaats ging maken voor 'aktiegroep'. Terwijl nu heel expliciet het belang van 'netwerken' als een vondst binnen *outplacement*- en arbeidsbureau's wordt benadrukt, was dat in die jaren in deze kringen gemeengoed, een impliciet vanzelfsprekend gegeven. De LSWH was slechts een van de vele actiegroepen die zich toen in Leiden lieten horen. Daarmee konden 'linkse jongeren' uit ergernis over de arrogante zelfgenoegzaamheid van het establishment uitdrukking geven aan hun maatschappijkritische houding van "alles moet en kan anders!" De LSWH-leden waren zodoende representatief voor de protestgeneratie zoals de historicus Righart die heeft beschreven. Of zoals een van de geïnterviewden het uitdrukte:

De sfeer waarin de LSWH werd opgericht, was die van taboes doorbreken, hasj roken, een gevoel dat er een *renaissance* plaatsvond, dat er een heel andere manier van denken groeide. Het verlangen naar emancipatie van homoseksuelen stond niet op zichzelf, maar was onderdeel van het algemene verlangen naar een andere maatschappij. We maakten deel uit van een algemene beweging voor een andere maatschappij, waarin alles anders zou worden georganiseerd, ook op het gebied van seksualiteit en relaties.²⁴

Deze maatschappelijke context is van groot belang om de activiteiten van de LSWH goed te begrijpen en te plaatsen. Los van al die hooggestemde idealen speelde ook de simpele behoefte om gezellig met gelijkgezinden samen te zijn een belangrijke rol. En wie weet... "Voor velen was het toch om er een aardige jongen of vriendin tegen het lijf te lopen."²⁵

WERK AAN DE WINKEL

Oppervlakkig gezien had de LSWH veel weg van een studentenvereniging oude stijl. Alleen al de titulatuur, maar ook de jaarlijks op de algemene ledenvergadering in het *Prytaneum* (de oude mensa in Rapenburg 6) te kiezen bestuurders doen daaraan denken. In de korte tijd van haar bestaande zij drie besturen, waarbij Paul de Leeuw als bindende factor steeds van het ene naar het andere bestuur overging. Bij de oprichting in februari 1968 begonnen met zestien leden, leverde het interview van Rob Harrewijn met Jan van Kakerken, begin mei van dat jaar in het *LUB*, meteen veertien nieuwe leden op. In februari 1970 telde de LSWH zestig leden, onder wie vier vrouwen. Binnen deze voorhoede van de seksuele revolutie werden

vrouwen vooral nog goed bevonden voor het leveren van hand- en span-diensten. Aan de vorming van een aparte 'pottenclub' dacht in die tijd nog niemand. Uitgerekend twee heteroseksuele vrouwen, Marian Göbel en Petra de Klerk (beiden actief in de plaatselijke NVSH), die hun diensten wilden aanbieden, moesten antichambrenen tussen de schuifdeuren voordat ze goed werden bevonden hun krachten in te zetten voor de strijd van de LSWH. De meeste leden waren oudere-jaars. Slechts weinig minderjarige studenten werden lid, ook al hanteerde de LSWH geen leeftijdsgrens en lapte zij (in tegenstelling tot het gezagsgetrouwe COC) artikel 248*bis* aan haar laars. Wel gold voor haar het formele criterium van student zijn, maar ook andere jongeren werden wegwijs gemaakt, in de administratie opgenomen en maar wat graag verwelkomd op de activiteiten van de LSWH.

De contributie bedroeg f 20 per jaar. Dat was veel in die tijd, maar men kreeg waar voor zijn geld: een leesportefeuille aan 'Interne' en 'Externe Kommunikaatsie Bulletins' en *Proefding*, het tijdschrift van de FSWH, werd thuisbezorgd, al dan niet in een couvert gestoken. Meestal bleven naheffingen van de penningmeester niet uit. De LSWH moest ook bijdragen aan de landelijke FSWH, maar kon lang niet altijd aan haar verplichtingen voldoen.

Organisatorisch kende de LSWH een tamelijk anarchistische structuur. De taak van het bestuur werd gezien als "koördinatie, dus geen dictatuur." Bestuurders vormden samen een kerngroep, maar fungeerden ieder afzonderlijk als coördinatoren van vijf subgroepen die de opvang van homoseksuele studenten regelden; discussie middels lezingen, voorlichting en eigen onderzoek entameerden; propaganda bedreven door het schrijven van artikelen en het maken van affiches; integratiefeesten organiseerden en waar nodig provokeerden met ludieke acties.

Lang niet alle vijf subgroepen floreerden, maar anderzijds werd met het grootste gemak ingehaakt op eigen belangstelling en actuele zaken. Tussentijds werden *ad hoc* groepen actief: een 'Septembergroep' (die zich concentreerde op de introductie van eerstejaars studenten), een 'Kliniese Psychologie Groep', een 'Studium Generale Groep' en een 'Integratiegroep' voor roze acties.

Heel calvinistisch werd binnen de LSWH niet gesproken van leden, maar van medewerkers, want er was genoeg werk te doen. "Medewerkers zijn zij die zich bij de seksuele revolutie betrokken voelen (feitelijk is iedereen erbij betrokken), of zij nu hetero, of homo zijn, politiek links of rechts, wel of niet aangesloten bij een vereniging." Gelukkig maar dat werken voor de

LSWH heel spannend en confronterend kon zijn, vaak ook gezellig en soms ludiek. Het vereiste wel dat je alle drempelvrees had overwonnen en vrede had met je eigen geaardheid. Niet elke medewerker had dat stadium al bereikt. Daarbij kwam dat de ideologie van de LSWH door haar vaagheid menigeen mocht aanspreken, maar tussen droom en daad ligt een wereld van verschil. De invulling en vormgeving van concrete acties leidden binnen de kerngroep soms tot heftige discussies, waarachter in een enkel geval ook wel eens persoonlijke vetes schuilgingen.

OPVANG

Het dichtst bij huis van de LSWH stond het streven om het proces van zelf-acceptatie te bevorderen door het bieden van opvangmogelijkheden. Een Leidse student die worstelde met zijn seksuele geaardheid, werd sinds 1968 op allerlei manieren geattendeerd op mogelijkheden om zijn probleem toe te vertrouwen aan een medewerker van de LSWH. Je hoefde je maar te vermannen en te schrijven naar Postbus 101. Was die grote stap genomen, dan volgde een uitnodiging voor een gesprek in privésfeer met een leeftijd- en seksegenoot die was aangewezen door het bestuur. Volgens de LSWH was zo'n gesprek voor velen een openbaring, want

problemen blijken niet uniek te zijn, anderen hebben ze ook. In de toekomst kan blijken dat homoseksuele problemen niet wezenlijk verschillen van die van anderen. Inherent aan het homoseksuele probleem is nog altijd de omstandigheid dat je er met anderen niet over durft te praten.²⁶

Tijdens dit oriënterende gesprek kwamen meestal ook de met homoseksualiteit samenhangende problemen aan de orde, zoals studievertraging, huisvestingsproblemen en discriminatie op grond van seksuele geaardheid. Twee jongens die 's avonds in een park zaten, konden door de politie worden verwijderd; een jongen en een meisje daarentegen werden met rust gelaten. Soms werden homo's weggepest uit studentenhuizen en vaak werden ze ook geweigerd door hospita's, of werd het overnachten van een vriendje verboden.

Het vervolgtraject bestond uit het deelnemen aan een gespreksgroep die onder leiding van een ervaren gespreksleider viermaal bijeenkwam. Hier werden de moeilijkheden uitgepraat en werd moed verzameld om zich in de kennissenkring als homo bloot te geven, maar ook om de ouders te informeren. Zo'n *coming out* was volgens de medewerkers van de LSWH belangrijk: "Persoonlijke ontwikkeling wordt nl. geremd wanneer de seksua-

liteit in het geheim beleefd moet worden, men als het ware een dubbel leven leidt achter de maskers in de maatschappij en ondergronds. Geen van beide levens is echt.²⁷ Bij ernstige individuele problemen ging de gespreksleider niet zelf 'beunhazen', maar riep hij de hulp in van een van de studentenverzorgers (studentendecanen, bureau studentenartsen en/of -psychologen, of een van de pastores). Daartoe had een van de medewerkers kort na de oprichting van de LSWH belangrijke stappen ondernomen. Een studentenpsycholoog juichte het nieuwe initiatief toe:

Tallose studenten lopen met de vraag rond: "Ben ik nou homoseksueel, of niet?" Velen komen terecht op ons instituut, waar ze toch niet adequaat behandeld kunnen worden. Het advies om lid te worden van het COC en het zo uit te vinden, is voor velen een te grote stap. We zouden op het instituut gespreksgroepjes moeten formeren van studenten met identificatieproblemen. Praktisch is dit moeilijk te realiseren. De LSWH kan dit veel gemakkelijker doen onder deskundige leiding.²⁸

Minder ingenomen was deze studentenpsycholoog met de openbare activiteiten van de LSWH om homoseksualiteit in de maatschappij te bevorderen. Volgens hem stak daarin te veel provocatie en exhibitionisme en was slechts een klein deel van de leden daarop uit.

Binnen de psychiatrie vormde homoseksualiteit toen nog een heikel thema. Nog in 1968 kreeg de nieuwe lichterling eerstejaars van Augustinus tijdens haar introductieweek van de gezaghebbende psychiater professor P.C. Kuiper — schrijver van een standaardwerk over neuroseleer en van een boekje over studenten en seksualiteit — te horen dat homofilie helaas onder de categorie geestelijke afwijkingen viel.²⁹ In 1967 promoveerde G.J.M. van den Aardweg op het proefschrift *Homofilie, neurose en dwangzelsbeklag. Een psychologische theorie over homofilie toegelicht met een analyse van het leven en werk van André Gide*. De auteur koesterde de optimistische verwachting dat homoseksualiteit te genezen zou zijn. Diametraal tegenovergesteld waren de ervaringen van W.J. Sengers in diens dissertatie *Homoseksualiteit als klacht: een psychiatrische studie* (1969). Sengers' bevindingen waren juist dat (geforceerde) heroriëntatie van een homoseksuele naar heteroseksuele gerichtheid vrijwel altijd negatief uitviel. Hij hield het erop dat "als een patiënt(e) homofiel is [...] de aanvaarding van deze gerichtheid het eerste behandelingsdoel is."³⁰ Het is niet verwonderlijk dat de LSWH zich uitsprak voor Sengers, die zij prompt uitnodigde om zijn opvattingen te komen toelichten op een Studium Generale in Leiden.

Zij die gebruik maakten van de opvangfaciliteit van de LSWH hebben er veel baat bij gehad, al was het maar "dat ze er niet zo'n probleem van

moesten maken voor zichzelf en dat men zelf maar moest besluiten of ze het wel of niet vertelden aan hun ouders."³¹ Het overheersende thema binnen de gespreksgroep was zelfacceptatie; over erotiek en relaties werd nauwelijks gesproken. Wel een smet op dit behoedzame en vertrouwelijke werk wierp een enkele gespreksleider die de gouden regel schond dat je geen misbruik mocht maken van iemand die nog zoekende was. "Er waren mensen die de opvang met een dubbele bodem deden."³²

Door een structureel tekort aan gespreksleiders heeft de opvanggroep binnen de LSWH formeel niet lang bestaan. De drempel bleef erg hoog. Er was veel moed voor nodig om bij onzekerheid over gevoelens die je eigenlijk niet wilde hebben naar iemand van zo'n opvanggroep toe te stappen. Vooral omdat het een vereniging betrof die de maatschappelijke integratie van homoseksualiteit hoog in haar vaandel voerde.

STEUN UIT ONVERWACHTE HOEK:

DE ACTIEGROEP S5 EN DE WERKGROEP SADISME

Naast opvang hechtte de LSWH veel belang aan voorlichting. Daarmee kon zij de publieke opinie beïnvloeden en een meer homovriendelijk klimaat in verschillende maatschappelijke kringen scheppen, zowel binnen als buiten de universiteit. Het lag voor de hand om tijdens de kennismakingstijd van de eerstejaars op de verschillende studentenverenigingen te beginnen met voorlichting over homoseksualiteit en het bestaan van de LSHW. Zo werden in juni 1968 verschillende contacten gelegd met de ontgroeningscommissies van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL), de *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR) en Augustinus. De VVSL schonk de LSWH de primeur bij haar een voorlichtingsavond te houden. Er kwamen slechts vijftien vrouwelijke studenten opdagen. De aanwezigen werden geconfronteerd met choquerende vragen van Petra de Klerk, medewerkster van de voorlichtingsgroep: "Hoe zouden jullie reageren wanneer een vriendinnetje lesbisch blijkt te zijn?" en stel "dat een jaarclubvriendinnetje een meisje i.p.v. een jongen uitnodigt voor het èlebal?"³³

De voorlichtingsactiviteiten breidden zich nu als een olievlek uit. Rond diezelfde tijd kwam de werkgroep in principe met het universiteitsbestuur overeen om in de eerstvolgende voorlichtingsmap voor aankomende studenten ook een stencil op te nemen met informatie over de LSWH. Maar of de afgevaardigden van het universiteitsbestuur te wankelmoedig waren geweest? Na de zomervakantie bleken de kaarten ineens heel anders te liggen.

Op een openbare vergadering toonde rector magnificus L. Kukenheim zich tijdens de rondvraag ernstig bezorgd, maar ook uitermate verontwaardigd, over dit plan van de LSWH:

‘Waar moet dat naar toe’, vroeg Kukenheim zich af. Ze kunnen er het volgend jaar wel een oproep van de werkgroep sadisme instoppen!³⁴

Een nieuwe rel was geboren, want Rob Harrewijn meldde in het *LUB* dat Kukenheims uitval bijval kreeg uit verdachte hoek: een nieuwe actiegroep genaamd ‘S5’.³⁵ Daarachter verschool zich de ‘Stichting tot Stimulering van Sadisme onder Socialistische Studenten’, die zich in een open brief aan de rector magnificus heel opzichtig achter hem schaarde en er zelfs nog een schepje bovenop deed: homo’s waren vieze lui die verbrand moesten worden! Toen kreeg ook de landelijke pers lucht van de zaak. Het *Algemeen Handelsblad* vroeg Kukenheim om een toelichting. Tegenover deze krant verklaarde de hoogste gezagsdrager van de Leidse universiteit dat hij homoseksualiteit inderdaad als een geestelijke afwijking beschouwde; voor de rest wilde hij er geen woorden aan vuil maken. Voor sommige LSWH-medewerkers was de openbare opvatting van Kukenheim een bijzonder schokkende ervaring: “Hij ventileerde daar zijn persoonlijke mening, maar wel als bestuurder van de Leidse universiteit. Dat kon niet! Dat kon echt niet! Maar zoiets schudt je wel wakker.”³⁶ Troost konden de LSWH-ers wel putten uit het gegeven dat heel wat hetero’s het met hen eens waren. De schrijver van een geruchtmakend pamflet — Jaap Westbroek — liet de kans niet onbenut om de rector magnificus voor schut te zetten.

Het is niet duidelijk of de LSWH protest heeft ingediend tegen de uitlatingen van Kukenheim, maar met de voorbereidingen voor de voorlichtingscampagne onder eerstejaars ging zij onverdroten voort. Op de universitaire voorlichtingsdagen begin januari 1969 werden ruim 250 stencils uitgedeeld aan aankomende studenten en hun ouders. De ‘Septembergroep’ stond later dat jaar met een standje in de Stadsgehoorzaal tijdens de eerstejaarsdagen, “waarbij het affiesje zo goed en kwaad als het ging gedistribueerd is onder de eerstejaars, de rest is op het feest vergeven.”³⁷ Van enige tegenwerking door het universiteitsbestuur bij deze gelegenheid is niets bekend.

De LSWH gaf niet alleen voorlichting. Zij organiseerde ook discussie-avonden, bijvoorbeeld met de medische kring van Augustinus, om bestaande vooroordelen uit de weg te ruimen. Met de werkgroep klinische psychologie werden nauwe contacten onderhouden. De daar gehouden referaten werden gebundeld, om op hun beurt weer een rol te spelen in kleine

L. Kukenheim in augustus 1968
(Academisch Historisch Museum).

studieclubjes binnen de LSWH. Ook werd zij serieus genomen bij de opzet van een onderzoek naar seksuele problemen onder studenten en of en hoe daar met voorlichting een mouw aan viel te passen. Vier medewerkers van de LSWH namen vanaf juni 1969 deel aan de voorgesprekken en droegen zelf onderwerpen aan. Dankzij deze inbreng werden in de enquête enkele vragen opgenomen die rechtstreeks betrekking hadden op homoseksualiteit. In 1970 werden de resultaten van het onderzoek gepubliceerd. De uitkomsten van *Student & Sexuele Voorlichting* lieten zien dat het percentage homoseksuele studenten merkwaardig genoeg één procent lager lag dan het geschatte landelijke gemiddelde van vijf procent; dat een kwart van de studenten in de puberteit wel eens homoseksuele ervaringen had gehad en dat zeventien procent meer voorlichting wenste over homoseksualiteit.³⁸

Wat dit laatste betreft werden de studenten op hun wenken bediend, want de LSWH organiseerde samen met enkele leden van de studentenvereniging Catena in de herfst van 1969 een Studium Generale met als thema — hoe kan het ook anders — de 'Seksuele revolutie'. In een cyclus van vijf maandagavonden werden in het *Prytaneum* lezingen gehouden over het huwelijk en homoseksualiteit (door Sengers), en over abortus provocatus, pornografie en vrouwenemancipatie (door Joke Swiebel, toen nog voorzitter van de FSWH). Daarnaast waren enkele leden van de LSWH van de

partij op voorlichtingsbijeenkomsten van de NVSH, waar zij het partje homoseksualiteit voor hun rekening namen.

Veel moeizamer verliepen de voorlichtingsactiviteiten buiten het universitaire onderwijs. De resultaten op kweekscholen en middelbare scholen waren bedroevend. De houding was daar in het algemeen veel afwijzender dan in jongerencentra. Begin 1970 lijken deze voorlichtingsactiviteiten een zachte dood te zijn gestorven.

Meer succes oogste de LSWH met lezingen die het thema homoseksualiteit en literatuur behandelden. Heel geanimeerd was "de uitstekende en geestige lezing" van Andreas Burnier in maart 1969 onder de titel: "Vrouwen zijn toch ook mensen, maar U zoudt toch niet willen dat Uw dochter ermee trouwde."³⁹ Op persoonlijk titel organiseerde Paul de Leeuw informele Reve-avonden.

EEN ROZE DANSPELTON IN ACTIE

Opvang, voorlichting en publiciteit, openbare discussies, lezingen over homoseksualiteit in de literatuur zijn allemaal nuttige, zinvolle en soms ook prettige zaken. Maar om de pretentieuze leuze "Integratie door konfrontatie" daadwerkelijk kracht bij te zetten, moest er heel wat meer uit de kast worden gehaald. Dat hield ook in het bevechten van een plaats in het publieke domein. De LSWH stelde hoge eisen aan haar medewerkers:

Hij moet ervoor uitkomen en zich niet uitsluitend opsluiten in sociëteiten van het COC..

Niet alleen homo zijn binnen het COC of homobars, maar ook buiten op straat, op je kamer, op school, op de Universiteit, in het leger, overal in het leven.⁴⁰

Lang niet iedereen was toen al zo ver om openlijk voor zijn homoseksualiteit uit te komen. De alternatieve bladenman op de oude mensa (later actief betrokken bij de Leidse 'Sineeklup' en barman in de koffieshop van het ALSV-gebouw), verhaalt over zijn dilemma om op het *Prytaneum* stencils van de LSWH te verspreiden: "Als je uitdeelt, dan weet natuurlijk iedereen dat je homofiel bent."

Sommigen vonden bovendien dat de propaganda van de LSWH "op de hippe toer, enigszins links" was, waarmee bepaalde groepen bij voorbaat werden uitgesloten. Boudewijn Büch nam dat op de koop toe: "Je bereikt er misschien alleen een klein groepje corpsleden niet mee, maar die zijn sowieso al zo moeilijk te bereiken dat het waarschijnlijk ook met anders gerichte propaganda niet zou lukken." De stijl van propaganda voeren deed er volgens hem niet veel toe: wie zou zich bijvoorbeeld door de vormgeving

of tekst van een stencil laten weerhouden? Marius Vroegindewij daarentegen meende dat als de toonzetting van de stencils wat "zachter van karakter" was, de LSWH misschien "ook wat verlegener types" zou kunnen bereiken.⁴¹

Mogelijk werden nieuwkomers aangestoken door het optimisme dat de LSWH aanvankelijk uitstraalde.

Zij die de drempelvrees reeds hebben overwonnen konfronterden door hun gedrag de maatschappij automaties met homoseksualiteit. Meestal zal de maatschappij er niet ongunstig op reageren, soms onverschillig en af en toe ook ongunstig.⁴²

Met de nodige naïviteit en niet gespeend van idealisme sprak de LSWH het volste vertrouwen uit dat weliswaar na veel praten en onderhandelen "homofiel gedrag getolereerd, zo niet geaccepteerd werd." In werkelijkheid moest de strijd in openbare gelegenheden nog beginnen. Een van de speerpunten zou 'homoseksueel dansen' worden. "Het is immers een van de gedragswijzen, waardoor men in het openbaar kan duidelijk maken wat homoseksualiteit nu in concreto betekent."⁴³ Voor de LSWH-medewerkers was samen dansen tegelijkertijd samen actie voeren: "Gewoon jezelf zijn, je gedragen zoals je bent, net zo als hetero's doen."⁴⁴

Het was ook van de nood een deugd maken, want homoseksuele studenten (laat staan niet-studenten) kenden tot voor enige decennia geen vaste soos- en dansruimte, totdat het universitair trefcentrum Pardoeza uitkomst bracht. Op Doezastraat 43 werd het al gauw gewoonte dat homo's hier iedere woensdagavond bijeenkwamen. Na het overlijden van de barman werd Pardoeza tijdelijk gesloten. Homo's zochten daarop een onderkomen in de 'Billy-Bar' in de Wolsteeg 2 (later 'Het Snickeltje' genaamd en vanaf het begin van de jaren tachtig café 'De WW') en op huiskamerbijeenkomsten. Aan de vooravond van Leidens Ontzet in 1968 werd Pardoeza heropend met als gastheer Herman van Asperen uit Katwijk, vijfvoudig kampioen nationaal biertappen. De openingstijden van Pardoeza — met een nacht- en dansvergunning — waren voor die tijd in Leiden een ongekende weelde: voor ieder lid van de Leidse *civitas* vrij toegankelijk, al werden studenten wel op het bezit van een geldige collegekaart gecontroleerd. In de praktijk werd dit universitair trefcentrum een vergaarbak van progressieve jongeren, studenten en Leidse burgers.

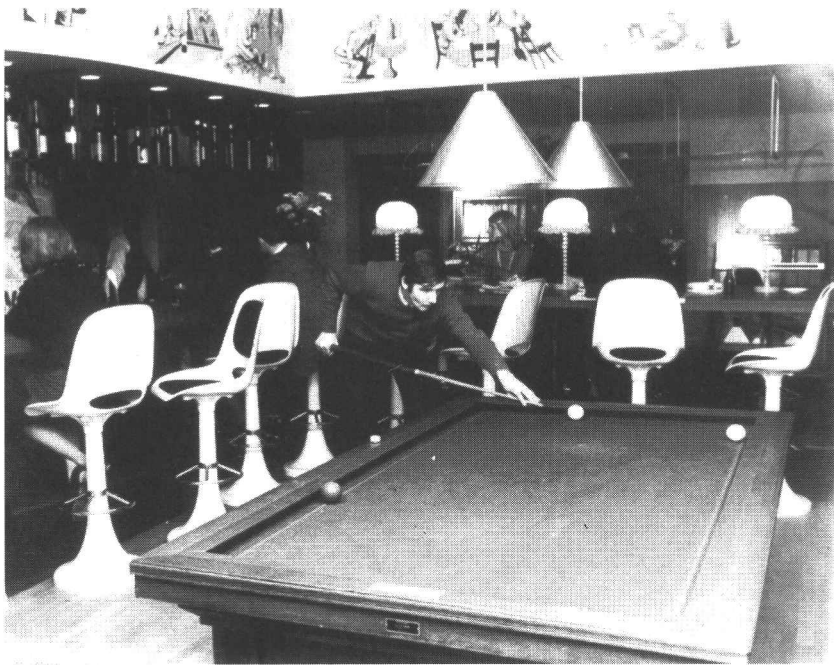
Kort nadat de LSWH haar oude stek weer had hervonden, gingen jongens steeds vaker 'homoseksueel', of niet keurig 'in paartjes' dansen. De buitenissige activiteiten werden door de barkeeper met argusogen gevolgd, te meer daar oudere heren in driedelig kostuum zich aan dit opzichtig ver-

toon stoorden. Toen korte tijd later sommigen zich in travestie manifesteerden op het kleine dansvloertje en het zelfs waagden om na het dansen languit op de grond bij te komen van de vermoeienissen, was voor de barkeeper de maat vol. Eigenhandig stelde hij voortaan als huisregel dat jongens niet meer met elkaar mochten dansen en dat dansen in grotere, ondefinieerbare groepen uit den boze was.

Hein Vink van het *LUB* was er als de kippen bij om met 'Pardoeza, of wat een universitair trefcentrum niet behoort te zijn', de knuppel in het hoenderhok te gooien.⁴⁵ De beheerscommissie waarin de verschillende geleidingen van de universiteit waren vertegenwoordigd, moest de gemoederen weer tot bedaren zien te brengen. Op de openbare vergadering nam alleen de studentenactivist Markus de Groot het op voor de LSWH. Tegen het verwijt dat hij zo autoritair was opgetreden uit angst dat Pardoeza als 'homotent' bekend zou komen te staan, verweerde barman Van Asperen zich met: "Ik laat ze toch iedere woensdagavond toe." De twee andere heren, die de universitaire docenten en het technisch administratief personeel vertegenwoordigden, namen de barkeeper in bescherming. De een adviseerde heel paternalistisch om de lieve vrede te bewaren: "Zolang er nog twee mensen zijn die aanstoot nemen aan het dansen van jongens, dan zouden die jongens het moeten laten." De ander ging nog een stapje verder: "Wanneer het nou nog Hifi [de discotheek van het LSC Minerva] was, of een dansavond op een of andere vereniging, maar het is hier een universitair trefcentrum!"⁴⁶ Alsof dat ertoe deed. Het imago van de universiteit mocht absoluut niet bezoedeld worden door een homo-tolerante houding. Diezelfde bezorgdheid speelde ook *Acta et Agenda* parten. Dit universitair mededelingenblad had eerder geweigerd een ingezonden stuk van de LSWH op te nemen.⁴⁷

Hein Vink verdedigde aan het slot van zijn artikel de volgende stelling: "Als mensen elkaar vrij willen ontmoeten, moeten ze dat vrij kunnen, en de manier waarop dat gebeurt is hun eigen zaak." Voorts wees hij zijn lezers erop dat het te denken gaf dat commissieleden waren afgevaardigd die de eigengereide barkeeper van Pardoeza door dik en dun de hand boven het hoofd hielden.⁴⁸ Het incident haalde ook de landelijke pers. *De Volkskrant* wijdde een bericht aan de zaak, overigens zonder er nieuwe informatie aan toe te voegen.⁴⁹ De LSWH liet zich in ieder geval niet ontmoedigen:

Over de borrel in Pardoeza is veel gesproken, men heeft uiteindelijk besloten de borrel niet te verplaatsen maar veeleer samen met de ALSV aksie te voeren ter verkrijging van een dans- en grotere introductiegelegenheid [...] het wordt woensdagavond in Pardoeza weer gezelliger,⁵⁰

Het interieur van Pardoeza na de verbouwing van 1968 (Academisch Historisch Museum).

Maar de lol van het swingen was er toch af. Wel heeft in Pardoeza “nog tot heel lang daarna een homo-sfeertje gehangen op de woensdagavond. Toen kwamen er vooral corpsjongens die er nog niet voor uit durfden te komen.”⁵¹

Terwijl de vijfde colonne een goed heenkomen zocht op het achtergelaten slagveld aan de Doezastraat, verlegde het roze danspeloton het strijdtoneel naar de kelders van Minerva aan de Vrouwensteeg. Het *collegium* had de oude kegelbaan laten omtoveren in een meer eigentijdse dancing. Hifi werd in november 1968 opengesteld en was in principe voor alle studenten toegankelijk, zij het op vertoon van een geldige collegekaart. Alleen voor aantrekkelijke meisjes, student of niet, werd te allen tijde een uitzondering gemaakt. De eerste klap was een daalder waard, want bij het eerste optreden werd hier in februari 1969 goed gescoord.

In de pas geopende Hifi bar is aanvankelijk met succes door tien LSWH-ers geïntegreerd gedanst. Een andere avond echter werden twee met elkaar dansende jongens (lid van de

LSWH) de bar uitgegooid. Moeten we hieruit afleiden dat Leiden toch een danspeleton nodig heeft om deze duidelijke vorm van discriminatie te bestrijden?⁵²

Een jaar later durfde Boudewijn Büch in het *Leidsch Dagblad* te stellen dat er aanzienlijke winst was geboekt: "Het is overigens erg plezierig dat op het ogenblik in bar Hi-fi het niet meer als vreemd wordt ervaren als twee homoseksuelen met elkaar dansen." Mogelijk een leugentje om bestwil, want in zijn *Links! Een rode burleske*, waarin *Wahrheit und Dichtung* op gespannen voet met elkaar staan, herinnert hij zich jaren later van 'Stereo' (Hifi):

Op een gegeven moment werd het tegen elkaar aandansen van mannen verboden. Tussen twee heren moest ten minste een meter afstand in acht worden genomen. Dit werd gecontroleerd door een corpsdignitaris met een duimstok.⁵³

Met deze dansacties in Pardoeza en Hifi was de LSWH op heftige maatschappelijke tegenstand gestoten. Ondubbelzinnig had de LSWH weer eens discriminatie van homo's in openbare gelegenheden aangetoond.

INTEGRATIEFEESTEN (1968–1970)

Wat in de boze buitenwereld niet wilde lukken, daarin slaagde de LSWH wel bij het creëren van haar eigen publieke ruimte. Een schot in de roos bleken alras de integratiefeesten. In navolging van Amsterdam ging de LSWH onder leiding van Marian Göbel feesten organiseren waar homo's, hetero's en bi's zichzelf konden zijn en waar ze dus ook ongestraft vrijelijk genegenheid voor elkaar mochten tonen. Op deze tijdelijke vrijplaats gold slechts een ongeschreven norm: het was *not done* om daar echt onderscheid te maken tussen uiteenlopend seksueel gedrag. In die zin sloten deze feesten naadloos aan op de ideologie van integratie door confrontatie. Peter van Eeten (sinds 1969 actief binnen de LSWH) vond de opzet van integratiefeesten heel nuttig, maar ook heel idealistisch.

Daarin realiseerden we voor een avond en nacht alvast de ideale situatie in de toekomst, waarin iedereen zichzelf kon zijn en seksualiteit geen probleem was. Toen dachten we dat het [homoseksualiteit] in korte tijd helemaal geen probleem meer zou zijn. Als je maar open eerlijk was en duidelijk over je eigen gevoelens, dan zou het geen verschil meer maken, dan zou je kunnen leven zoals jezelf wou. Dat idee is verdwenen, daar gelooft niemand meer in!⁵⁴

Op verschillende manieren werd het eerstkomende integratiefeest op zaterdag 9 november 1968 aangekondigd. De feestgroep van de LSWH gebruikte haar eigen communicatiebulletins, het medium *Proefding* van de FSWH, zodat men ook in andere universiteitssteden op de hoogte was; plaatste

aankondigingen in het *LUB* (en ditmaal was zowaar ook *Acta et Agenda* genegen) en maakte affiches voor de mededelingenborden in de universiteitsgebouwen. Opnieuw kwam Kukenheim als zedenmeester om de hoek kijken. Publiciteit voor een Leids integratiefeest was tot daar aan toe, maar het aanplakken van aankondigingen van integratiefeesten in andere universiteitssteden werd in eerste instantie verboden. Later werd deze maatregel enigermate versoepeld door preventieve censuur: elk affiche moest eerst een stempel *nihil obstat* van de pro-rector verdienen.

Het eerste integratiefeest in de sociëteit Horus van Catena (toen nog aan het Rapenburg) was een daverend succes, "Vooral door de fijne sfeer, waarin homo's konden zien wat hetero's waren en omgekeerd, een sfeer waar iedereen zich kon thuis voelen." Maar niet iedereen gunde de LSWH dit succes. Kort daarop publiceerde de latere universiteitsbestuurder M. Koornstra in het *LUB* een artikel onder de provocerende titel: 'Homofilie: een post-victoriaans verschijnsel'. Boudewijn Büch en Marius Vroegindewij lieten zijn verhaal niet onweersproken met 'De heer Koornstra: een middeleeuws verschijnsel'.⁵⁵

Het mocht de pret niet drukken, want voor de Kerst van dat jaar werd op dezelfde plaats een tweede feest georganiseerd. Integratiefeesten waren iets nieuws en voorzagen duidelijk in een behoefte aan ongekend vertier. Dat kon en mocht je niet missen. De LSWH kweekte met het organiseren van deze feesten veel *goodwill* en verwierf er grote naamsbekendheid mee. Dankzij dit tamelijk makkelijke succes, zeker in vergelijking met andere veel moeizamere activiteiten, werd het organiseren van integratiefeesten een frequent terugkerend evenement voor de LSWH. Pogingen echter om de feesten ook inhoudelijk meer diepgang te geven door lezingen en discussies leden schipbreuk. Daarvoor ontbrak ook de benodigde mankracht. Volstaan werd met een speciaal ingerichte stand van de LSWH, bijna altijd was er disco, soms een band met *light show*, heel af en toe porno (voorlichtingsfilms van de NVSH) en een bulk aan informatiemateriaal.

De meeste respondenten herinnerden zich deze activiteiten van de LSWH maar al te goed. Het toenmalige PSP-raadslid Herman Amptmeijer nodigde zichzelf uit:

Er kwamen niet zoveel mensen uit de gewone Leidse bevolking, maar voor mij was dat onderscheid niet al te scherp. Het gros was studenten en *drop outs*, mensen met een half academische achtergrond. Ik ging daar in principe altijd naar toe en het maakte niet zoveel uit met wie ik danste, of dat nou met meisjes of met jongens was.

Peter van Eeten typeerde de sfeer op de integratiefeesten als volgt:

Het zat duidelijk een beetje in de experimentele fase van adolescenten. Als je binnen kwam en je wist het nog niet, dan had het wel iets spannends: kijken wat er gebeurt, wie mij probeert te versieren, of met wie kan ik dansen. Er waren natuurlijk ook hetero's die het spannend vonden om dat mee te maken. In die zin was het een vrij open aangelegenheid. Mensen hadden niet het gevoel dat ze meteen geëtiketteerd werden.

Een (hetero-)VVSL-lid, Mascha, beschreef in haar verenigingsblad enkele indrukken op een door haar bezocht integratiefeest.

Een jongen danst met een meisje, een meisje met een meisje. Drie of vier jongens dansen met elkaar. Wat onmiddellijk opvalt: Homofiele paren geven zich meer, dansen expressiever. Alsof ze dingen van deze verstarde maatschappij zoveel bewegelijke maat willen geven, dat ze ipv de negatieve, vreemde of verwarde reacties een grotere vrijheid, creativiteit, meer levensvreugde opwekken.⁵⁶

En Kees Walle, die, net als Herman Amptmeijer, zichzelf op de integratiefeesten uitnodigde:

Schitterend! Dat was typisch jaren zestig en zeventig, waar alles kon. En ook spannend: mensen die naakt gingen dansen. Dat was heel bijzonder. [...] Als je nu zoiets mee zou maken, dan zou het veel commerciëler en decadent zijn. Maar toen ging er een enorme blijheid, een spanning, een soort euforie van uit.

Toch kenden die vrije sfeer en toenemende seksuele permissiviteit ook grenzen. Naakt dansen mocht voor een enkeling een ultieme vrijheidsbeleving zijn. Eén van de medewerkers was er niet van gediend. Er was iemand

die wilde zich gaan ontkleden en die wilde er dus een naaktfeest van maken. Toen heb ik tegen hem gezegd: "Kijk, het is toch ook niet zo'n besloten feest... dan krijg je problemen. En *Schluss!* Dat kunnen we gewoon niet tolereren hier!" Ik had een behoorlijk verantwoordelijkheidsgevoel en zag eerder de consequenties van bepaald gedrag, terwijl het die jongelui natuurlijk niks kon schelen. [...] De ontwapenende eerlijkheid van een bepaalde leeftijd. Dát idealisme.

Naarmate de integratiefeesten almaar populairder werden en steeds meer feestgangers aantrokken, moest de LSWH in mei 1969 uitzien naar een andere locatie. Horus was te klein geworden. Daarop verleende Augustinus gastvrijheid. Als bijkomend voordeel zag de LSWH in een verandering van feestruimte tevens het voordeel om via andere studentenverenigingen een integratie te bevorderen.⁵⁷ In sociëteit The Saint werd in november van dat jaar het volgende feest gevierd. Maar op Augustinus verliep het feest "rommelig, meer als een soiree bij adolphine, door allerlei oorzaken."⁵⁸ De integratiefeesten dreigden aan hun eigen succes ten gronde te gaan. In februari 1970 beklagde het LSWH-bestuur zich tegenover het *Leidsch Dagblad*, dat nu ook interesse ging tonen voor de homoseksuele medeburger:

Het is vorige week zaterdag inderdaad een bende geworden, er is wel voor zeshonderd gulden schade aangericht. Eerlijk gezegd schoten we met deze integratiefeesten ons doel langzamerhand voorbij. Deze feesten kregen namelijk de laatste tijd steeds meer het karakter van undergroundsamenkomsten die door heel links Leiden werden bezocht. Er ontstond een soort groepsvorming, dat met ons streven naar integratie niets meer te maken had. De gebeurtenissen van afgelopen zaterdag hebben tot gevolg dat wij voortaan geen open huis meer kunnen houden.⁵⁹

De sfeer op de feesten daarna werd er niet beter op. Vanwege toenemende roof- en vernielzucht op de laatste integratiefeesten zag het bestuur van de LSWH zich in het voorjaar van 1970 genoodzaakt de feesten een besloten karakter te geven. "Leiden schijnt de weelde van een open feest nog niet aan te kunnen."⁶⁰ Feestgangers moesten zich voortaan identificeren aan de hand van een geldige collegekaart of anderszins. Onder die strikte voorwaarden werd op 9 mei 1970 het twaalfde integratiefeest gevierd. Het was tevens een 'ontbindingsfeest', want de LSWH had zich op 24 april 1970 opgeheven. De entree-inkomsten werden bestemd voor de kersverse sociëteit voor homoseksuele jongeren, 'Miks' genaamd.

Wat het roze danspeloton met gedurfde acties niet voor elkaar had gekregen in een homo-vijandige buitenwereld, wilde beter lukken in een publiek gecreëerde ruimte onder eigen regie. Het is nu nauwelijks meer voorstelbaar hoe hoog in die jaren de drempel was om voor je seksuele identiteit uit te komen. De twaalf integratiefeesten over een periode van ruim anderhalf jaar boden heel wat mensen een veilige plek om eerst de kat uit de boom te kijken, vervolgens voorzichtig uit hun schulp te kruipen, om zich ten slotte als zelfbewuste homo's te manifesteren. Ze boden nieuwe identificatiemogelijkheden om de benauwende traditionele subcultuur te verlaten en legden de basis voor een meer open subcultuur die zich in de loop van de jaren zeventig zou ontwikkelen. De succesformule van integratiefeesten zou nog enige tijd gecultiveerd worden door de opvolgers van de LSWH, Miks en LWH, ook al verloor zij mettertijd aan glans.

WEG MET HET 'CHANTAGE-ARTIKEL'

Het jaar 1969 is niet alleen van historisch belang vanwege de universiteitsbezetting, maar is ook een mijlpaal in de homo-emancipatie. Op 21 januari van dat jaar trokken Leidse homoseksuelen naar Den Haag om te demonstreren *tegen* het beruchte artikel 248*bis*, dat homo's strafbaar stelde seksuele contacten te onderhouden met jongeren onder de 21 jaar (wat hetero's als

vanzelf werd gegund), maar *voor* de koninklijke goedkeuring van het COC. De LSWH droeg haar steentje bij aan deze demonstratie op het Binnenhof.

Die demonstratie moest een beetje ludiek zijn. We zouden allemaal ballonnen oplaten. [...] We kwamen met pakweg z'n zessen de hoek omzeilen en natuurlijk waren meteen alle camera's op ons gericht. Ik moest even slikken, maar ik ben dapper doorgelopen. Misschien is toen mijn emancipatie wel begonnen.⁶¹

Het was de eerste homodemonstratie in het land, door studenten georganiseerd. Het zou nog tot 27 januari 1971 duren eer de Tweede Kamer in meerderheid voor intrekking van het beruchte wetsartikel stemde.⁶²

BOYS IN THE BAND

Van 8 tot 13 februari 1970 speelde toneelgroep het Centrum in de Leidse Schouwburg een stuk van Mart Crowley, getiteld *Boys in the Band* ('Jongens onder elkaar'). Heel die week deelden medewerkers van de LSWH pamfletten uit aan de schouwburgbezoekers. Daarin zette de werkgroep zich af tegen het stereotype beeld dat de schrijver van een nichtencultuur schilderde.

Het zijn die milieu's waarin de 'nichtjes' neurotisch en blasé als ze zijn, zich een sfeer van verveling en zelfvernietiging scheppen. Het zijn de tragische en kwetsbare homoseksuele figuren, die zich voortslepen van bar naar bar en van bed naar bed, vol beklag en vermoede afweer. [...] De homoseksuele mens wordt daarin op een belachelijke manier voorgesteld. Door een paar van die gefrustreerde giegelnichten op het toneel te breekt deze schrijver met een klap alles af wat wij tot nog toe hebben opgebouwd. Men doet voorkomen alsof alle homoseksuelen van die hyper verwijfde types zijn. En daar passen wij voor!⁶³

Kort voor haar ontbinding genoot de LSWH een toenemende belangstelling van de regionale pers (*Leidsch Dagblad* en *Het Vaderland*). Bij wijze van zwanenzang beklagde de studentenwerkgroep zich er publiekelijk over dat homoseksuelen anno 1970 meer en meer als een commercieel object werden gezien en dat er op een onverantwoorde manier werd omgesprongen met de homoseksuele en diens integratie in de maatschappij. Er was ook nog een historisch onrecht.

We vieren straks onder het motto van vrijheid voor iedereen het zilveren bevrijdingsfeest. Er zijn in de oorlog door Duitsers zowel Joden als homoseksuelen vermoord. De Joden zijn inmiddels in ere hersteld, de homoseksuelen niet. En op dit stuk onrecht willen wij als werkgroep gedurende de komende meiherdenking de aandacht vestigen.⁶⁴

De LSWH kreeg naar aanleiding van dit interview een briefkaart met de tekst "Hitler moet weer opstaan en jullie nesten uitbranden."⁶⁵ Van een voorgenomen bijdrage aan de Leidse dodenherdenking kwam niets meer terecht. Kort daarvoor had de LSWH zichzelf opgeheven. De draad werd pas in 1979 opgepakt, maar bij die gelegenheid leidde de duidelijk herkenbare aanwezigheid van Leidse homoseksuelen op de 4 Mei-herdenking — bij sommigen die meenden de dodenherdenking voor zichzelf te mogen op-eisen — tot heftige commotie.

"WAT IS JOU INBRENG, JOU AKSIE, WAT WIL JIJ???" (24 APRIL 1970)

Op 24 april 1970 werd de LSWH op een vergadering ten huize van Marius Vroegindewij ontbonden door "de mensen die het de moeite waard vonden om aanwezig te zijn." In de relatief korte periode van haar bestaan had de LSWH veel ondernomen, maar steeds door een kleine actieve kern. De meeste medewerkers gedroegen zich als passieve consumenten. Al eerder, in oktober 1969, bekritiseerde de kerngroep de inertie van haar leden op ironische wijze.

Jullie wisten wel beter: de seksuele revolutie is volbracht. Jullie trekken moe maar voldaan af naar jullie kamertjes. [Jullie] vatten een bezonder dedain op voor de werkgroep die daar ver beneden voortploeterde, schijnbaar op weg naar een reeds lang voorbijgestreefd doel. Maar er is iets veranderd in de wereld, liefjes. Terwijl jullie je beauty-slaapje deden in je rococo-interieurtjes — waar het begon te stinken naar angst en hulpeloze geilheid.

Niettemin, de wereld werd minder lief voor kleine homootjes, de wereld kreeg de pest aan jullie.⁶⁶

De oproep zette geen zoden aan de dijk. Het werk bleef op de schouders van die kleine actieve groep rusten, met als gevolg dat al vroeg de opvang en gespreksgroepen doodbloedden. Een nieuwe oproep van het bestuur begin april 1970 aan de leden ("Zeg het maar. Wat gebeurt er met de werkgroep volgend jaar?") haalde evenmin iets uit. Op de laatste vergadering besloot het handjevol aanwezigen de LSWH op te heffen. De liquidatie werd de leden schriftelijk gemotiveerd: 1) met de integratie werd geen vooruitgang geboekt. 2) de werkgroep is als ideologisch medium een farce gebleken en slechts tot een feest organiserend instituut verworden. 3) de activiteit van mensen die zich leden noem(d)en bleek nihil en 4) er stelden zich geen nieuwe bestuursleden beschikbaar.

Daarmee viel het doek over de LSWH. Het voortdurende tekort aan vrijwilligers was fnuikend, maar het laatste bestuur had twee maanden eerder

in het interview met het *Leidsch Dagblad* ook blijk gegeven van desillusies over de trage voortgang van integratie van homoseksualiteit in de samenleving. “Maar het ging allemaal niet zo snel”, aldus Peter van Eeten, “Ik denk dat mensen hun geduld verloren en het eindresultaat vonden tegenvallen.” Daarbij kwam volgens Marius Vroegindewij: “In twee jaar tijd had je alles wel een beetje bekeken.”

VAN LSWH TOT LWH

Toch is daarmee nog niet alles verklaard. Het homoseksuele taboe werd binnen de boezem van de universiteit voor het eerst doorbroken. Homo's kwamen organisatorisch bovengronds als studentenwerkgroep. Binnen de universitaire gemeenschap tastten zij de grenzen van hun mogelijkheden af om vervolgens gedesillustioneerd hun werkterrein te verleggen naar buiten, naar de maatschappij. Met hun ideologische bagage gingen ze op zoek naar nieuwe organisatievormen buiten de muren van de universiteit. Conform de heersende tijdgeest zochten ze net als andere groepjes studenten — of het nu Leidse arbeiders, Leidse jongeren, of Leidse homo's betrof — de stad op. Tekenend in dit verband is wel dat actieve personen uit de LSWH, als Burchard Mansvelt Beck, Marius Vroegindewij en Marian Göbel hun verantwoordelijkheid namen en voor continuïteit zorgden door hun schouders te zetten onder de oprichting van sociëteit Miks (begin 1970 tot eind 1974) voor alle homoseksuele jongeren, niet alleen studenten. Een van de lessen die onder meer ook uit de integratiefeesten was getrokken, was de noodzaak van een eigen gebouw. De onderhandelingen over het verwerven van een pand aan de Caecilistraat waren nagenoeg in kannen en kruiken, toen op het laatste moment roet in het eten werd gegooid. Zodoende kende Miks in zijn korte bestaan geen vaste stek — van Caeciliastraat 67 naar het Kreatief Sentrum aan de Breestraat om uiteindelijk boven Troef aan de Hogewoerd te belanden — maar bij nieuwe integratiefeesten werd voortaan geen ruimte van een of andere studentenvereniging meer gehuurd. De balans was voorgoed omgeslagen. Geïnteresseerde studenten bezochten sindsdien de integratiefeesten op voor hen heel ongewone plaatsen waar ze in direct contact kwamen met werkende en studerende jongeren, in plaats van andersom. De emancipatie van homoseksuelen, die begonnen was aan de universiteit, bleek niet meer dan een korte, zij het belangrijke fase die in andere omstandigheden en op andere locaties zou worden voortgezet. Wel zouden diezelfde studenten nog lange tijd een ideologisch stempel drukken

op Miks en wat daaruit volgde. Het door Miks georganiseerde integratiefeest in juni 1970 in het Kreatief Sentrum stond in het teken van 'Flikkers voor Vietnam'. Daarvoor werd maar liefst f 800 opgehaald, al had het comité moeite die gift aan te nemen.

In 1971 werd vanuit Miks de LWH opgericht om homoseksuele jongeren behulpzaam te zijn bij hun zoektocht naar hun identiteit. Bij die gelegenheid werden de rollen omgekeerd: Miks werd als projectgroep ondergeschikt aan het LWH. In 1974 kregen de LWH en Miks een onderkomen in het pand Nieuwe Rijn 20a, waar tevens Release was gevestigd. In het Theehuis, waar ook de plaatselijke afdeling van de NVSH zetelde, werden vanaf het voorjaar 1976 door de LWH maandelijks vrouwenavonden georganiseerd. Weldra namen de lesbische vrouwen het heft in eigen hand en organiseerden zij zich in de LVL, voorlopig nog als subgroep van de LWH, maar die wel een eigen koers volgde, afgestemd op het feministisch denken van die jaren. Het uitblijven van een eigen ontmoetingsruimte die ze al die tijd met de NVSH moesten delen, bleef beide organisaties parten spelen. Met een bezetting van Het Gulden Vlies aan de Breestraat in 1979 wisten de lesbische vrouwen van de gemeente een apart Vrouwenhuis af te dwingen aan de Hooigracht. Maar ook dat onderkomen zou uiteindelijk tijdelijk blijken. In oktober 1980 verwierf de LWH voor het eerst in haar bestaan een eigen pand in de Caeciliastraat. In 1982 kreeg de LVL een onafhankelijke status naast de LWH. Feestelijk was ook de viering van de 'Roze Lente' in het Waaggebouw in maart van dat jaar, tevens een generale repetitie voor nog iets veel omvangrijkers.

Op 25 juni 1983 was het de beurt aan Leidse flikkers en potten om de landelijke manifestatie van de jaarlijkse 'Roze Zaterdag' te organiseren. Ze kweten zich eervol van hun taak. Het feest der herkenning en confrontatie verliep gladjes en eindigde pas in de vroege uurtjes in het Van der Werf-park. Maar nooit eerder hadden Leidenaren het mogen beleven dat zo'n groot, uitgelezen gezelschap van homoseksuelen — de een heel opzichtig, de ander wat minder opvallend — uit alle hoeken van het land zich zo nadrukkelijk manifesteerde tegenover die anders gearde meerderheid in deze stad.

Op 1 januari 1985 traden de LWH en LVL als plaatselijke afdeling toe tot de landelijke COC. De beslissing had nogal wat voeten in de aarde gehad, maar viel uiteindelijk positief uit. In het voorjaar van datzelfde jaar kon eindelijk het eigen verenigingsgebouw (onderdeel van het prachtig gerestaureerde complex van de eertijds fameuze jeneverstokerij van Hartevelt) aan

de Langebracht in gebruik worden genomen. Sedertdien kent ook Leiden een geïnstitutionaliseerd gezicht van homo-emancipatie. Het is een van de schaarse gelegenheden in Leiden om onder gelijkgezinden te vertoeven. Of de seksueel revolutionairen van weleer juist dit voor ogen heeft gestaan, is nog maar de vraag. In ieder geval is de LSWH de wegbereidster geweest voor het Leidse COC met thans ruim driehonderd leden en gedragen door tientallen vrijwillig(st)ers. Wat nu als vanzelfsprekend wordt gezien, is niet zonder slag of stoot verworven en hoeft dat evenmin te blijven. Met dat besef zouden jongere generaties hun voordeel kunnen doen.

Bijlage. Bestuurssamenstelling van de LSWH (1968–1970)

Het eerste bestuur (8 februari 1968 – 13 oktober 1968)

Jan van Kakerken
Paul de Leeuw
Leo de Ridder
Jos Westerdijk

Het tweede bestuur (13 oktober 1968 – 28 september 1969)

Paul de Leeuw, praeses
Hans Gottenbosch, quaestor
Petra de Klerk, abactis

Het derde bestuur (28 september 1969 – 24 april 1970)

Boudewijn Maria Ignatius Büch, praeses
Paul de Leeuw, vice-praeses
Marius Vroegindewey, quaestor
Burchard Mansvelt Beck, abactis

Van het LSWH bestaat geen archief. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van uiteenlopende schriftelijke bronnen: Leidse studentenbladen, periodieken en kranten, literatuurstudie en enkele archiefstukken van het landelijke COC, gedeponeed in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. In het persoonlijk archief van enkele respondenten bevinden zich nog enkele stukken van de LSWH. Een onmisbare aanvulling vormden de interviews die tussen september 1996 en januari 1997 zijn afgenomen met oud-leden van de LSWH, en enkele personen die hier zijdelings bij waren betrokken. De transcripties en geluidsbanden zullen te zijner tijd worden overgedragen aan het Gemeentearchief Leiden.

Noten

1. Voor een algemeen overzicht: Dirk Jaap Noordam. *Risikante relaties. Vijf eeuwen homo-seksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995); voor Leiden: D.J. Noordam, 'Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 72-105.
2. *Braunbuch uber Reichstagbrand und Hitler-Terror* (Basel/Paris 1933); zie hiervoor: Pieter Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homosexualiteit*. (Amsterdam 1996) 338-339. Een kwalijke rol hierin speelde de Leidse socialistische schrijver en beeldende kunstenaar — zelf homoseksueel — Freek van Leeuwen; Martin Mooij, 'Leeuwen, Frederik van', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* VII (Amsterdam 1998) (126-130) 128.
3. Pieter Koenders heeft dit repressieve zedelijkheidsbeleid in verschillende steden nader onderzocht, maar Leiden ontbreekt in het rijtje. In zijn nabeschouwing laat hij aan de hand van een grafisch tabel zien hoe het aantal veroordelingen in de eerste decennia na de oorlog explosief groeide in vergelijking met de vooroorlogse periode. In de jaren vijftig deed zich de zwaarste repressie van homoseksualiteit voor. Pas in 1965 neemt het aantal rechtbankzaken ter zake artikel 284 *bis* van het Wetboek van Strafrecht plotseling af; Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie*, 828-832.
4. J.N. Warmerdam en P. Koenders, *Cultuur en ontspanning. Het COC 1946-1966* (Utrecht 1987).
5. S. Meilof-Oonk, *Meningen over homosexualiteit. Een onderzoek naar beeldvorming en attitudes bij de meerderjarige Nederlandse bevolking* II (Amsterdam 1967) 7.
6. G.A. Kooy, *Jeugd en seksualiteit in de jaren zeventig* (Wageningen 1972) 21.
7. Idem, *Jongeren en seksualiteit. Sociologische analyse van een revolutionaire evolutie* (Deventer 1976) 47-48.
8. J.M.W. van Ussel moest voor de verdediging van zijn proefschrift in 1967 uitwijken naar professor J. Presser in Amsterdam. Een jaar later verscheen de eerste druk van een handelseditie van zijn dissertatie bij Boom in Meppel. In die jaren was hij voorzitter van de Belgische pendant van de NVSH.
9. Het volgende is in hoofdzaak gebaseerd op Ingrid Ardonne, "Ga net een stapje verder dan uw moed reikt." *De Leidse Studentenwerkgroep Homoseksualiteit februari 1968 - april 1970*

- (doctoraalscriptie, Leiden 1997). Deze scriptie bevat de verantwoording voor de interviews waarnaar in dit artikel wordt verwezen.
10. Voor het begrip 'subcultuur', zie: Dirk Jaap Noordam. *Risikante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995) 162-166. Voor een algemeen overzicht: R.A.P. Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland: studie van een emancipatiebeweging* (Amsterdam 1982); voor Leiden: Peter van Eeten, 'Historisch overzicht van de L(S)WH van 1968 tot 1971', in drie afleveringen verschenen in *Nieuwsbrief van de LWH* 1982/83; Thomas Lindblad, 'Vijftien jaar homostrijd. Leidse Werkgroep homoseksualiteit 1968-1983', [bijzondere uitgave van] *Nieuwsbrief van de LWH*, maart 1983.
 11. Cor Smit, 'Een troosteloze aanblik: Leiden in de jaren zestig' in: Doris Wintgens Hötte (red.), *De jaren zestig: actie, kunst en cultuur in Leiden* (Leiden 1989) 17-28.
 12. Marius Vroegindewij, 'De jaren vijftig', in: Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980* (Leiden 1982) 226-229.
 13. Jaak Slangen, "'Ouwe lullen motten weg"! Studentenprotest, acties en het alternatieve circuit in Leiden in de late jaren zestig. Een beeldverhaal', in: Doris Wintgens Hötte, *De jaren zestig: actie, kunst en cultuur in Leiden*, 29-52.
 14. Interview 31 oktober 1996.
 15. R. Harrewijn, 'Homofiel studeren in Leiden', *Leids Universitair Weekblad (LUB)*, 2 mei 1968.
 16. Paul de Leeuw, 'Ssst ... homoseksueel', *Folia* [Uitgave van de Christelijke Studentenpers], nr. 5, 5 december 1967.
 17. Idem, 7 december 1967.
 18. Interview 9 januari 1997.
 19. Agenda van de oprichtingsvergadering van de LSWH, 8 februari 1968.
 20. Informatiebulletin LSWH, nr. 1, 14 december 1968.
 21. Ibidem.
 22. "Het persoonlijke is politiek", was een veel gehoorde leuze in die dagen. Sommigen gingen daarbij zover dat zij maar wat graag de merkwaardige ideeën van de psychiater Wilhelm Reich in praktijk brachten. In diens optiek vervulde het orgasme tegelijkertijd een politieke functie. Reichs 'wetenschappelijke opvattingen' werden door de Sexpolbeweging vanuit de Katholieke Universiteit van Tilburg gepropageerd.
 23. A.J. Heerma Vos, 'De geschiedenis van de gekkenbeweging', in: C. Brinkgreve, *Voor gek gehouden. Beelden uit de geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland* (Goudal Haarlem 1982) 74-87.
 24. Interview 31 oktober 1996.
 25. Ibidem.
 26. Informatiebulletin LSWH, nr. 1, 14 december 1968.

27. Ibidem.
28. Interview 9 januari 1997.
29. Het ironische is dat dezelfde Kuiper jaren later na ernstige persoonlijke crises waarvan hij verslag heeft gedaan in zijn boek *Ver heen. Verslag van een depressie* (Den Haag 1988) moest erkennen dat hij zelf homoseksuele gevoelens kende, die hij te lang had verdrongen.
30. W.J. Sengers, *Homoseksualiteit als klacht: een psychiatrische studie* (Bussum 1969) 26.
31. Interview 7 december 1996.
32. Idem.
33. Tineke en Mascha, 'Leidse Studentenwerkgroep Homofilie', *Nitor. Orgaan der Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden* (jrg. 35) [1967/1968] nr. 7, 82.
34. R. Harrewijn, 'Het Leidse duo K & K', *LUB*, 31 oktober 1968.
35. "Stabiliteitsfactor 5" duidde bij militaire keuringen op een grote mate van labiliteit en dis-kwalificeerde iemand voor militaire dienst.
36. Interview 31 oktober 1996.
37. K. B. LSWH, nr. 2 (oktober 1969).
38. F. v.d. Meer, *Studenten & Sexuele Voorlichting* (Z.p. 1970).
39. B. Boelaars, 'Hoe het twaalf jaar geleden begon', *Homologie* [jrg. 2] nr. 3 (maart 1980) 17; een variant op een niet minder choquerend thema dat professor W.H. Nagel eerder in Het Volkshuis had aangeroerd: 'Zou uw dochter met een Papoea mogen trouwen?'; Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis*, 232.
40. 'Leidse Studenten-Werkgroep Homofilie', *LUB*, 2 oktober 1968.
41. *Nitor* [jrg. 37] (1969/1970) nr. 2.
42. 'Informatie Bulletin LSWH' 1, 14 december 1968.
43. 'Verslag van de oprichting en eerste verenigingsjaar van de FSWH' (september 1968) 7.
44. Interview 31 oktober 1996.
45. H. Vink, 'Pardoeza, of wat een universitair trefcentrum niet moet zijn', *LUB*, 12 juni 1969.
46. Ibidem.
47. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Archief der Nederlandse Vereniging van Homofielen COC (1945-1970), inv.nr. 2.19.038, nr. 177, *Notulen raad van overleg*, 28 september 1968.
48. Vink, 'Pardoeza'; later wijdde hij nog een artikel aan deze zaak: 'Nogmaals Pardoeza of de ondergang van een universitair trefcentrum', *LUB*, 29 september 1969.
49. *De Volkskrant*, 14 juni 1969.
50. 'Kommunikatie Bulletin LSWH', 2 en 3 oktober 1969.
51. Interview 31 oktober 1996.
52. 'Intern Informatie Bulletin LSWH' 4, 22 februari 1969.
53. Boudewijn Büch, *Links. Een rode burleske* (Amsterdam 1986) 17-18.

54. 'Leidse werkgroep Homosexualiteit viert haar twintigste verjaardag. "We hadden een totaalvisie: homofilie, Vietnam en het milieu op één avond"', *Mare. Leids universitair weekblad*, 11 februari 1988.
55. M. Koomstra, 'Homofilie: een post-victoriaans verschijnsel', *LUB*, 10 november 1969; B. Büch & M. Vroegindeweyj, 'De heer Koomstra: een middeleeuws verschijnsel', *LUB*, 24 november 1969.
56. Mascha in *Nitor* (jrg. 37) [1969/1970], nr. 2, 8.
57. K.B. LSWH, nr. 3, oktober 1969.
58. K.B. LSWH nr. 5, januari 1970.
59. Pieter C. Rosier, 'Leidse studentenwerkgroep over toneelstuk. Niet alle homoseksuelen zijn "giegelnichten"', *Leidsch Dagblad*, 20 februari 1970.
60. Mededeling aan LSWH-leden op 30 april 1970.
61. Interview 31 oktober 1996.
62. Rob Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland: studie van een emancipatiebeweging* (Amsterdam 1982) 173-224 en 263-279.
63. Pieter C. Rosier in *Leidsch Dagblad*, 20 februari 1970.
64. Ibidem.
65. Interview 7 december 1996; K. B. nr. 6, maart 1970.
66. K.B. nr. 3, oktober 1969.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1997

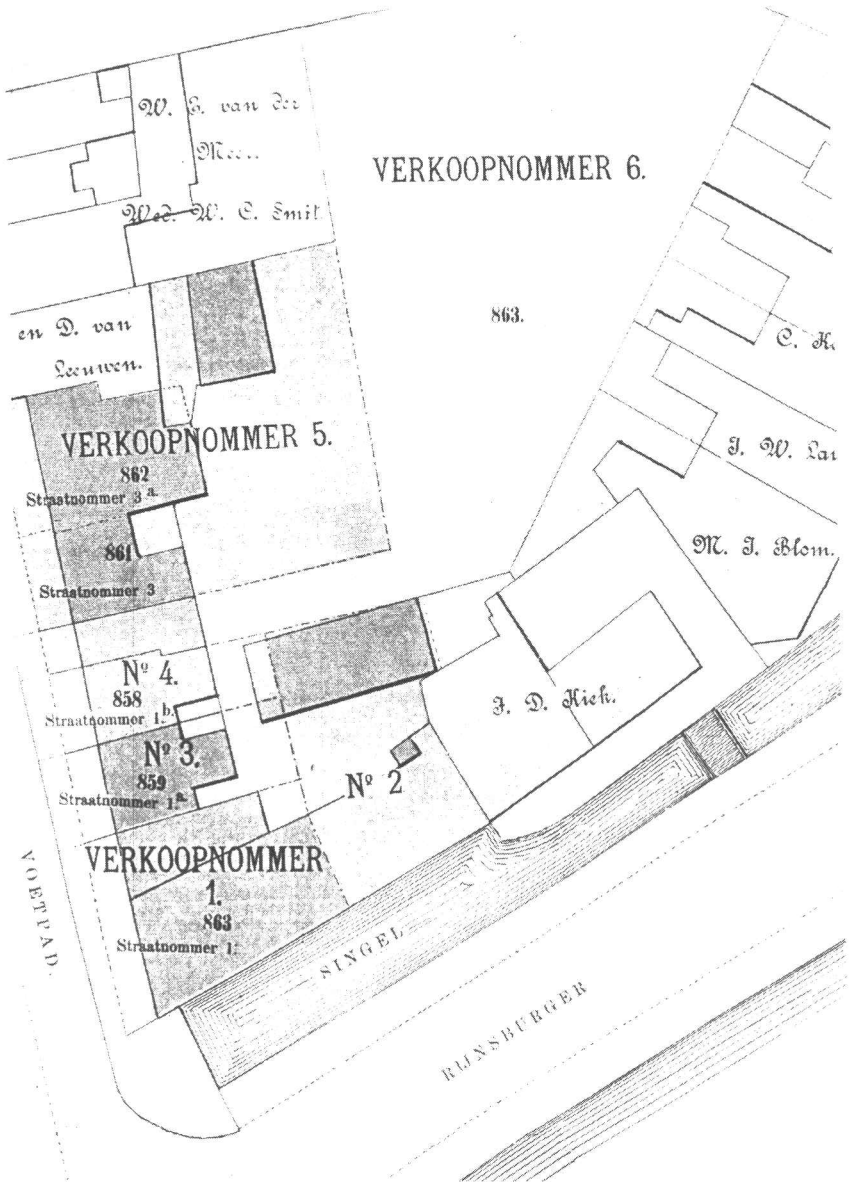
In 1997 is het Gemeentearchief niet bedolven onder de nieuw aangeworven archieven die door de verkorting van de overbrengingstermijn tot twintig jaar moeten worden overgedragen. Wel wordt nog aan diverse overbrengingen gewerkt. Zo wordt thans door uitdunning bereikt dat de door de vroegere wethouders gevormde (schaduw)archieven van 1929 tot ca. 1980 inkrimpen tot zo'n 35 m.; deze worden successievelijk overgebracht. Ook het archief van de (onder)directeur Gemeentewerken/stadsingenieur, 1960–1993 (45 m.), is overgebracht; een plaatsingslijst door L. Barendregt ontsluit dit archief. Van Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest werd 45 m. aan vooral patiëntendossiers vanaf 1898 overgebracht; deze zijn echter niet openbaar. Van het Algemeen Rijksarchief kwamen de protocollen van de te Leiden geresideerd hebbende notarissen, 1906–1916 (14 m.), met een lijst waardoor zij raadpleegbaar zijn.

Verder werden op tal van archieven (soms heel kleine) aanvullingen ontvangen, zoals van de bedrijven Van 't Hooft & Co., 1933–1939, en van J.J. Krantz & Zn., 1950–1975, van enkele woningbouwverenigingen, zoals De Eendracht, 1912–1979, De Goede Woning, 1940–1970, en Eigen Haard, 1900–1980. Van de Koninklijke Vereniging *Litteris Sacrum* werd uit de periode 1928–1975 1 m. archief verworven. De secretaris van de Stichting Vrienden van Trianon droeg bij zijn vertrek uit Leiden het archief uit de periode 1993–1995 over. Hiervan was een eenvoudige lijst gemaakt.

Een aan alle eisen voldoende inventaris voegde C.H. Fijma bij het door hem overgedragen archief van de Stichting Jazzolder Hot House, 1971–1996 (1,5 m.), terwijl bij de weinige archiefstukken van de Vereniging Jan van Hout, 1995, een lijst bij de stukken gevoegd was. Bij het archief van het Leids Studenten Corps, 1799–1972 (ca. 35 m.), was voor het oudste deel een prima inventaris gevoegd door F.C.J. Ketelaar (zij het dat de nummering nog definitief aangebracht moet worden) en voor wat de bulk van het overige materiaal betreft is meteen een plaatsingslijst gemaakt.

Een bijzondere aanwinst is een collectie stukken betreffende de vicarieën op het H. Kruis- en het St.-Catharina-altaar in de Pieterskerk, c.a., 1590–achttiende eeuw (0,12 m.); van dit op een veiling aangekochte archiefje werd meteen een zeer uitvoerige inventaris gemaakt door mw. drs. A.H. Netiv en drs. C de Graaf. Nu de uitvoerige studie van Jan van Well, *Oecumene metterdaad. De geloofsgemeenschap in de Merenwijk te Leiden* (Kampen 1996) verschenen is, droeg hij zijn materiaal over de Algemene Kerkelijke Merenwijkraad, 1969–1995 (2,5 m.) over aan het Gemeentearchief. Tot slot kan nog vermeld worden de aanwinst van een Zoeterwouds archief: dat van de Parochie St.-Jans Onthoofding (1658–heden) en van de H. Kruisverheffing (1931–1967) (7,2 resp. 1 m.), met een inventaris door P.Th.J. van der Kolk en C.J. Jansen.

Zoals gemeld wordt aan een aantal inventarissen van recent overgebrachte of nog over te brengen archieven gewerkt, maar ook archieven die al langer in het bezit van het Gemeentearchief zijn, worden onderhanden genomen. Behalve de inventaris van de Zoeterwoudse archieven door C. de Graaf en P.A.N. Lakeman moet hier speciaal vermeld worden het verschijnen van de inventaris van het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom en aanverwante families. De Van Heukeloms waren in de achttiende en negentiende eeuw vooraanstaande textielabrikanten, blijkend onder meer uit het feit dat zij de eerste stoommachine als drijfkracht in de textielindustrie introduceerden. Dit archief is een ware *Fundgrube*, zoals de inventarisator, mw. drs. M. Lulofs, onder het oog bracht tijdens een lezing voor de Vereniging Jan van Hout. Diverse auteurs hebben in de loop der tijd al uit dit archief geput; hier wordt slechts genoemd C.B.A. Smit, die in diverse artikelen informatie over vooral de Van Heukeloms van rond 1850 publiceerde. Een van zijn onverwachte vondsten verscheen onder de titel 'Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek' in het *Leids Jaarboekje* 94 (1992) 182-189. Kortom, deze inventaris ontsluit een vooral voor de sociale en economische geschiedenis buitengewoon belangrijk archief.

Het atelier van fotograaf Kiek aan de Rijsburgersingel (Gemeentearchief Leiden).

Boekbesprekingen

Historische plattegronden van Nederlandse steden. Deel 7: Leiden. Samengesteld door S. Groenveld, R.C.J. van Maanen, W.E. Penning, met medewerking van P.J.M. de Baar, onder redactie van D. de Vries. De Stichting Historische Stadsplattegronden/Uitgeverij 'Canaletto', Lisse/Alphen aan den Rijn 1997. 119 p., met 18 kaarten. ISBN 90-6469-716-7

De plannen voor een atlas lagen al zo'n twintig jaar in de koelkast. Vlak na het verschijnen van het magistrale H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975) was het niet opportuun om opnieuw een kostbaar platenboek te laten verschijnen. Nu is het kaartenboek er dan toch. Op 2 april 1997 werd het eerste exemplaar aan burgemeester Goekoop aangeboden; tegelijkertijd werd de tentoonstelling 'Leiden in kaart' in het Gemeentearchief geopend. De expositie verdween na drie weken, maar het boek is een blijvertje.

Het is zonder meer een belangrijk boek geworden, wat vooral is te danken aan de begeleidende hoofdstukken van de deskundige samenstellers. Van Maanen beschrijft de ruimtelijke ontwikkeling van de stad tot het jaar 1896, ogenschijnlijk uit de losse pols, maar in feite zeer gedegen en tot in de finesses wetenschappelijk verantwoord. Zijn aandeel in de publicatie is voor de geschiedenis van Leiden een grote aanwinst. Groenveld en De Baar doen vervolgens uit de doeken hoe het was gesteld met de cartografie van Leiden tussen de zestiende en de negentiende eeuw. Zij konden hiervoor steunen op het werk dat in een werkcollege stads-cartografie aan de Rijksuniversiteit Leiden was voorbereid. De makers van de kaarten, de methoden die zij volgden en de relaties tussen de verschillende stadsplattegronden komen uitvoerig aan de orde. Niet alleen de kennis van de historische cartografie vaart hier wel bij. Het tekstboek eindigt met een 'cartobibliografie' om je vingers bij af te likken, vervaardigd door de kunsthistoricus Penning. De kaart die zich hierin niet laat vinden, is waarschijnlijk nooit gemaakt.

Daarmee komen we aan de principale reden om dit kaartenboek te maken: de oude plattegronden van de stad. Van sommige kaarten vinden we alleen een afbeelding in het tekstgedeelte, maar achttien specimina worden op wel zeer riante wijze aangeboden als facsimile. Het gaat om de volgende kaarten:

1. Jacob van Deventer, 1560
2. Hans Lieftrinck, 1574
3. Hans Lieftrinck, 1576 (1744)
4. Pieter Bast, 1600
5. Jan Pietersz. Dou, 1614
6. Pieter Bast; bijgewerkt en uitgebreid door Nicolaes van Geelkercken, ca. 1619
7. Balthasar Florisz. van Berckenrode en Abraham Goos, 1634
8. Joan Blaeu, 1649
9. Johan Dou en Christiaen Hagen, 1670
10. Christiaen Hagen, 1670–1674
11. Matthäus Seutter, ca. 1735
12. Isaak Tirion, 1742
13. Wed. A. Honkoop en A. Kallewier, 1762
14. Salomon van der Paauw, 1825
15. Cornelis Pruys van der Hoeven en Salomon van der Paauw, 1833
16. Willem Jacob van Campen, 1845
17. Willem Jacob van Campen, 1850
18. Henri L.A. van Campen, 1870–1879

De kwaliteit van de facsimiles is over het algemeen uitstekend. Aan de overlapping met wat Van Oerle in 1975 bood, hoeven we evenmin aandacht te besteden: de nieuwe atlas bestrijkt immers een veel langere periode. Toch is er wel wat te klagen. Pas na het uitvouwen van de facsimiles blijkt om welke kaart het gaat; andersom staat op de facsimiles niet vermeld welke kaart is afgebeeld. Met een miniatuur-afbeelding, voorzien van onderschrift, op elk facsimile was dit euvel eenvoudig te voorkomen. En waarom zijn niet alle plattegronden gedrukt op wat duurzamer papier? Dat laatste is waarschijnlijk ingegeven door financiële overwegingen van de zijde van uitgever. Want het is niet alleen een belangrijk, maar ook een prijzig boek geworden: wie geen lid is van de Vereniging Oud Leiden betaalt *f* 200. Daarvoor krijgt de koper een imposante map met boeiende teksten en fraaie plattegronden. Maak plaats op uw bureau!

[Hans L. de Jonge en Silvia de Lange], *Benarde veste. Leidse stadsuitbreidingen door de eeuwen heen*. Gemeente Leiden, Leiden 1997 (Leids Verleden: 8). 336 p. ISBN 90-801395-9-9

In de reeks met kleine, apart vormgegeven en echt zuinig geprijsde (f 15) boekjes van de gemeente over Leidse historische onderwerpen is er nu een verschenen over de groei van de stad, zowel voor als na 1896. Het eerste deel hiervan is van de hand van De Jonge en gebaseerd op literatuur (ook de meest recente, al wordt nog wel eens verwezen naar minder geschikte en gedateerde artikelen); het tweede deel, dat overigens al een aanloop neemt vanaf ongeveer 1800, zonder daarmee het eerste deel te overlappen, is geschreven door De Lange. De inleiding meldt dat dat tweede deel “berust voornamelijk op archiefonderzoek”, maar de noten verwijzen alle naar gedrukte bronnen en ook de tekst geeft niet de indruk dat er echte archiefdossiers zijn geraadpleegd. Overigens zijn die noten (en daarmee de literatuurlijst) vaak te summier om de geraadpleegde bron in een oogwenk terug te kunnen vinden.

Ook wat de kwaliteit van de geboden tekst betreft, ben ik meer gecharmeerd van de bijdrage van De Jonge dan van die van De Lange. Wel vind ik de beweringen ten aanzien van de vroegste stadsgeschiedenis met iets te veel zekerheid geponeerd, enigszins zoals wat de meester in zijn wijsheid gist, door de leerling in zijn waan wordt beslist. In het tweede deel zitten echter aperte fouten. Een bewering zoals op p. 227: “Zonder toestemming van Gedeputeerde Staten kon Leiden haar grenzen niet wijzigen” zal iedere lezer wel merkwaardig voor moeten komen, omdat overal elders duidelijk wordt dat een gemeente niets over haar grenzen te vertellen heeft: daar moeten de regering en volksvertegenwoordiging een wet voor maken, en die gaan daar pas toe over als het algemeen belang ervan duidelijk genoeg is. In dat kader is ook de bewering op p. 237 over de grenswijziging van 1 augustus 1896: “Dit was ongeveer 20 jaar later dan bij vele andere Nederlandse steden” onjuist: afgezien van de toevoeging van Delfshaven aan Rotterdam was dit, samen met de uitbreiding van Amsterdam ten koste van vooral Nieuwer-Amstel in 1896, de eerste grote grenswijzigingsoperatie, en het begin van een flinke golf (als Amsterdam eenmaal over de dam is ...). Ook andere foutjes zijn te signaleren: de synagoge werd niet in 1889 gerestoureerd, maar in 1858 (p. 189), en kenners van de sociaal-economische geschiedenis zullen weten dat Tieleman en Dros niet aanvankelijk zeep fabriceerde en later conserven: zoals uit *Leids fabrikaat* (p. 33) blijkt, werd de zeep door Dros en Tieleman geproduceerd en gingen later enkele aandeel-

houders over tot de conservenproductie onder de naam Tieleman en Dros, zonder dat deze bedrijven versmolten.

Wat de vormgeving betreft is ook dit weer een zeer opmerkelijk boekje (inclusief de wat onwelriekende geur). Opvallend zijn het lettertype, dat van klein tot heel fors groeit (wat maar heel even leuk is), en de kaartjes die alle linkerbladzijden in beslag nemen. Er wordt nogal reclame mee gemaakt dat door het boekje op een bepaalde manier door te bladeren, in een *nutshell* de groei van de stad visueel is te maken. Afgezien van het feit dat halverwege het boekje de plattegrond ineens weer inkrimpt — ook dit effect is even leuk, maar daarna niet echt meer. Zeker niet als hetzelfde kaartje wel 22 keer voorkomt. Dat is dus eigenlijk 21 keer te veel! Het betekent ook dat in totaal maar 11 verschillende kaartjes zijn opgenomen. Het hoeft geen betoog dat het tekenen van honderd kaartjes een fikse hoop extra arbeid zou hebben gekost, maar daar zou de lezer dan werkelijk wat aan hebben gehad. Ook had dan nog meer arbeid gestoken moeten worden in het precies bepalen wat er op elk kaartje had moeten staan. Juist daar knellen heel wat schoenen: zo staat nog op het kaartje van 1850 de toen al op een stukje na gesloopte Vrouwenkerk, is de Langebrug nog grotendeels als open gracht afgebeeld, evenals de Hooglandsekerkgracht en de Hooigracht — en wat mij ook flink stoorde: de bebouwing buiten de singels wordt weergegeven met de hedendaagse invulling, zoals flatgebouwen enz. Dit mogen futiliteiten lijken, maar het zijn er wel veel. Ook hier heeft gemakzucht ervoor gezorgd dat de lezer niet de echte groei van de bebouwing en de infrastructuur in de buitenwijken kan zien.

En wat de illustraties betreft: deze zijn in de tekst zó letterlijk postzegelmaat-klein afgebeeld, dat iedereen meteen de groter en helderder afdrucken op de schutbladen zal opzoeken.

Kortom, het boekje biedt op zich een aardig overzicht van de stadsuitbreidingen, dat voor een vluchtig geïnteresseerde wel voldoet. Voor wie echter details zoekt, is met name het standaardwerk van Van Oerle nog steeds onmisbaar, en voor de periode van na 1896 blijft nog steeds veel eigen onderzoek noodzakelijk. Zelfs de vrij uitvoerige literatuurlijst kan daarbij maar amper een goede steun zijn. De prijs van f 15 compenseert echter veel, en het is een fraai en eigenzinnig boekje om cadeau te doen.

Jaap Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200–2000*. Dirk van Eck-Stichting, Leiden 1996. 171 p. ISBN 90-73279-12-7

Wie aandacht wil besteden aan een complex onderwerp als de immigratie in een stad door de eeuwen heen zal daarvoor al gauw terugvallen op verschillende auteurs, met als publicatievorm een bundel. Het bezwaar van bundels ten opzichte van monografieën is vaak het gebrek aan eenheid van behandeling van de diverse deelonderwerpen. Anderzijds heeft een zeer verschillende aanpak van de stof vaak iets levendigs en verrassends, dat men in een monografie mist. Beide karaktertrekken zijn in deze bundel terug te vinden.

In de nieuwe stad bevat een viertal artikelen van Leidse wetenschappers, voorafgegaan door een min of meer politieke inleiding van de Leidse wethouder J. Laurier en afgesloten met een literatuurlijst en enige gegevens over de uitgever, de Dirk van Eck-Stichting. In het eerste artikel behandelt prof. dr. D.E.H. de Boer, kort genoeg weg uit Leiden om hem toch nog als Leids wetenschapper te kwalificeren, de komst van vreemdelingen naar Leiden in de Middeleeuwen. De Boer geeft een heldere omschrijving van het begrip vreemdeling en de verandering daarvan in de loop van de tijd, geeft een uiteenzetting over hun aantal, hun ontvangst en hun betekenis voor de stad. Zo blijkt in de loop van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw de houding van het stadsbestuur steeds afwerender te zijn geworden. Daaraan zijn zijns inziens zowel het optreden van de nieuwkomers zelf als de verslechterende economische omstandigheden debet. Ook vestigt hij de aandacht op het grote sterfteoverschot aan het einde van de periode, dat een omvangrijke immigratie voor de stad tot een voorwaarde van levensbelang maakte. De stijl van De Boer is, zoals altijd, zeer levendig en zijn verteltrant boeiend en enthousiast, al laat hij zich in het vuur van zijn betoog wel eens iets te ver meeslepen. Met name de zinsnede dat hij “de vaak gehoorde stelling dat driekwart van de Leidenaars afkomstig is van migranten [...] met een gerust hart [zou] willen vervangen door de stelling dat dit geldt voor minstens 99 procent van de Leidenaars” is nietszeggend; het gaat er daarbij immers maar om hoever men terugrekent.

De tweede en meest omvangrijke bijdrage wordt gevormd door het artikel van de hand van dr. D.J. Noordam, die de periode 1574–1795 behandelt. Ook hij vestigt de aandacht op het grote aantal immigranten dat de stad tot de tweede van Holland maakte, en op de maatregelen die nodig waren om immigranten te werven. Tevens wijst hij op de veelheid van be-

roepen die de immigranten uitoefenden. Het gaat immers verre van alleen om de bekende Zuid-Nederlandse textielarbeiders die na het ontzet naar Leiden kwamen, maar ook om studenten en professoren aan de universiteit, en ook om warmoezeniers, tafelhouders, volgelingen van Leicester, Duitse bakkers, koetsiers, lijfknechten en wat niet al. Al deze mensen vonden een betrekkelijk open samenleving waarin men tot op zekere hoogte eenvoudig kon integreren. Alleen functies in het stadsbestuur stonden niet of nauwelijks voor hen open, ook al had men de vereiste sociale en financiële status. Door zijn vele onderzoek is Noordam goed thuis in het onderwerp en door creatief gebruik van bronnen weet hij tot belangwekkende resultaten te komen. Hij formuleert echter niet altijd even gemakkelijk. Niet iedereen zal de betekenis van de zin "Zij [de rijke immigranten] waren rijk toen ze zich in Leiden vestigden en zullen de stad hebben laten profiteren van de goederen en diensten die de Leidenaren hen verschaften" moeiteloos tot zich laten doordringen. Maar dat is slechts een detail. De hoofdzaak is dat we hier een gedegen studie hebben, die voor velen iets nieuws te bieden heeft.

Na de bijdrage van Noordam verandert de bundel van karakter. Was in het eerste deel sprake van een behandeling van het onderwerp in zijn geheel, in het tweede deel beperken de auteurs zich tot een meer fractionele beschrijving van het verschijnsel vreemdelingen in Leiden. Dr. L.A.C.J. Lucassen laat zijn licht schijnen over Italianen, Chinezen, Duitse dienstbodes en joodse vluchtelingen in de periode 1872–1950. Het gevolg is dat alle immigranten uit de periode 1795–1872, evenals bepaalde groepen van daarna, onder het tapijt van de bundel verdwijnen. Zo zou het bepaald interessant zijn te weten of er sporen zijn aan te wijzen van de Franse bezetters/bevrijders van voor 1814, om maar een voorbeeld te noemen. Dat neemt niet weg dat Lucassen met zijn schets een verhelderend beeld biedt van de diverse groepen Chinese en Italiaanse vluchtelingen, die ook onderling streng gesegregeerd bleven. De dertien regels die hij aan de joodse vluchtelingen uit de Hitler tijd en hun lot gedurende de oorlogsjaren wijdt, zijn bepaald te summier om ook maar een vage notie te krijgen van hun wel, maar vooral van hun wee. Maar Lucassen pretendeert ook niet meer dan wat hij zelf noemt: "een greep uit de Leidse immigratiegeschiedenis uit de eerste helft van deze eeuw" te geven en sluit zijn bijdrage af met een opsomming van de mogelijkheden voor verder onderzoek, waarvoor menig (geschiedenis)student hem dankbaar zal zijn.

De laatste bijdrage in de bundel is die van drs. T.M. van Duin, die zijn artikel de titel *Van gastarbeider tot stadgenoot. Allochtone nieuwkomers in Leiden vanaf de jaren vijftig* meegaf. De nadruk valt daarbij sterk op het door de gemeente met betrekking tot de huisvesting van gastarbeiders en asielzoekers gevoerde beleid. Met name de later onjuist gebleken verwachting dat de eerste groep te zijner tijd weer naar het geboorteland zou terugkeren, is zijns inziens de bron van vele beslissingen die later teruggedraaid moesten worden. Veelzeggend is in dit verband Van Duins opmerking dat — toen in 1977 de Commissie Huisvesting Migranten werd opgericht, waarin zo ongeveer iedereen zitting had die maar enigszins met het probleem te maken had — het niet lukte om twee leden te vinden die “representatief [konden] worden geacht om migranten in Leiden te vertegenwoordigen.”

Al met al hebben we te maken met een verfrissende, zij het wat onevenwichtige bundel, die bepaalde aspecten van het verschijnsel ‘nieuwkomers in Leiden’ in een helder licht zet.

BILL PENNING

Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420–1510)*. Garant, Leuven/Apeldoorn 1996 (Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries: 6). 417 p., met bijlagen op diskette. ISBN 90-5350-576-8

Brand bewerkte in dit boek zijn in mei 1996 te Leiden verdedigde dissertatie. Met het verschijnen van dit werk is het mogelijk om de elite van een Nederlandse stad te volgen vanaf het ontstaan tot het einde van de achttiende eeuw. De bouwstenen hiervoor werden mede gelegd door Lamet (1979) over de periode 1550–1600, Prak die in 1985 het tijdvak 1700–1780 behandelde, Van Kan in een studie uit 1988 over de vroegste periode tot 1420, en ondergetekende met het in 1994 gepubliceerde dunste boekje van dit vijftal over de jaren 1574–1700.

Het kan niet anders dan dat de invalshoeken en ook de omschrijving van ‘elite’ in elk van deze werken enigszins van elkaar verschillen. Brand zet zich met name tegen Van Kan af, en stelt het stedelijk patriciaat centraal en de mannen die daartoe wilden behoren. Belangrijk daarbij waren ook de mechanismen en de middelen die men gebruikte om tot de politieke top te

(gaan) behoren. Brands periode begint met 1420 (het beleg van Leiden) — het jaar waarin Van Kan eindigde —, en loopt door tot 1510 toen de Leidse bestuurskring inkromp tot ongeveer veertig kapitaalkrachten. Met die laatste ontwikkeling is eigenlijk meteen al een hoofdthema van het boek gegeven. Deze 'oligarchisering' komt uitvoerig aan de orde in het eerste deel van het boek, dat de politieke en de economische elite behandelt. De politieke top was in zoverre goed af te bakenen doordat Brand hier het lidmaatschap van twee colleges centraal stelde. Het ging allereerst om de Vroedschap, een college van de meest aanzienlijke mannen, van wie een deel ook bestuursfuncties had bekleed. Daarnaast ontstond in 1449 de Veertigraad, waarvan oud-bestuurders en andere belangrijken lid waren. Deze beide raden versmolten geleidelijk, een proces dat in 1510 eigenlijk voltooid was.

De 277 personen die de politieke elite vormden, wisselden meestal snel van ambt en hadden een korte loopbaan. Maar langzamerhand ontstond een machtsvorming rond en in bepaalde families die steeds belangrijker werden. De Hoekse en Kabeljauwse twisten, waar Leiden ook rijkelijk mee werd geconfronteerd, dienden niet als breekijzer in deze ontwikkeling. Het ging in deze tegenstellingen ook niet om partijen maar om facties, groepen gevormd om de verloren machtsposities weer terug te winnen.

De meeste vroedschappen waren welgesteld en werkten vaak in de lakenproductie en -handel. Daardoor bestond een sterke samenhang tussen bedrijvigheid in de textiel, de welstand en de politieke macht. Veel minder belangrijk als machtsbasis was het bezit van land.

Deel twee van dit boek is het meest originele, maar het is met niet meer dan 120 bladzijden veel korter dan deel één, waarin de politieke en de economische elite 200 bladzijden in beslag nemen. Daar wordt duidelijk aangetoond dat familiebelang veel zwaarder woog dan persoonlijke kwaliteiten en opleiding, een onderwerp dat hier ook enige aandacht krijgt. Weer komt het domineren van enkele geslachten — zoals Heerman, Paedze van Sonneveld en Van Bosschuijsen — aan de orde. Hoewel sommige van deze families van adel waren, gingen burgers in toenemende mate het politieke bedrijf domineren. Uitvoerig komen ook de huwelijksnetwerken aan de orde en tevens gaat Brand in op het huwelijk als middel om in de politieke elite te worden opgenomen.

Duidelijk, met gegevens uit veel verschillende bronnen, blijkt dat in de Leidse elite aan het einde van de Middeleeuwen het kerngezin overheerste. Deze samenlevingsvorm van ouders met hun kinderen verschilde sterk van

wat toen in de Noord-Italiaanse steden gebruikelijk was, waar de clan met talrijke familieleden overheerste. Ook de niet ongunstige positie van de vrouw in Leiden wordt op verschillende manieren belicht.

Bij het boek is een diskette gevoegd met feitelijke informatie over de Leidse elite. Het blijkt een goudmijn waarin met veel vlijt gegevens bij elkaar zijn gesprokkeld.

Eén van de waardevolle punten van het boek zijn de talloze vergelijkingen, niet alleen met Italië, maar ook met Vlaamse en andere steden. Hiermee worden ook wat 'heilige huisjes' gesloopt, zoals het verband dat zou bestaan tussen omvang van een stad en oligarchisering. Het boek is overzichtelijk, doordat de hoofdstukken steeds keurig met een conclusie worden afgesloten. Maar soms is het wat onevenwichtig in de weergave van de gegevens: lange-termijnontwikkelingen, waar het Brand eigenlijk om gaat, worden afgewisseld door zeer gedetailleerde, bijna anekdotische paragrafen (zoals over Hoeken en Kabeljauwen en de kwestie rond Van Bosschuijsen).

Het valt te betreuren dat niet alle families worden behandeld, maar slechts een selectie daaruit. Bovendien is niet goed aangegeven welke criteria bij die keuze golden. Verder mist het boek stilistische kwaliteiten, wat ongetwijfeld door het jarenlange verblijf van Brand in België en andere Europese landen in de hand zal zijn gewerkt.

Maar Leiden, de wetenschap en Brand mogen zich gelukkig prijzen dat, na zo veel jaren, dit boek is uitgekomen. Dat betekent een mooie en onmisbare aanwinst voor de geschiedenis van de Sleutelstad.

DIRK JAAP NOORDAM

Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Verloren, Hilversum 1997 (Middeleeuwse studies en bronnen: 53). 416 p., ISBN 90-6550-288-2. — *Het handschrift-Jan Phillipsz. Hs. Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Germ. Qu. 557*. Diplomatische editie bezorgd door Herman Brinkman. Verloren, Hilversum 1995 (Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden: II). 175 p., ISBN 90-6550-020-0

Een niet-geïllustreerde dissertatie over een bundel middeleeuwse gedichten, verzameld door een Leidse stadssecretaris — het klinkt niet opwindend. Maar voor wie enig gevoel heeft voor het leven in de late Middeleeuwen is dit boek echt niet saai. Het aantal gedichten voor fijnproevers is niet groot,

en de bijlagen zal zelfs niet iedere vakidoot volledig doorploegen. Antifonen, responsoriën, rijmbrieven, rijmspreuken, sproken: het is inderdaad niet het deel dat ik met rode oortjes las. Maar de grote inleiding over literatuur in middeleeuws Leiden, met uitweidingen over bijvoorbeeld de kamers van retorica en de drukkerswereld, is zonder meer belangwekkend om een goed idee te krijgen van hoe het er in onze stad enkele eeuwen geleden aan toe ging, zeker waar dat in het laatste hoofdstuk afgezet wordt tegen de literatuurbeoefening in andere Hollandse steden.

De schrijfstijl is zonder meer levendig te noemen — men zou ook niet anders verwachten. Ook de opbouw van het betoog, vooral het achterhalen van de plaats en het doel van ontstaan, beviel mij zeer. Langzamerhand laat de auteur steeds meer stukjes van de puzzel op de goede plaats vallen; vooral de ontraadseling van de datering van een aantal van de gedichten aan de hand van kerkelijke feestdagen laat zich haast als spannend kwalificeren. Op mij komt een en ander zeer overtuigend over, en de auteur heeft echt moeten woekeren met een minimum aan gegevens, waar een maximum aan conclusies uit geperst moest worden.

Over de verzamelaar en voor een deel tevens dichter Jan Phillipsz. weet Brinkman een overtuigend en zo compleet mogelijk verhaal op te dissen, zeker gezien de spaarzame bronnen. Zijn plaats, en die van zijn broer Vranck Phillips Vrancken.z., diens (bastaard)zoon Phillips Vrancken.z., en zijn eigen zoon Joost, komen voldoende naar voren om de lezer een idee te geven over het milieu waaruit ze afkomstig waren. De vader van Jan en Vranck was overigens een eenvoudige nachtwaker op de Stadhuistoren en Jan begon zijn loopbaan als simpel klerkje op het Stadhuis, dat alleen door een ingewikkelde ruzie tot stadssecretaris gepromoveerd kon worden. Na een ongeveer 62-jarig dienstverband stierf hij op hoge leeftijd in 1509, een groot vermogen nalatend aan zijn neefje Claes Vrancken.z. en het klooster Roomburg, waarin diens dochter Katrijn opgenomen was.

Deze stadssecretaris en zijn milieu waren *culture-minded* en veel van wat zij verzamelden vond een plaats in wat is gaan heten 'het handschrift-Jan Phillipsz.', ook wel 'huisboek' genoemd. Dankzij de verzamelwoede van de bekende Heinrich Hoffmann von Fallersleben is het in een Berlijnse collectie terechtgekomen, waar de auteur het diepgaand analyseerde. Niet alleen de ontstaansgeschiedenis en de datering van elk stukje worden zoveel doenlijk uitgezocht, ook de literaire kwaliteit en de verwijzingen zijn aan de hand van de overige literaire bronnen uit die tijd nagespeurd — vaak met onverwacht succes. De scherpzinnigheid en het doorzettingsvermogen van

de auteur wekken daarbij ontzag. De hoeveelheid doorgeploegde bronnen en literatuur is imposant, en ik kan vrijwel geen aperte fouten aanwijzen.

Ook de rol van de Sint-Nicolaasbroederschap, waarvan zowel Jan als zijn broer Vranck lid was, en waarvan maar zeer spaarzame gegevens bewaard gebleven zijn, wordt (p. 143-145) ineens veel helderder. Juist dit aspect van het leven in Leiden is nog sterk onderbelicht. Alleen al de conclusie dat de broederschap een apart getijdenboek gehad moet hebben, dat natuurlijk verloren is gegaan, stemt tot enige bitterheid: er moeten nog vele scherpzinnige zoekers van het soort-Brinkman komen om ons een levendig beeld van die tijd voor ogen te toveren. Literatuur is belangwekkend, maar er zijn nog zoveel meer facetten aan cultuur en andere aspecten van het rijke Leidse leven. Wat een op zich simpel bandje met wat gedichtjes toch allemaal niet teweeg kan brengen!

Natuurlijk moet iemand die in deze materie zeer geïnteresseerd is, ook het handschrift zelf lezen. Dit is door Brinkman een paar jaar eerder in druk uitgegeven in een diplomatische editie, onder de titel *Het handschrift-Jan Phillipsz.*

Deze editie is, voor zover verificatie tussen illustratie en editie mogelijk is, bijzonder nauwkeurig. Dat geeft vertrouwen in de rest van Brinkmans uitleg. Overigens is de inleiding vrijwel volledig herhaald in de dissertatie; op bepaalde zaken gaat de auteur in zijn dissertatie echter dieper in. Een onderdeel dat hij in beide publicaties met vrijwel dezelfde woorden behandelt, is de identificatie van een latere eigenaar van het handschrift.

In de editie (p. 23-25, met afbeelding) wordt een eigendomsmerk uit de zestiende of zeventiende eeuw getranscribeerd als "dit boeck hoert toe dirck iacopzoen van leijder di v die tans uvont op rapenburg in engelenhus". Eerdere bestudeerders van deze merkwaardige tekst lazen na "leijder" de letters "dr" (zoals ook ik) en concludeerden daaruit dat wel Leiderdorp bedoeld zou zijn. Brinkman vereenzelvigd de genoemde Dirk Jacobsz. met een vrij simpele ziel, de eigenaar van een oliemolen op de hoek van het Rapenburg en de Breestraat. Op het eerste gezicht al lijkt dat fout, want diens woonhuis stond met de voorgevel aan de Breestraat en alleen de (ros)oliemolen zal een uitgang naar het Rapenburg hebben gehad. In een tijd dat de Breestraat ontegenzeggelijk belangrijker was dan het Rapenburg, zou zo'n persoon wel voor het deftigste adres hebben gekozen. Ook wat Brinkman hierover verder vermeldt, is grotendeels niet juist.

In feite betreft de eigendomsnotitie een geheel andere persoon. Het gaat om Dirk Jacobsz. van Montfoort (1508–1602), de schatrijke eigenaar van de panden op de plek van de huidige nummers Rapenburg 59–63. Deze man was bijzonder *culture-minded*: zijn huis hing vol met schilderijen van de beste schilders en — om maar een detail te noemen — toen Willem van Oranje na het ontzet van Leiden hier op inspectie kwam, logeerde hij van in oktober 1574 bij deze Dirk Jacobsz. van Montfoort, die hij in plaats van de wat lafhartige Pieter Adriaansz. van der Werf meteen tot presiderend burgemeester bombardeerde. Op het Rapenburg woonde Dirk Jacobsz. van ongeveer 1562 tot een tiental jaren voor zijn dood. Uit het feit dat hij in 1538 poorter van Leiden werd, blijkt dat hij buiten de stad was geboren of daar althans lang had gewoond. Dat kan zeer goed: in Leiderdorp[!] bezat Dirks vader Jacob Florisz. — en later Dirk zelf — een of meer steenbakkerijen. In dat licht bezien zou de kreupele eigendomsnotitie aan deze Leiderdorpse herkomst kunnen refereren. Hoe dit ook zij, ik geloof meer in een eigenaar die puissant rijk was en cultureel tot in zijn tenen, dan in een vrij eenvoudige olieslager.

Ondanks deze kritische kanttekening, het werk van Brinkman dwingt groot respect af. Leiden mag hem zeer dankbaar zijn voor zijn werk.

P.J.M. DE BAAR

Textielhistorische Bijdragen 36 (1996). Red. J.L.J.M. van Gerwen e.a.. Stichting Textielgeschiedenis, Enschede 1996. 160 p. ISBN 90-71715-11-6

Op twee kleine artikelen na is dit nummer geheel gewijd aan de geschiedenis van de Leidse textiel. Lag dit specialisme voor de oorlog in het hart van de sociaal-economische geschiedenis, nu ligt het eerder aan de rand, maar voor mensen uit het vak bleef het zijn charme houden. Dat komt vooral door het bijzondere karakter ervan: economische, sociale en textielgeschiedenis ontmoeten elkaar hier.

Naast een paar kleine bijdragen van algemene aard staat in niet minder dan zes artikelen de Leidse textielindustrie centraal: twee gaan over techniekgeschiedenis, een over sociale geschiedenis en twee over economische geschiedenis, meer in het bijzonder ondernemersgeschiedenis. In één bijdrage komt de industriële archeologie aan bod. Achtereenvolgens laat ik deze hier de revue passeren.

Voor het zorgvuldige artikel van Judith H. Hofenk de Graaff over het gebruik van kleurstoffen in de Leidse textielververij van de zestiende en zeventiende eeuw moet de lezer zich inspannen; de materie is technisch, maar de auteur ter zake kundig. Zij is werkzaam bij het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap in Amsterdam. Uit onderzoek naar kleurstoffen in textielmonsters is gebleken dat in de loop van de zestiende eeuw de traditionele, uit Zuid-Europa afkomstige, *kermes* (karmozijn) als basis voor de kleur rood werd vervangen. Na de ontdekkingsreizen ging men hiervoor in Europa in toenemende mate *cochenille*, brazielhout en indigo gebruiken. De vraag of dit ook in Leiden het geval was, spitst de auteur toe op de introductie van *cochenille*, een vuurrood pigment afkomstig uit Mexico. Hierbij combineert zij de resultaten van het natuurwetenschappelijk onderzoek met die van traditioneel historisch bronnenonderzoek. Het blijkt dat Leiden in Europees perspectief geen voorloper is geweest, maar de nieuwe kleurstof werd hier na de val van Antwerpen in 1585 wel op brede schaal toegepast. Vermoedelijk waren het de vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden die de nieuwe methode in Leiden introduceerden.

Ook het fraai geïllustreerde artikel van Frank van Deijk over een negentiende-eeuwse voorspinmachine in de collectie van het Stedelijk Museum De Lakenhal bevat tal van technische details. Het gaat om een ingewikkelde kaardmachine, waarmee de ruwe wol werd verwerkt tot *slubbing*, een half-fabrikaat dat geschikt was voor de daarop volgende fase van het fijnspinnen. Hoewel de *Slubbing Billy* al in de eerste helft van de negentiende eeuw volop als wolspinmachine tot ontwikkeling was gekomen, werd dit exemplaar pas na 1853 door de Leidse firma de Weduwe A. Parmentier en Zonen in gebruik genomen. Een bijzonderheid van de *Billy* is dat er naast een volwassen spinner doorgaans ook een kind aan werkte, dat de stroken gekaarde wol aanvoerde bij de spullen. Voor wat ons land betreft is dit type machine in elk geval in de wolindustrie van Tilburg en Leiden gebruikt. Het goed geschreven artikel vormt een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse techniekgeschiedenis en is ook in internationaal opzicht van belang. De uit Engeland afkomstige machine was namelijk ook in de ons omringende landen in bedrijf.

De positie die textielondernemers innamen in het bestuurlijke patriciaat van Leiden tussen 1574 en 1795 vormt het onderwerp van een belangwekkende bijdrage van Dirk Jaap Noordam. Hun gewicht blijkt geringer te zijn dan men zou verwachten, met name als het gaat om het lidmaat-

schap van de Veertigraad en van de beide gasthuizen en van het weeshuis. In de diverse kerkenraden lag het aandeel van textielondernemers hoger. Hoewel hij het nog te vroeg vindt voor eindconclusies, vermoedt Noordam toch dat sommige textielondernemers het lidmaatschap van de Veertigraad bewust hebben afgehouden. Een reden hiervoor kan zijn geweest dat zij hun handen als ondernemer teveel zouden binden. De door Noordam geconstateerde tendens tot professionalisering, waarbij er meer juridisch en bestuurlijk geschoolden in de hoge colleges kwamen en het aantal leden rechtstreeks afkomstig uit het bedrijfsleven afnam, ondersteunt deze hypothese. Toch zijn er geen aanwijzingen dat textielondernemers opzettelijk werden geweerd, hoewel dit soort mechanismen zich bij elitevorming wel kunnen voordoen.

Een tweede artikel over Leidse textielondernemers is van de hand van Jaap Moes en gaat over hun vermogenspositie aan het einde van de negentiende eeuw. De auteur baseert zich vooral op kwantitatief onderzoek, verricht in het kader van zijn nog te verschijnen dissertatie. Zodoende kan hij specifieke beweringen doen, bijvoorbeeld dat de vermogens van Leidse textielondernemers erg uiteenliepen, maar dat ze als geheel eerder bij de middengroep behoorden dan bij de top. Hun vermogen lag overigens niet louter vast in bedrijfskapitaal en onroerend goed, maar was ook voor een belangrijk deel belegd in aandelen en staatsobligaties en in onderhandse leningen. Terecht pleit de schrijver voor een comparatief onderzoek, waarbij Leidse textielondernemers worden vergeleken met die uit Tilburg en Twente. Zijn aanpak, een combinatie van een analyse van statistische grootheden met korte biografietjes waarin de persoonlijke karakteristiek tot haar recht komt, leent zich hier goed voor.

De kinderarbeid in de Leidse textielindustrie van de negentiende eeuw vormt het onderwerp van een uitstekend artikel van Cor Smit. In een goed gedocumenteerd betoog stelt de auteur opnieuw de vraag aan de orde of de kinderarbeid dankzij de moderne gemechaniseerde productie is afgenomen of daardoor juist is bevorderd. Ondersteund door enkele fraai uitgevoerde grafieken concludeert Smit tot het laatste. Immers in de jaren vijftig, vlak na de ingebruikstelling van veel stoommachines, nam de kinderarbeid toe, evenals in de jaren negentig. In het laatste decennium sloeg de geleidelijke daling van de kinderarbeid zelfs om in een stijging. De krachtige ontwikkeling van de gemechaniseerde breifabrieken deed de vraag naar kinderarbeid weer toenemen. Evenals in de jaren vijftig liep een technologische vernieuwing weer parallel met het aantrekken van de conjunctuur in de textiel.

Veel kinderen waren in de wolfabrieken ingeschakeld bij het mechanisch spinnen, waar hun arbeid vooral als aanlasser een essentieel onderdeel uitmaakte van het productieproces.

Op visuele wijze komt het textielproductieproces ten slotte aan de orde in een tweede bijdrage van Jaap Moes aan dit nummer. Van de sajefabriek van Vervoort en Van Cranenburgh, gelegen aan de hoek van het Rapenburg en de Vliet, zijn 29 glasnegatieven uit de jaren 1907/1908 bewaard gebleven. Voorafgegaan door een korte inleiding over de historie van dit bedrijf presenteert de auteur de afdrukken hiervan. Helaas ontbreekt een eenvoudige beschrijving van het productieproces, waardoor voor de niet ingewijde lezer het verband tussen de op de foto's afgebeelde machines en werkruimtes niet altijd duidelijk is.

Uit de toon van deze bespreking zal duidelijk zijn dat ik dit nummer van *Textielhistorische Bijdragen* geslaagd vind. Het is een goed voorbeeld van een themanummer, waarvan de artikelen ook zonder inleiding van de redactie zowel variatie als samenhang vertonen. Met een zekere spreiding in tijdsperiode en aanpak, van sociaal- tot technisch-historisch, hebben alle bijdragen duidelijk betrekking op de Leidse textiel. Dit thema kan niet alleen binnen de lezerskring van ons Jaarboek op aandacht rekenen, maar leeft in deze tijd ook onder een bredere groep van Leidenaren met hart voor hun stad. Terecht.

HILLE DE VRIES

Ine Leermakers en Frouke I. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Stichting Uitgeverij Barabinsk, Leiden 1997. 240 p. ISBN 90-73983-12-6

Voor velen zijn de hofjes hier ter stede net zo Leids als haring, hutspot, wittebrood of Goeie Mie. Vandaar dat er in de geschiedschrijving de nodige aandacht is besteed aan deze instellingen van liefdadigheid. De publicaties die daaruit voortvloeiden varieerden van fraaie fotoboeken met bijschriften tot wat diepgaander studies in de uitgaafjes van *De Leidse Hofjes* bijvoorbeeld. Het laatste voor een breed publiek toegankelijke boek over hofjes verscheen in 1979. Alle reden dus om in 1997 — het jaar van Leiden als Cultuurstad — de vele nieuwe gegevens die de afgelopen achttien jaar zijn losgekomen eens uitvoerig te bekijken en in een samenvattend geheel te gieten. Het resultaat van die arbeid mag zeker geslaagd worden genoemd.

De 35 'officiële' hofjes in Leiden worden alfabetisch behandeld, waarbij de schrijfsters gelukkig de fout hebben vermeden zich uitsluitend op de bouwgeschiedenis te werpen. Vanzelfsprekend komt dit onderwerp wel aan bod: vooral bij de hofjes die daar als het ware om schreeuwen, zoals het Tevelingshof met zijn unieke ruitvorm en het Sint-Anna Aalmoeshuis met zijn even unieke Middeleeuwse kapel. De behandelde bouwgeschiedenis is gelukkig vaak verlucht met afbeeldingen die veel verduidelijken, zodat de inzichtelijk minder bedeelde lezer vrij snel doorheeft wat wordt bedoeld.

Maar ook de andere illustraties mogen er zijn, al geven zij af en toe aanleiding tot onduidelijkheid. Niet iedereen heeft waarschijnlijk door dat sommige pagina's uit twee, of zelfs drie, foto's bestaan. De in het voorwoord beloofde sfeerfoto's komen inderdaad in ruime mate aan bod. Eens te meer blijkt dat afbeeldingen in zwart-wit het karakter van de hofjes beter doen uitkomen dan kleurenopnames.

Behalve aan gevels, ramen, deuren etc. schenken de schrijfsters in de tekst — en bij het illustratiemateriaal — ook de nodige aandacht aan mensen. Door de aandacht voor de bewoners komt het sociale aspect van de hofjes beter uit de verf dan in andere boeken. Dit geldt zowel voor de weduwen van weleer als voor de studenten en yuppen van na de jaren zestig.

Valt er op de inhoud alleen detailkritiek te leveren, de vorm van het boek is af en toe minder geslaagd. Door de kleine bladspiegel en het gebruik van diverse lettertypen maakt een flink aantal bladzijden een erg drukke en onoverzichtelijke indruk. Dit had ten dele vermeden kunnen worden door niet toe te geven aan de modegril om van alles in het Engels te vertalen. Ik vraag me af of de wel zeer gedeeltelijke en zo hier en daar nogal slordige vertaling het hofjesboek werkelijk toegankelijker maakt voor buitenlanders.

Dit neemt overigens niet weg dat de geschiedschrijving over Leiden een goed geslaagd boek rijker is geworden, voorzien van een duidelijke plattegrond, een bijdetijdse bibliografie en een aantal aardige boedelinventarissen. Gezien het feit dat na een paar maanden al een herdruk nodig was, gaat het om een boek dat duidelijk in een behoefte voorziet. Dat alles tegen een schappelijke prijs: f 34,90 (voor leden van Oud Leiden f 30).

PETER OTGAAR

M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskundig onderwijs van M.S. du Pui (1754–1834) te Leiden*. Rotterdam 1997. 477 p.

Omdat in dit Jaarboek al enkele keren eerder aandacht is gevraagd voor vroedvrouwen c.a, verdient ook de dissertatie die op 4 februari 1997 aan de Leidse universiteit werd verdedigd hier een bespreking. Overigens was 1997 een vruchtbaar jaar wat betreft het verschijnen van dissertaties met een Leids onderwerp: aan de Universiteit van Utrecht verdedigde Eric Jas op 24 januari zijn zeer uitvoerige studie over de koorboeken van de Pieterskerk en het verdere muziekleven in Leiden rond 1550, terwijl in Enschede op 9 januari Peter de Clercq promoveerde op een technisch onderwerp: *At the sign of the oriental lamp. The Musschenbroek workshop in Leiden 1660–1750*. Omdat deze werkplaats van vooral natuurkundige instrumenten zich niet ontwikkeld heeft tot een werkelijk economisch belangrijke fabriek, is een bespreking ervan minder zinvol, maar voor de geïnteresseerden is het wel een belangwekkend boek.

Het verloskundig onderwijs vond van oudsher plaats door hoogleraren of vakspecialisten aan met name de gewone Leidse vroedvrouwen. In de zeventiende eeuw kwamen zij daarvoor wel bijeen in het *Theatrum Anatomicum*, waar zelfs sectie verricht kon worden op tijdens de bevalling overleden kraamvrouwen. Maar in de loop van de achttiende eeuw was de kwaliteit van het onderricht er niet echt op vooruitgegaan. Meinard Simon de Pui bracht daarin verandering.

Allereerst wordt zijn jeugd en studietijd behandeld. Hij stamde uit een geslacht van Hugenoten dat zich had gevestigd in Enkhuizen. Zijn vader was een plaatselijk en landelijk bekend medicus, die overleed toen zijn zoon twaalf jaar was. Toch trad deze in de voetsporen van zijn vader: na een aanvankelijke studie in Groningen, stapte Meinard Simon halverwege over naar Leiden, omdat daar meer en betere hoogleraren waren. Na de afsluiting van zijn studie in 1777 ging hij eerst eens rondkijken in Londen en Parijs, waarna hij zijn dissertatie schreef (verdedigd op 25 februari 1780) en een aanstelling kreeg in Kampen. Meteen hier al ging hij als lector lessen aan vroedvrouwen geven, naast zijn vele andere medische taken. Zeker nadat hij in 1788 honorair professor te Alkmaar geworden was, steeg zijn ster, vooral ook door de vele publicaties van zijn hand. Ook hier kreeg vooral de verloskunde weer veel aandacht. Dit specialisme zou hem tenslotte in 1791 de benoeming tot hoogleraar in Leiden opleveren.

De toestanden die hij in Leiden aantrof waren allesbehalve optimaal en zijn hele leven heeft hij eraan gewerkt om daarin verbetering te brengen. Behalve de gewone colleges hield hij ook drukbezochte lessen in heelkunde in het voormalige Elisabethgasthuis. Maar de opening van het *Nosocomium Academicum* aan het Pieterskerkhof in 1799 — overigens niet alleen voor kraamvrouwen — opende nieuwe perspectieven voor al dan niet academische lessen aan het ziekbed. Na een goede start verloor het wat aan kwaliteit, en waar dat mede te wijten was aan de bekrompen ruimten bood de verhuizing in 1822 naar Oude Vest 35 een flinke verbetering, maar de groei kon eigenlijk nooit worden bijgebeend. Deze gebouwen worden, inclusief plattegrond, nauwkeurig beschreven, waardoor men als het ware meewandelt door de gangen en zalen.

Het onderwijs van Du Pui was zeker in het begin vernieuwend. Bewaard gebleven collegedictaten geven daarvan een goede indruk. De auteur gaat op tal van aspecten in, onder meer de instrumenten die gebruikt werden, en bespreekt tal van bevellingen, ook al werden die door gevorderde studenten uitgevoerd. Vanzelfsprekend zijn de baringsverslagen nooit uitvoerig genoeg voor een nieuwsgierige onderzoeker, maar wat er over te berde wordt gebracht, geeft toch een goed inzicht in de toenmalige stand van de wetenschap. Al met al krijgt men een goed idee waar Leiden stond ten opzichte van de rest van de wetenschappelijke wereld en wat de bijdragen van vooral Du Pui hieraan waren, mede door zijn studenten, die later het verloskundig onderwijs verder hebben gebracht.

Het boek eindigt met een aantal uitvoerige bijlagen, waaronder de tekst van redevoeringen (de Latijnse gelukkig met een Nederlandse vertaling) en een reisverslag. Het meest lezenswaardig daarvan vond ik de 'Tien verslagen van *partus* door Prof. M.S. du Pui zelf bijgewoond'; dit geeft een aardig idee van hoe het in die tijd eraan toe ging. Helaas worden er amper namen van kraamvrouwen genoemd en dit maakt het boek toch primair iets voor wetenschappelijk geïnteresseerden en minder voor bijvoorbeeld genealogen. Het boek is wat spaarzaam geïllustreerd en leest ook niet echt vlot, maar het is wel een goede invulling van een tot dusver witte vlek in de kennis over het Leiden rond 1800.

S.W.M.A. den Haan en P.M. Kann, *Zucht om zich te oefenen in de lieflijke Zangkunst*. Canaletto, Alphen aan den Rijn 1996. ISBN 90-6469-711-6. — Christian Friedrich Ruppe, *Christmas Cantata – Eastern Cantata*. NM-Classics 92067

In 1987 werd een opmerkelijke vondst gedaan: bij de herordening van het archief van het Leidse Heilige-Geestweeshuis kwam onverwacht een muziekmanuscript te voorschijn. Het bleek te gaan om een Kerst- en Paascantate, gecomponeerd door Christian Friedrich Ruppe (1753–1826). In het boekje *Zucht om zich te oefenen in de lieflijke Zangkunst* gaan de auteurs Den Haan en Kann uitvoerig in op de achtergrond van deze ontdekking. Zo weten zij dat de componist Ruppe, afkomstig uit het Saksische hertogdom Meiningen, sinds 1790 was aangesteld als kapelmeester bij de Leidse universiteit. Toen in april 1796 de Heilige-Geestregenten besloten om een uit weeshuiskinderen bestaand zangcollege op te richten, werd Ruppe gezocht om daar als zangmeester leiding aan te geven.

De ontstaansgeschiedenis van dit koor hangt samen met het Verlichtingsideaal van de achttiende eeuw. Al in 1784 ging de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen activiteiten ontplooiën die tot doel hadden om het 'gewone volk' deugdzaamheid en beschaving bij te brengen. Deze opvattingen kregen vooral in de Bataafse tijd een kans, hoewel de godsdienstige opvoeding een exclusief referentiepunt zou blijven. Ook in een ander opzicht bleek het zangcollege te berusten op vooruitstrevende ideeën, want het koor bestond uit jongens én meisjes. Volgens de auteurs — sprekend over de muziekbeoefening in weeshuizen — gaat het hier zelfs om een Europees novum. Overigens lieten de regenten in dit verband weinig aan het toeval over: de kinderen werden niet zozeer op hun muzikale en vocale kwaliteiten geselecteerd, maar vooral op onbesproken gedrag. De koorleden waren grotendeels "ommegaanders", die niet alleen toezichhoudende taken vervulden, maar ook een voorbeeldfunctie hadden voor de overige weeshuiskinderen. In die zin hadden zij een bevoorrechte positie, die zij echter in geval van wangedrag verloren. En dat gold ook voor het koorlidmaatschap.

Bij gelegenheid trad het zangcollege naar buiten. Zo werd de Kerstcantate voor het eerst uitgevoerd op 27 december 1796 in de Hooglandsekerk. Naar hedendaagse maatstaven moet het een barre onderneming zijn geweest, want een dag eerder vroor het nog twaalf graden! Gelukkig voor de kinderen werden zij na de goede afloop getrakteerd op koffie, tulband en babbelaars...

Op zichzelf is het al zeldzaam dat Leidse sociale geschiedenis én cultuur-historie op deze wijze worden beschreven. Maar het is zeker een unicum dat een dergelijke boekuitgave samenvalt met de presentatie van een muziek-CD over hetzelfde onderwerp — en dankzij de uitvoerende solisten, koor en orkest ('Musica ad Rhenum' en het 'Ensemble Bouzignac') wordt ook het oor gestreeld. Hoewel C.F. Ruppe nooit veel bekendheid heeft verworven, is zijn muziek zeer de moeite waard. Los van het feit dat deze 'Leidse' muziek na 1796/1797 nauwelijks meer is uitgevoerd, zijn de composities in menig opzicht typerend voor wat op het breukvlak van de achttiende en negentiende eeuw tot stand is gekomen. Daarom is het vreemd dat het met de promotie van beide uitgaven uiterst slecht is gesteld. Mij is zelfs gebleken dat de boekhandelaar onbekend is met de CD-uitgave, terwijl de platenzaak geen weet heeft van het boekje. Maar met deze bespreking is dat misverstand hopelijk rechtgezet.

KEES WALLE

Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795*. Dirk van Eck-Stichting, Leiden 1997. 223 p. ISBN 90-73279-13-5

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Gemeentelijke Dienst Sociale Werkvoorziening, thans de naam De Zijl Bedrijven voerend, schreef Jaap Moes een uitvoerige studie over een bevolkingsgroep die lang aan de onderrand van de maatschappij bungelde. Wist men in 1796 niets beters dan een verkapt tuchthuis voor onmaatschappelijken — zoals bedelaars —, in de loop van twee eeuwen vond een ontwikkeling plaats tot een bedrijf met vele vertakkingen, waar tal van soorten werk verricht wordt dat amper te onderscheiden valt van dat in het reguliere bedrijfsleven. Omdat er nu eenmaal veel personen werken, die een meer of minder zware lichamelijke of geestelijke handicap hebben, is het tempo vaak wat lager, maar aan inzet en kunde mankeert het doorgaans absoluut niet.

Er had geen beter auteur gevonden kunnen worden om deze ontwikkeling te beschrijven. De belesenheid van Jaap Moes blijkt afdoende uit de vele geciteerde werken, en zijn affiniteit met het onderwerp zal duidelijk zijn uit eerdere publicaties. Hij is er bovendien in geslaagd heel wat onbekend illustratiemateriaal boven water te halen. Ook wat schrijfstijl betreft is er niets aan te merken: hoe gedetailleerd bepaalde aspecten ook behandeld

worden, het blijft steeds begrijpelijk en vlot leesbaar. Wie dan ook iets over dit onderwerp wil weten, zal tot in de verre toekomst beslist niet om dit boek heen kunnen.

In chronologische volgorde worden eerst de oudste Armeninrichtingen behandeld, verkapte fabriekjes voor allereerst langdurig werklozen — onder wie ook wel gehandicapten — die tot bedelen en dergelijke vervielen. Soms werd er amper loon uitgekeerd, maar kreeg men maaltijden en kleding — een maatregel die ingegeven werd omdat het alcoholisme in die tijd zo groot was dat iedere penning doorgaans meteen werd omgezet in sterke drank. Deze periode wordt in kort bestek geschetst en met name aan het doorgangshuis voor bedelaars — eerst aan de Morspoort, later op de plaats van de Wittepoortskazerne — wordt wel heel weinig aandacht besteed. Maar daarentegen komt het Stedelijk Werkhuis uit 1852 uitgebreid voor het voetlicht. Deze in 1885 tot Stedelijke Werkinrichting omgedoopte instelling kende bloeitijden, zeker als het in een bepaalde bedrijfstak slecht ging of bij calamiteiten zoals de grote brand in de Katoenfabriek, toen veel hierdoor getroffen wevers en drukkers tijdens de wederopbouw hier een nog enigszins zinvolle tewerkstelling kregen. Daarentegen waren er ook slechte tijden: het werk was bepaald niet geliefd en iedereen die elders beter werk vond of dacht zich tijdelijk wel te kunnen redden, bleef weg. In de jaren dertig kwam eigenlijk het einde: de vervallen localiteiten werden door het Leger des Heils overgenomen. Door de Tweede Wereldoorlog duurde het echter nog enige tijd voor tot definitieve sluiting werd overgegaan.

Hiernaast ontwikkelde zich de speciale zorg voor blinden en doofstommen. Voor hen, en ook voor geestelijk gehandicapten, traden ettelijke filantropische verenigingen, zowel te Leiden als elders, als belangenbehartigers op. Moes beschrijft de dramatische achteruitgang van de blindenwerkplaats, waar de geproduceerde borstels, manden en dergelijke zich dusdanig ophoopten dat in februari 1936 de deuren van de ene op de andere dag gesloten moesten worden. Er kwam toen wel weer een nieuwe Blindenwerk-inrichting aan de Groenesteeg, maar door de Tweede Wereldoorlog was dat vooral een zorgenkindje. Pas na de oorlog zou een grote ontwikkeling plaatsvinden, waarbij ook door andere instellingen initiatieven werden genomen voor bepaalde categorieën gehandicapten. Uiteindelijk zouden al deze initiatieven door hun grote succes tot problemen met vooral de huisvesting leiden. Het aantal verhuizingen naar weer andere locaties, ettelijke verbouwingen enzovoorts en bijvoorbeeld nieuwbouw van de Stichting Leidse Werkplaatsen aan de Gabriël Metzstraat maakten duidelijk dat er

een ontwikkeling plaatsvond, maar wel met horten en stoten. Nieuwe wetgeving (vooral de Wet Sociale Werkvoorziening) zorgde ervoor dat in 1972 een vijftal instellingen kon fuseren tot een grote gemeentelijke organisatie, die al snel de naam Toeleveringsbedrijven de Waard ging voeren. Deze vertrok in 1983 naar de Touwbaan in Leiderdorp, terwijl nog later afdelingen in Roomburg en de Fruitstraat gevestigd werden, naast de al lang bestaande Kwekerij bij Endegeest.

Vanzelfsprekend zijn ook de nieuwste ontwikkelingen beschreven, maar een blik in de toekomst wordt amper geboden. Daarvoor is het dan ook een gedenkboek.

Ook de uitvoering van het boek is prima, al zijn er natuurlijk altijd wat negatieve opmerkingen te maken over drukfouten, het ontbreken van noot 28 van pag. 41 in het notenapparaat op p. 200 en de slordig gecomponeerde p. 74-75 met bijbehorende noten, die daarna telkens een nummer verschoven blijken te zijn, maar dat mogen geen hindernissen zijn om dit boek een ieder van harte aan te bevelen: het zal echt voor leesplezier zorgen, terwijl de prijs de koper niet tot de bedelstaf zal brengen.

P.J.M. DE BAAR

Erik de Jong, Clemens Steenbergen en Ed van der Vlist, *Eene aangename wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*. Walburg Pers, Zutphen 1997. 120 p. ISBN 90-6011828-6

De titel doet iets anders vermoeden, maar het boek *Eene aangename publieke wandeling, een schets van historische stads- en singelparken* gaat vooral over het Leidse singelpark het Plantsoen. Voorafgegaan door een uitgebreide inleiding op het stadspark/singelpark van Clemens Steenbergen en een pleidooi voor een rehabilitatie van de negentiende-eeuwse stadsparken van Erik de Jong, is meer dan de helft van het boek gewijd aan het Plantsoen. Verfraaid met prenten en foto's en verduidelijkt door oude kaarten geeft Ed van der Vlist een historische schets van Leidens eigen singelpark.

Het hoofdstuk van Steenbergen geeft een soms zeer ingewikkeld beeld van het ontstaan van singelparken als stadsverfraaiing in "de kantlijn van de stad". Met het verliezen van de militaire functie van stadswallen ontstond in de negentiende eeuw aan de rand van veel Nederlandse steden ruimte voor nieuwe publieke voorzieningen en dus ook voor parken. Steen-

bergen zet het ontstaan van deze parken in een internationaal perspectief, waarbij volgens hem de ommuurde stad als beginpunt gezien kan worden.

Het stuk van Erik de Jong gaat vooral in op de toekomst van het Nederlandse stadspark. Na grote investeringen in de negentiende eeuw, is het stadspark in de twintigste eeuw over het algemeen vaak verworden van "kijknatuur tot actieve speelruimte". De belangstelling voor natuur nam daarbij af en was volgens De Jong lange tijd zelfs "verdacht". Deze belangstelling neemt echter de laatste tijd weer toe, waardoor er nieuwe perspectieven ontstaan voor het behoud van singelparken. De toekomstwaarde ervan ligt in een cultuurhistorische aanpak met respect voor traditie en vernieuwing tegelijk, aldus een zich wel zeer politiek uitdrukken De Jong. Hij zal wel bedoelen dat de negentiende-eeuwse singelparken alleen waarde hebben voor de toekomstige gebruiker als de historische betekenis ervan behouden blijft. Of zoiets.

Enfin, hiermee komt het boek aan bij het hoofdstuk van Ed van der Vlist over het Leidse Plantsoen. Ook in Leiden gaf het overbodig worden van de vestingwallen in de jaren dertig van de vorige eeuw gelegenheid tot het aanleggen van een park aan de rand van de stad. Overigens niet alleen een park, maar ook diverse begraafplaatsen, fabrieken, molens en een stuk museumtuin vonden een plek op de voormalige vestingwerken. Het aanzien van de stad veranderde ingrijpend na de sloop van de bolwerken.

De aanleg van het Plantsoen werd een mooi werkgelegenheidsproject. Veel werkloze Leidse arbeiders vonden emplooi in het egaliseren van de stadswal tussen de Hogewoerds-poort (nu het kruispunt Zoeterwoudsesingel – Zijlsingel – Levendaal) en korenmolen De Oranjeboom (aan het eind van de Geregracht bij de Korevaarstraat). Stadsarchitect Salomon van der Paauw ontwierp het eerste park. Hij deed dat heel wat goedkoper dan was begroot in het plan van de beroemde landschapsarchitect Johann David Zocher, die in eerste instantie door het stadsbestuur was aangezocht.

Na een beschrijving van de gigantische hoeveelheid bomen en bloeiende planten die werd aangeschaft voor het Plantsoen, volgt een caleidoscopisch beeld van de veranderingen in en toevoegingen aan het Plantsoen door de jaren heen. Enkele voorbeelden van elementen die inmiddels zijn verdwenen uit het park: een heus muziektheater, een fontein, een riviertje met pittoreske bruggetjes erover en een zwanenvijver (waarover tot mijn grote vermaak destijds werd opgemerkt dat de zwanen niet vaak in de bassins te zien waren, daar de zwanen van hun vrijheid "schroomelijk misbruik maken door overal heen te zwemmen"). Zelfs een echte 'berg' heeft in het Plant-

soen niet ontbroken. Nog steeds te vinden zijn het monument voor 350 jaar Leidens ontzet, de voliëre, het beeld *Moeder met kind* van Jan Wolkers, de Wilhelminaboom en de visvijver. Van alle tijden waren in ieder geval diefstal (van vogels en groen) en (jeugd)vandalisme, geharrewar over het te voeren 'parkbeleid', problemen met het onderhoud en geld — of beter het gebrek daaraan.

Boeiend is de beschrijving van de perikelen rond de bouw van de huizen aan de rand van het Plantsoen. De 4^e Binnenvestgracht werd gedempt en kolossale huizen namen vervolgens niet alleen een stuk van het park weg, maar ook het uitzicht van de bewoners van de gracht. De drukker geeft hier trouwens wel een erg zwarte voorstelling van zaken: op het doorkijkvel tussen p. 110-111 situeert hij de nieuwe huizen op het Plantsoen midden op de huizen aan de 4^e Binnenvestgracht — een wel heel slordige snijfout.

Van der Vlist geeft een rijk beeld van de geschiedenis van het Plantsoen en gebruikt daarbij mooie anekdotes en nuttige citaten. Zijn slotpleidooi klinkt nogal logisch: veel Leidenaars zullen inderdaad graag de fontein, de muziektent, het bergje en de bruggetjes terugzien in het park. Maar goed, elke tijd heeft zijn eigen behoeften en prioriteiten, dat wordt uit het betoog wel duidelijk. In navolging van Van der Vlist zullen we dus wel zien wat toekomstige B&W's, actieve bewoners of gedreven landschapsarchitecten voor het Plantsoen in petto hebben.

Eene aangename publieke wandeling kan gelezen worden als een warm pleidooi voor hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis en de natuur van het Plantsoen, maar is daarnaast vooral ook leuk om te lezen.

JASPER GROOS

I.Th. Leijerzapf, *"Toe heeren, nou even stil gestaan ..."* De Leidse studentenfotoograaf J.D. Kiek. Uitgeverij Burgersdijk & Niermans, Leiden 1997 (In den Houttuyn, nieuwe reeks: VI). 47 p. ISBN 90 75089 06 6

Het is maar weinig mensen gelukt hun naam vernoemd te krijgen in het woordenboek der Nederlandse taal. De negentiende-eeuwse Leidse fotograaf Israël David Kiek (1811-1899) viel die eer te beurt: zijn naam leeft voort in het woord 'kiekje', het pretentieuze amateurfotootje dat speciaal is bedoeld voor het privé-album. In het nieuwste boekje van de reeks 'In den Houttuyn' belicht auteur I.Th. Leijerzapf de betekenis van de fotograaf

Kiek voor Leiden. Dit doet zij tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Nederlandse fotografie, waardoor ook Kieks rol hierin duidelijk wordt. De schrijfster heeft nog aardig wat informatie weten te vinden over de fotograaf, al schrijft zij wel erg vaak dat iets niet bekend is of misschien ook anders kan zijn geweest. Maar de vele foto's maken samen met de tekst toch een boeiend verhaal.

In de negentiende eeuw was het gebruikelijk om foto's te maken die veel duidelijkheid en informatie bevatten en tevens een soort tijdloosheid oproepen. Dat gold ook voor portretten; personen lijken voor de eeuwigheid te hebben geposeerd. Kiek deed het anders. Met zijn studentenportretten legde hij juist de waan van het moment vast. Vele "heeren" studenten lieten zich voor dag en dauw fotograferen, meestal in beschonken toestand, niet meer zo strak in het pak, uitgelaten en brallerig. Kieks wazige foto's van soms nauwelijks meer te herkennen jongemannen zijn geen staaltjes prachtig vakwerk, het zijn kiekjes, van betekenis voor betrokkenen, nu nog slechts als tijdsdocument van belang.

Kiek vestigde zich als fotograaf in Leiden in een tijd waarin fotografen vaak rondreizende *daguerreotypisten* waren. Hij was een van de eerste fotografen die zich daadwerkelijk in de Sleutelstad vestigde. In het in 1858 gepubliceerde Adresboekje van Leiden worden J.D. Kiek & Zoons voor het eerst *portraiteurs* genoemd. Daarnaast bleef Kiek ook nog als koopman geregistreerd. Leijerzapf meldt dat het beroep van fotograaf veel voorkwam in joodse gezinnen als het gezin van Kiek, omdat men zich vrij kon vestigen. Het is jammer dat de auteur dit niet toelicht, want waarom was vrije vestiging voor joden zo gunstig? Voor veel hedendaagse lezers is zo iets niet duidelijk.

Kieks atelier lag even buiten de Rijnsburgerpoort, destijds nog binnen de grenzen van Oegstgeest. Dit was voor een fotograaf een strategische plek, tussen de door studenten druk bezochte Sociëteit Amicitia en de uitspanning Zomerzorg in, op de weg naar het station. Later verhuisde het atelier naar de Rijnsburgersingel. De vijf zonen van Kiek zijn allen het vak van de fotografie ingegaan. Niet allemaal in Leiden, want op concurrentie zat vader niet te wachten. Kiek bleef fotograaf tot zijn eenentachtigste jaar. In 1892 verkocht hij het atelier aan zijn zoon Lion, die jarenlang zijn vader had bijgestaan in het vastleggen van de rumoerige studenten.

Het leven moet Kiek zwaar zijn gevallen. Vaak werd hij vroeg uit bed gebeld door studenten die als kroon op de nacht op de foto wilden. Eenmaal in het atelier moest de fotograaf de chaotische massa schikken en

manen stil te blijven staan. Geen gemakkelijke opgave, aangezien de meesten aangeschoten en rumoerig verschenen. Bovendien waren Kieks platen niet zo gevoelig. Een betere — en duurder — methode van fixatie was er wel, maar de klanten van Kiek vonden kwaliteit van minder belang dan de prijs. Dit betekende niet dat de foto's geen waarde hadden. Een oud-student die in 1910 herinneringen ophaalt, vertelt dat de plaatjes "gedenkteekenen zijn aan den heerlijksten, den vroolijksten meest zorgeloozen tijd zijns levens". Een foto van Kiek, geschoven in de rand van de spiegel, was een bewijs 'erbij te horen'.

De vraag is of Kiek zelf ook zo gelukkig was met de plaatjes die hij schoot. Opmerkelijk is dat hij zijn naam en signatuur wel op zijn visitekaartportretjes vermeldde, maar niet op de studentenportretten. Ook leek hij zijn eigen vak met de nodige ironie te beschouwen. Wanneer hij vanwege het rumoer niets met de studenten kon beginnen, uitte hij zijn wanhoopskreet: "De kunst moet voortgang hebben!" De foto's, de anekdotes en de herinneringen van oud-studenten die in het boekje zijn opgenomen, maken duidelijk dat het wat oubollige studentenvolk zich vaak lastig en irritant gedroeg. Zo schrijft oud-Leidenaar H. Burger in 1947:

Om gefotografeerd te kunnen worden moest eerst Kiek door groot lawaai uit de slaap worden gewekt: bonzen op zijn deur en schreeuwen, vaak met onheuse uitdrukkingen en scheldwoorden aan het adres van de opgeroepene. Ja, dat was nu eenmaal zo. Dan verscheen de grote man, op gebloemde pantoffels en gekleed in wat hier toen een sjamberloek heette en nam, al pruttelend en zachtjes terugscheldend, het gezelschap mee naar het plaatsje achter zijn huis. Hier zijn in de loop der jaren duizenden uitgefouwen muzenzonen gefotografeerd.

Om de zeer lastigen onder hen te weren, gebruikte Kiek het ophaalbruggetje bij zijn atelier.

Ondanks de slechte kwaliteit van de foto's is Kieks werk op bepaalde punten opzienbarend. De omvang van de groep noopte tot inventiviteit. Door ze te rangschikken op het dak van zijn atelier of achter elkaar op een ladder kon iedereen uiteindelijk voor de lens verschijnen. Geen artistiek verantwoorde vormgeving dus, maar het is juist het prententieloze karakter die de foto's van Kiek temidden van andere negentiende-eeuwse foto's doen opvallen. Niet voor niets is hij die momentopnamen maakte, foto's van slechte kwaliteit leverde en nooit de ambitie zal hebben gehad om een rol te spelen in de geschiedenis van de fotografie, vereeuwigd in de taal.

Joyce Hoogeveen-Brink, *H.J. Jesse. Architect 1860-1943*. NAI Uitgevers, Rotterdam 1997. 80 p. Geen ISBN

Het was een goed initiatief om over een Leids architect tegelijkertijd drie exposities te houden (in Leiden, Oegstgeest en Katwijk) en daaromheen diverse activiteiten te organiseren, zoals lezingen en een fietstocht langs de belangrijkste gebouwen. Het is een initiatief dat een vervolg verdient: ook van architecten als Van der Heijden, W.C. Mulder/B. Buurman (archivalia aanwezig in het Leidse Gemeentearchief), C.J. Blaauw, T. van Doesburg, Dudok, L. Gunkel (uit 1810), A.J. Kropholler, J.A. van der Laan, H. Ponsen, C.B. Posthumus Meijes sr. en de Zochers (archieven in het Nederlands Architectuurinstituut) of Th. Molkenboer en W. Fontein — waarvan wel geen echt archief, maar toch voldoende verspreide gegevens en tekeningen zijn te vinden — is wellicht voldoende materiaal aanwezig om iets soortgelijks te kunnen organiseren.

In het voorwoord excuseert de schrijfster zich bij voorbaat voor kritiek: zij moest het boek in drie maanden schrijven. Dat is inderdaad wel zeer krap, en dat een aantal wensen niet vervuld kon worden, zal geen betoog behoeven. Zo wordt achterin het boek een 'Werkenlijst' gegeven op basis van een bestaand kaartsysteem, maar dit lijkt een niet helemaal volledig overzicht; en wat het meest tegenvalt is wel de vaak zeer cryptische omschrijving, waardoor men weinig houvast heeft welk pand nu precies wordt bedoeld. Om maar eens een voorbeeld te noemen: in de lijst is opgenomen het winkelmagazijn Vismarkt uit 1901 van Maatschappij De Faam, waarvan het auteurschap vragenderwijs aan Jesse is toegeschreven. Uit de aanbesteding op 21 juni 1901 van dit pand, dat overigens de huisnummers 16-17 droeg, blijkt echter afdoende dat de verantwoordelijke architect inderdaad Jesse was. Men zou graag willen dat van alle panden dit soort extra informatie zou zijn gegeven, maar vanzelfsprekend is dat in geen drie maanden — en amper in drie jaar — bij elkaar te zoeken.

Ondanks al deze beperkingen is het zeker geen slecht boek. Op het leven van Jesse wordt uitvoerig ingegaan, inclusief zijn opleiding en betekenis in de bouwwereld. Vanzelfsprekend is alles rijk geïllustreerd, deels in kleur. Wel blijft ondanks alles voor mij vooral de samenwerking met W. Fontein van 15 november 1903 tot 15 november 1910 nog wat duister. Wegens zijn doofheid trad Jesse toen wat terug waar het de contacten met opdrachtgevers, aannemers enzovoort betrof, en dus zal hij zich wel allereerst met het ontwerpen hebben bezighouden. Maar in dat proces is juist de relatie met

de bouwheer van groot belang, en als Fontein dat aspect volledig voor zijn rekening nam, is het de vraag in hoeverre Jesse alleen nog maar als een veredeld tekenaar optrad. Zo zijn er nog wel meer punten waar voortgezet onderzoek is geboden.

Al met al, zeker gezien de voorgeschiedenis, moet het boek toch positief worden gewaardeerd. Wie iets over het Leidse bouwwereldje — en ook dat van de wijde regio — wil weten, zal in dit boek zeker een flink eind op weg worden geholpen. En de nu opgedane ervaringen kunnen prima gebruikt worden voor nieuwe projecten!

P.J.M. DE BAAR

[L.M.M. Heruer e.a. (red.)] *Van griffel tot muis. 150 jaar katholiek onderwijs in Leiden 1846–1996*. Stichting Katholiek Onderwijs Leiden, [Leiden] 1996. 88 p. ISBN 90-901-0003-2

Wie het katholieke onderwijs in Leiden uit persoonlijke ervaring kent, zal aan *Van griffel tot muis* veel genoegen beleven. Het jubileumboek *Van griffel tot muis* is uitgebracht ter gelegenheid van honderdvijftig jaar katholiek onderwijs in Leiden: op de plaats waar nu het studentencomplex De Pelikaanhof staat, opende op 17 oktober 1846 een bewaarschool voor arme en mindervermogende katholieke kinderen voor het eerst haar deuren. In de volgende decennia groeide het katholieke onderwijs uit, eerst vooral met bewaarscholen en lagere scholen, later ook met scholen voor voortgezet en speciaal onderwijs. In 1971 gingen de verschillende schoolverenigingen op in de Stichting Katholiek Onderwijs Leiden, ofwel de SKOL.

In de eerste zin van de inleiding geven de redactieleden aan dat het jubileumboek geen geschiedenis is van het katholieke onderwijs in Leiden. Veeleer is *Van griffel tot muis* bedoeld als een bloemlezing uit notulen, verslagen, kranten, brochures en anekdotes. In overzichtelijke paragraafjes worden deze aan elkaar geschreven. Mooie foto's en prenten maken het tot een levendig geheel. Een bijzonder detail is het lint van namen dat zich over de onderrand van de pagina's uitstrekt. Het zijn de namen van alle zusters, broeders, schoolmeesters, juffrouwen en docenten die betrokken waren bij het katholieke onderwijs van toen tot nu.

De makers mogen dan wel geen historische pretenties koesteren, natuurlijk hebben zij wel een eigen beeld van het verleden. Het is interessant om daarop nader in te gaan. De belangrijkste verandering die zij constateren is

dat het onderwijs toegankelijk is geworden voor iedereen, al plaatsen zij daarbij terecht een kanttekening. "In 1846 staken een aantal goedwillende bestuurders hun nek uit om onderwijs voor kinderen uit de financieel minst draagkrachtige gezinnen mogelijk te maken. Voor katholieke kinderen. In 1996 is er onderwijs voor iedereen. De financiële achtergrond van de ouders behoeft geen rol te spelen bij de deelname aan het onderwijs, maar laten we ons geen zand in de ogen strooien. Ook nu is er ongelijkheid. Kinderen uit achterstandmilieus hebben het aanzienlijk moeilijker in het onderwijs dan kinderen uit 'gegoede gezinnen'." Als afgeleide van deze ontwikkeling zien de makers een aantal "rode draden": van particuliere financiering naar overheidsfinanciering, de verhouding tussen bestuur en leerkrachten, de participatie van ouders en — tot slot — ruimtegebrek. Met grote sprongen door de tijd worden deze thema's uitgewerkt, waarbij om wille van het contrast opvallend vaak wordt gerefereerd naar het 'oprichtingsjaar' 1846.

Een gewaarschuwd lezer telt voor twee. Desondanks gaat het op den duur storen dat het historisch kader in het jubileumboek is losgelaten. *Van griffel tot muis* bevat geen enkele verwijzing naar de emancipatie van katholieken in Nederland, die aan het begin van de negentiende eeuw toch nog een achtergestelde bevolkingsgroep vormden. Met de zogenaamde Schoolstrijd kwam hierin verandering, maar pas de invoering van een nieuwe onderwijswet in 1920 bracht op dit gebied gelijke behandeling. Voortaan financierde de overheid het bijzonder onderwijs van de verschillende zuilen. Hoewel hebben de zuilen inmiddels hun betekenis grotendeels hebben verloren, is de overheidsfinanciering gebleven.

Wellicht speelt de ontzuiling een rol bij de keuze om niet te refereren aan de katholieke emancipatie. Tegenwoordig is de geloofsachtergrond niet langer bepalend voor de toelating van kinderen op de katholieke scholen. Het accent wordt tegenwoordig gelegd op dat wat verbindt, en niet langer op dat wat verdeeld. Dit laatste doen de makers af met een anekdote uit 1914: "Een gemeentelijk aanbod voor een gezamenlijk gebruik van een terrein wordt afgewezen: 'Onze Roomsche kinderen moeten hun eigen tuintjes hebben.'" Moeten we hierom lachen? Of juist onze schouders ophalen? Om dit soort uitlatingen in hun tijd te kunnen plaatsen, hebben we een geschiedenis van het onderwijs in Leiden hard nodig. Het siert de makers van *Van griffel tot muis* dat zij dit ook volmondig erkennen.

Hans van Soest en Leen Jansen, *Herinneringen aan Leiden*. HisStory, Ljubljana 1997. 96 p. ISBN 961-223-290-3

Enigszins overvallen was ik door het fotoboek *Herinneringen aan Leiden*. Hoewel het colofon vermeldt dat het hier toch om een publicatie uit 1997 gaat, trof ik het boek al aan in de schappen van de grootste ramsjwinkler. Er is nauwelijks ruchtbaarheid gegeven aan het verschijnen van dit zoveelste boek met oude Leidse plaatjes; het was dan ook bijna aan de aandacht ontsnapt.

Hoe dan ook, er ligt opnieuw een fotoboek op tafel. Het biedt de kijker een blik op zo'n 175 Leidse ansichtkaarten uit een particuliere collectie, vooral uit de periode 1880–1930, hoewel er ook wat jongere plaatjes in zijn opgenomen. Vrijwel alle afbeeldingen zijn de moeite van het aanschouwen waard; maar daar houdt het wel mee op.

De structuur die de samenstellers hebben geprobeerd aan te brengen hinkt op twee gedachten. Aan de ene kant willen zij de kijker meevoeren op een reis door de stad, beginnend bij het station uit 1880 waarmee het boek opent; via een tochtje door de binnenstad bereikt de wandelaar uiteindelijk de singels en de gebieden daarbuiten. Aan de andere kant willen de samenstellers in een aantal begeleidende teksten de geschiedenis van Leiden in een notendop behandelen. Die laatste poging is mislukt. Het in woorden gepresenteerde is nogal onevenwichtig en heeft zelden betrekking op de periode die we in beelden voor ons zien.

Erg is dat niet. Het gaat immers om een boek met weinig pretenties. De samenstellers hopen slechts te bereiken dat wie dit boek heeft bekeken voortaan met meer historisch besef door de stad zal lopen. Dat hoop ik met hen. Een aardige omgevallen schoenendoos voor een nostalgische bui.

ED VAN DER VLIST

P.J.M. de Baar, *Oud Leiden vanuit de lucht*. Foto's: KLM Aerocarto. Slingenberg b.v., Hoogeveen [1996]. 47 p. ISBN 90-72275-26-8

In vliegtuigen zijn stevast de stoelen bij het raam het meest populair, vanwege het enorme uitzicht bij helder weer. De opkomst van de luchtvaart gaf aan het begin van de twintigste eeuw een impuls aan de ontwikkeling van de fotografie, die nu ook vanaf grote hoogte het landschap kon vastleggen.

In Nederland was de KLM de pionier op het gebied van de luchtfotografie. Dit maakt mogelijk dat op basis van de fotocollectie van KLM Aerocarto sinds enkele jaren een serie wordt uitgegeven waarin steeds een andere stad centraal staat. Voor Leiden selecteerde archiefambtenaar P.J.M. de Baar tweëntwintig luchtfoto's en voorzag ze van commentaar. Het resultaat is een boek op ruim formaat dat bijzonder veel kijkplezier geeft. Het zijn de grote gebouwen, de loop van het water, de weg of het spoor die zorgen voor een eerste herkenning, maar iedere foto is van zo'n ongelofelijke scherpte dat de kijker vervolgens opgaat in het bestuderen van alle details.

De opbouw van het boek is doordacht; van foto naar foto gaat de vliegreis min of meer van west naar oost over de stad. Verder bestrijkt de selectie de periode van de jaren twintig tot aan de jaren zestig. Daarbij krijgen we een aangename blik op de historische ontwikkeling van de stad, bijvoorbeeld door de opname van de het (inmiddels al weer vervangen) Centraal Station, de verdwenen fabriekscomplexen en de gedempte Leidse grachten. De lezer kijkt ernaar alsof het nooit anders is geweest.

En daarin ligt dan ook de kracht van dit kijkboek. Het biedt iedereen die daarvoor openstaat een blik op een tijd die zonder de registratie van de camera voorgoed voorbij zou zijn. Dankzij dit boek kunnen we toch nog genieten van die tijd — en van onze stad.

GERT-JAN VAN RIJN

Jan Dröge, Evelyn de Regt en Pieter Vlaardingerbroek (red.), *Architectuur & monumentengids Leiden*. Primavera Pers, Leiden 1996. 184 p. ISBN 90-74310-11-7

Wie snel een aantal feiten op een rijtje wilde krijgen over een bijzonder bouwwerk in Leiden, moest zich tot voor kort behelpen met de — verouderde, oncontroleerbare en bovendien nimmer in druk verschenen — verzameling gegevens van oud-directeur Gemeentewerken G.L. Driessen uit de jaren dertig, óf de — wel zeer summiere — *Lijst van de beschermde monumenten in Leiden* uit 1982 ter hand nemen. Meestal viste de geïnteresseerde dan nog achter het net, omdat immers niet ieder bijzonder gebouw een 'Openbaar Werk' of een officieel monument is. De *Architectuur & monumentengids* maakt de oriëntatie op architectuur-historisch gebied voortaan een stuk eenvoudiger.

In een handzame inleiding staat de architectuurgeschiedenis van Leiden in vogelvucht beschreven. De verschillende stromingen en stijlen krijgen

hier een beknopte behandeling, voorzien van treffende voorbeelden, waarbij de auteur het algemene historische kader steeds voor ogen houdt. Vervolgens lezen we hoe het in het verleden was gesteld met de verantwoordelijkheid voor de openbare werken in de stad. Op bladzijde 35 begint dan het voornaamste deel van het boek: maar liefst 266 beschrijvingen van belangwekkende objecten — niet uitsluitend gebouwen, ook enkele bruggen en tuinen zijn in de gids opgenomen. De aandacht is gelijkmatig verdeeld over verschillende perioden en bouwtypen: van Burcht tot Station en van Aalmarktschool tot begraafplaats Zijlpoort. Het Rapenburg krijgt terecht een apart hoofdstuk. Omdat de geschiedenis van deze gracht al uitgebreid is geboekstaafd, zijn de Rapenburgpanden in de gids niet genummerd; het aantal beschrijvingen komt hierdoor in totaal op ruim driehonderd. Alle exposés gaan vergezeld van ten minste één duidelijke afbeelding.

Voor de selectie steunden de samenstellers op zowel de Rijksmonumentenlijst als de Gemeentelijke monumentenlijst. Verder raadpleegden zij flink wat recente bouwhistorische studies, en — ook niet onbelangrijk — keken zij simpelweg goed in de stad rond. Het boek heeft daarmee de beoogde 'representatieve selectie' wel bereikt. De 'presentatie' is echter wat moeizaam. Het materiaal is geordend naar bouwtype, wat wordt bepaald door de oorspronkelijke functie van het object. Zo nu en dan zorgt deze indeling voor verwarring. Is het Gravensteen een militair, een openbaar of een universitair gebouw? Zijn er aan het Rapenburg geen universitaire gebouwen, kantoren of woonhuizen? Het Academieggebouw — de voormalige kapel van de Witte Nonnen — zoekt men vergeefs in de rubrieken 'Kerken en gebouwen voor bezinning' en 'Het Rapenburg'; en is het pand waarin de firma Krantz het volksbadhuis onderbracht, ontworpen als 'monument van bedrijf en techniek'? Gelukkig bieden de adressen- en namenregisters uitsluitel over de vraag waar we moeten zoeken. Praktischer ware echter om in de registers te verwijzen naar de nummers van de beschrijvingen, in plaats van naar de paginanummers. Zonder meer handig is de verklarende woordenlijst achterin het boek: leken hoeven niet meer te schrikken van termen als 'korbeel', 'tamboer' of 'voluut'.

De *Architectuur & monumentengids* is een waardevol gebruiksboek met een schat aan informatie. Een nuttig naslagwerk, waarin het ook nog eens prettig grasduinen is. Niemand zal het teleurgesteld terzijde leggen.

In eerdere Jaarboeken opgenomen artikelen

Arnoldus, Rob

- Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering
in Leiden, 1903–1909 1993, 134-155

Baar, P.J.M. de

- In memoriam Herman Kleibrink 1991, 24-25
Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken 1993, 156-159
Hoe Leidse ambtenaren in 1944 aan hun winterwortelen kwamen 1995, 142-157
Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij
van Julien Parat 1996, 50-65

Barendregt, L.

- De Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden,
1867–1900. Milieu-activisme en elitaire sociale beweging
in de tweede helft van de negentiende eeuw 1995, 102-127

Bouwens, Denise, en Astrid Kreischer

- Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg
in de gemeente Leiden, 1929–1939 1992, 130-163

Faber, D.J.

- Een laat-middeleeuwse obsessie?
Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood 1995, 24-43

Frijns, Antoinette

- De ommegaanders van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht 1994, 32-47
'Wie wel en wie niet?' Leidse wezen naar de koloniën
Frederiksoord en Veenhuizen, 1821–1869 1995, 44-71

Görts, Ad

- Leidse slaggers 1940–1946. Een onderzoek naar de middenstand 1991, 99-131

Horst, Thijs van der

- In memoriam N. van der Horst 1995, 22-23

Kreischer, Astrid, en Denise Bouwens

- Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg
in de gemeente Leiden, 1929–1939 1992, 130-163

Kruse, Ellen

- Leidenaren en immigranten in de Gouden Eeuw:
integratie of groepsvorming? 1996, 35-49

Laurier, Jan

- 'Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom' 1993, 80-89

Moerman, I.W.L.

- De familie Le Poole 1996, 66-87

Moes, Jaap

- Over het ontstaan van de Sociale Werkvoorziening voor gehandicapten
in Leiden: van particuliere blindenwerkinrichting
tot Gemeentelijke Werkplaats, 1929-1947 1996, 130-162

Moor, Geertruida de

- De Antwerpenaar Hendrik II Hendriksz. van Etten (1544-1622);
een vluchteling, die remigreerde 1994, 20-31

Mooren, H.J.H.

- De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748 1992, 18-75
Crijn Visser. Een ondernemende claviger 1993, 90-115

Noordam, Dirk Jaap

- Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van
arbeiders van 1750 tot 1980. Achtergronden bij een onderzoeksverslag 1993, 18-29
In memoriam H.A. Diederiks 1995, 20-21

Otgaar, P.A.J., en J.F.J.G. van Schaik

- Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50-83
Illegale prostitutie in Leiden
in de tweede helft van de negentiende eeuw 1992, 80-105
De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw 1993, 116-133
De Oranjefuries van 1887 en 1889 1994, 98-125
Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht
voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865 1995, 72-101
'Vrolijk en te vreed':
het wel en wee van Leidse jongens op Mettray (1851-1879) 1996, 88-129

Roos, Anjo

- Een 'swaarwigtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden
in de 18de eeuw 1990, 17-48

Schaik, J.F.J.G. van, en P.A.J. Otgaar

- Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875 1991, 50-83
Illegale prostitutie in Leiden
in de tweede helft van de negentiende eeuw 1992, 80-105

- De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw 1993, 116-133
- De Oranjefurries van 1887 en 1889 1994, 98-125
- Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht
voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865 1995, 72-101
- Slangen, Jaak*
- Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier
en de Leidse arbeidsenquête 1990, 49-102
- Twee opzienbarende vondsten 1990, 113-117
- In memoriam Hubert Johannes van Eck 1991, 20-23
- Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing
van Dirk van Eck in 1901 1991, 84-98
- Vooruit, in plaats van achteruit.
De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901 1992, 106-113
- Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling
van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919) 1993, 46-79
- Slangen, Jaak, en Ed van der Vlist*
- 'De eerste tik op mijn neus.' Jeugdherrinneringen van Isaac Baart 1994, 146-167
- Smit, Cor*
- Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960 1990, 103-112
- De Leidse arbeidersbeweging 1993, 30-45
- Actie of onderzoek?
De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid
en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid 1994, 48-97
- Smithuis, Justine*
- Lopsen en de Moderne Devotie. Een Leids klooster nader bekeken 1996, 13-34
- Tjalsma, H.D.*
- Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel
in Leiden in 1748' 1992, 76-79
- Vlist, Ed van der*
- 'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt'.
Leidse buurten in de zestiende eeuw 1989, 38-60
- Vlist, Ed van der, en Jaak Slangen*
- 'De eerste tik op mijn neus.' Jeugdherrinneringen van Isaac Baart 1994, 146-167
- Voort, Ben van der*
- Geschiedenis van de Rex-bioscoop 1994, 126-145
- Weterings, Eric Jan*
- Sancta Veronica, 1929-1970 1995, 128-141
- Woensdregt, IJme*

Het archief van de jongerenbeweging verbonden met de FNV	1990, 119-122
<i>Wortel, Dick</i>	
Woelige tijden in Leiden	1989, 61-80
<i>Zonneveld, Frans</i>	
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980.	
Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep	1992, 114-129
<i>Zuurdeeg, J.</i>	
De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)	1991, 26-49

In eerdere Jaarboeken opgenomen boekbesprekingen

- Arends, Janny, en Thomas van Duin
*Allemaal Leidenaars. Eén stad, verschillende bewoners.
Tien Leidenaars over hun leven en de stad*
Leiden 1994 (Marije Groos en IJme Woensdregt) 1995, 195-198
- Bierman, Antoinette I.
*Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen
van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*
Amsterdam 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 171-172
- Bink, Corrie e.a. (ed.)
*'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen
over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp
tussen de vijftiger en negentiger jaren*
Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 190
- Borg, H.A. van der
*Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouw-
schap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865*
Wageningen 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 184-185
- Boven, M.W. van, A.M. Fafianic en G.J.W. Steijns (ed.)
Pieter Vreede. Mijn levensloop
Hilversum 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 173-175
- Coebergh, Dorothea
*Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes.
Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter*
Leiden 1996 (Gert-Jan van Rijn) 1996, 174-175
- [Cosijn, Maartje, en Cees Ahsmann (red.)]
50 Leidsche Meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief
Leiden 1994 (IJme Woensdregt) 1995, 187-189
- Feenstra, R.
Philips van Leyden en zijn bibliotheek
Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 165-167

- Glaser, Martine, Mark van Hattem en Bert Natter (ed.)
75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994
 Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 178-180
- Goudriaan, Buck
Leiden in WO II. Van dag tot dag.
Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945
 Leiden 1995 (Jaak Slangen) 1995, 192-193
- Groos, Marije
25 jaar Kinderdagverblijf 'Het Konijn'
 Leiden 1994 (Jaap Moes) 1994, 180-182
- Heck, C.H.D.J. van, en P.J.M. de Baar
Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden:
van Werkmanswoningen Eensgezindheid en
Leidse Woning Stichting tot Woningbouwvereniging Leiden
 Leiden 1991 (Jaak Slangen) 1992, 172-176
- Historische bedrijfsarchieven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*
 Amsterdam 1992-1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 182-184
- Hoftijzer, Paul, en Jos van Waterschoot
Johannes Luchtmans. Reis naar Engeland in 1772
 Leiden 1995 (P.J.M. de Baar) 1995, 170-173
- Hulkenberg, A.M.
Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig
bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenkweekerij
en exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom
 Kampen 1987 (P.J.M. de Baar) 1991, 139-140
- Koningsveld, A. en J.A. Jacobs
Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer
van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland
 Leiden 1992 (P.J.M. de Baar) 1993, 182-184
- Leyden, W.K. van
Goeie Mie of de Leidsche Giftmengster
 Leiden 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 180-182
- Lindeman, Ruud, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker
Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin
negentiende eeuw. Een chronologische lijst
 Rotterdam 1993 (P.J.M. de Baar) 1995, 167-169
- Lindeman, Ruud, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker
Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin

- negentiende eeuw. Een chronologische lijst*
Rotterdam 1994 (P.J.M. de Baar) 1995, 169-170
- Marrewijk, J.M. van (ed.)
Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB,
Z.p., z.j. (P.J.M. de Baar) 1993, 180-182
- [Masurel, Gert-Jan, Lucien Geelhoed en Aukje Sannen]
Brood & wonen. Korevaarstraat 30 en omgeving
[Leiden 1995] (Eric Jan Weterings) 1996, 169-171
- Meerdink, Jorien en Astrid Jansen en Trude Poot
Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960
Groningen 1988 (P.J.M. de Baar) 1992, 169-170
- Moes, J.K.S. en B.M.A. de Vries (ed.)
Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid
Utrecht/Leiden 1991 (D.J. Noordam) 1993, 186-188
- Moerman, Ingrid W.L. en R.C.J. van Maanen (ed.)
Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats
Utrecht 1994 (Jaap Moes) 1994, 175-178
- Moor, Geertruida de
Verborgen en geboren. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)
Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1995, 163-165
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand.*
Het patriciaat van Leiden, 1574-1700
Hilversum 1994 (Ed van der Vlist) 1994, 170-172
- Otterspeer, W.
De wiekslag van hun geest.
De Leidse universiteit in de negentiende eeuw
[Den Haag 1992] (Dirk Jaap Noordam) 1995, 176-177
- Bolland. Een biografie*
Amsterdam 1995 (Jaak Slangen) 1996, 171-173
- De opvoedende kracht van den groentijd.*
Het Leidse ontgroenschandaal van 1911
Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 168
- Peltjes, Gerrit Jan
Leidse lasten. Twee belastingkobieeren uit 1674
Leiden 1995 (Dirk Jaap Noordam) 1996, 167-168

Pot, Peter

Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854
Hilversum 1994 (I)me Woensdregt) 1994, 172-174

Roso, Monique (red.)

Hoezo ouwe zeur? Elfouderen in Leiden geportretteerd
Leiden [1994] (Marije Groos) 1995, 193-195

Schaeps, Jef, en Christiaan Vogelaar (ed.)

Tekeningen van Ars Aemula Naturae. Leidens oudste tekengenootschap
Leiden 1994 (Jaap Moes) 1995, 177-180

Smits, Jan

Een juridische wandeling door Leiden
's-Gravenhage/Leiden 1995 (Ed van der Vlist) 1995, 189-190

Veldheer, V.C.

*Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken
van het lokale bestuur in de periode 1851-1985*
Rijswijk 1994 (Jaap Moes) 1995, 184-187

Voskuil, B.V.

Joden in Leiden.
[Leiden] 1994 (Jaap Moes) 1994, 174-175

Weij, Marleen van der

Dicht op de muur. Gedichten in Leiden
[Leiden 1996] (Gert-Jan van Rijn) 1996, 175-176

Weijde, B. van der, en H.M. van der Weijde-Oudenaarden

Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden
Leiden 1993 (P.J.M. de Baar) 1993, 177-179

Weterings, E.J. (ed.)

De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden
Leiden 1992 (Jaak Slangen) 1993, 188-189

Weterings, E.J. (ed.)

Het ambacht. Leidse vaklieden aan het woord
Leiden 1993 (Marije Groos) 1994, 169-170

Weterings, Eric Jan, en Ed van der Vlist

'Wie maakt me los?' Negen eeuwen markt in Leiden
Leiden 1996 (Jaap Moes) 1996, 165-166

Wolf, Ton van der

Louise, een beeld van een meid.
Louise de Coligny SG Leiden 1881-1992 (P.J.M. de Baar) 1995, 191-192